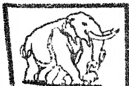
ज्ञानप्रसारक

इतिहास व वाङ्मयविचार

वा. ल. कुळकर्णी

पॉप्युलर
प्रकाशन

वेष्टन : स्टुडियो डी. जी. जी.

किंमत पांच रुपये

५९६२४

मराठी ज्ञानप्रसारक

इतिहास व वाङ्मयविचार

प्रा. वा. ल. कुळकर्णी
यांची पुस्तके

वामन मल्हार : वाङ्मयदर्शन
वाङ्मयातील वादस्थळे
वाङ्मयीन मते आणि मतभेद
वाङ्मयीन टीपा आणि टिप्पणी
श्रीपाद कृष्ण : वाङ्मयदर्शन
वाङ्मयीन दृष्टि आणि दृष्टिकोण
साहित्य आणि समीक्षा
नाटककार खाडिलकर

मराठी ज्ञानप्रसारक
इतिहास व वाङ्मयविचार

वा. ल. कुलकर्णी

पॉप्युलर प्रकाशन

पहिली आवृत्ती १९६५/१८८७
मराठी साहित्य संमेलन, हैदराबाद

मुद्रक : वि. पु. भागवत
मौज प्रिन्टिंग ब्यूरो
खटाववाडी, मुंबई ४ BR

प्रकाशक : ग. रा. भटकळ
पॉप्युलर प्रकाशन
३५ सी ताडदेव रोड
मुंबई ३४ WB

मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय
ह्या संस्थेस
साभार

‘विविधज्ञानविस्तार’पूर्व कालातील वाङ्मयविचाराचे स्वरूप लक्षात घेण्यासाठी १८६७च्या अगोदरील नियतकालिकांचे अंक मी चाळू लागलो आणि ‘मराठी ज्ञानप्रसारक’ मधील महत्त्वपूर्ण लेखन माझ्या वाचनात आले. हे लेखन नजरे-खालून घालीत असता १८४८ ते १८६७ मधील महाराष्ट्रातील शैक्षणिक आणि वाङ्मयीन जीवनावर केवढा तरी नवा लक्षणीय प्रकाश पडत आहे हे माझ्या लक्षात आले. ज्या स्टूडंटस् लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटीची शाखा म्हणून ‘मराठी ज्ञानप्रसारक’ प्रकाशित करणाऱ्या उपयुक्त मराठी ज्ञानप्रसारक सभेचा उदय झाला त्या जनकसभेच्या कार्यासंबंधी मनात स्वाभाविकच विलक्षण कुतूहल निर्माण झाले; व तेवढ्यासाठी ठिकठिकाणांहून मिळत गेलेल्या माहितीचे कण गोळा करीत गेलो. ही माहिती गोळा करीत असताच अशा प्रकारचे ज्ञानार्जनाचे आणि ज्ञानप्रसाराचे प्रयत्न हिंदुस्थानातील इतर प्रांतांमध्ये ह्याच वेळी कोठे कोठे व कितपत झाले हे पाहण्याची इच्छा बळावली व त्या दृष्टीने बंगाल, गुजरात व इतर प्रांत यांचे अर्वाचीन काळाचे साहित्येतिहास आणि समाजेतिहास शोधले आणि अनेक जाणत्यांशी पत्रव्यवहार केला. तेव्हा बंगालखेरीज इतर भारतीय प्रांतांमध्ये अशा प्रकारचे प्रयत्न ह्या काळात झाले असल्याचे उल्लेख सापडत नाहीत असे दिसून आले. बंगालमध्ये झालेल्या समान चळवळींची मात्र बरीच महत्त्वाची माहिती हाती आली. अशा रीतीने जमविलेली ही सर्व माहिती आणि ‘मराठी ज्ञानप्रसारका’चे वाचन करीत असता काढलेली टिपणे उपयुक्त वाटल्यावरून त्यातील महत्त्वाची एकत्र करावीत असे ठरविले. ह्या छोट्या पुस्तकाचा जन्म अशा प्रकारे झाला. त्यातील मजकुराचे स्वरूप माहितीवजा आहे. स्टूडंटस् लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी ही जनकसभा आणि तिच्या पारशी, गुजराती व मराठी शाखासभा ह्यांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यावर जे ज्ञानार्जन आणि ज्ञानप्रसार ह्या क्षेत्रात अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य केले त्यासंबंधीचा तपशील एकत्र जमा करण्याचा प्रयत्न अद्याप तरी मराठीत झालेला दिसत नाही. त्या दृष्टीने ह्या

प्रयत्न महाराष्ट्राचा एकोणिसाव्या शतकाचा सांस्कृतिक इतिहास लिहू पाहणाऱ्यांना उपयुक्त ठरेल अशी अपेक्षा आहे.

'मराठी ज्ञानप्रसारका'त विविध ज्ञानशाखांमध्ये कोणकोणत्या प्रकारचे महत्त्वाचे लेखन प्रसिद्ध झाले ह्याची रचना प्रकरण क्रमांक दोनला जोडलेल्या याद्यांवरून वाचकांना चांगली यावी. 'मराठी ज्ञानप्रसारका'त इतर लेखनाबरोबरच कथा आणि प्रवासवर्णन ह्या प्रकारात मोडणारेही लक्षणीय लेखन आढळते. त्यातील 'नवल कथा' ह्या नावाने प्रसिद्ध झालेल्या लेखनाचा परिचय मी दोनतीन वर्षांपूर्वी 'सत्यकथे'च्या वाचकांना करून दिला होता. त्याचप्रमाणे 'ज्ञानप्रसारका'त प्रसिद्ध झालेल्या काही प्रवासवर्णनांसंबंधी 'रहस्यरंजन' व 'मराठी नवनीत' ह्या नियतकालिकांमध्ये माहितीवजा टिपणे प्रसिद्ध केली होती. त्यात आणखी काही महत्त्वाच्या माहितीची व टिपणांची भर घालून ती परिशिष्टात समाविष्ट केली आहेत.

ज्या 'विस्तार'पूर्व वाङ्मयविचाराच्या शोधार्थ मी मूलतः हा उद्योग आरंभिला तो विचार तपशीलाने तिसऱ्या प्रकरणात नोंदला आहे. वाङ्मयाभ्यासकास तो मोलाचा वाटेल असा विश्वास वाटतो.

स्टु. लि. अॅ. सा. सोसायटीच्या गिरगांव, मुंबई येथील मुलींच्या शाळेच्या मुख्याध्यापिकांनी सोसायटीच्या १९४८ साली झालेल्या शतसांवत्सरिक उत्सवानिमित्त प्रसिद्ध केलेला अहवाल मला उपलब्ध करून दिला ह्याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे. पुस्तकाची परिशिष्टे तयार करणाच्या कामी मराठवाडा विद्यापीठातील मराठी विभागाचे संशोधन साहाय्यक श्री. अरविंद थिटे यांनी जे बहुमोल साहाय्य केले त्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करणे माझे कर्तव्य आहे. हा अभ्यास करीत असता नेहमीच्याच आपुलकीने मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय व मुंबई विद्यापीठ ग्रंथालय ह्यांनी मला मदत केली. त्याबरोबरच गुजराती फॉर्बस सभा आणि इतर अनेक संस्था व व्यक्ती ह्यांचे मला बहुमोल साहाय्य झाले. ह्या सर्वांचा मी अत्यंत आभारी आहे.

मराठवाडा विद्यापीठ
औरंगाबाद (द.)
१७-१२-१९६५

वा. ल. कुळकर्णी

प्रकरण पहिले

‘दी स्टूडंटस् लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी’

एकोणिसावे शतक हे अनेक दृष्टींनी राष्ट्रीय पुनरुत्थानाचे शतक आहे. ज्ञानार्जनाच्या बाबतीत मागे पडलेला, नव्या ज्ञानाला व विज्ञानाला पारखा झालेला आणि इंग्रजी सत्तेखाली गेलेला भारतवर्ष ह्या शतकात पुनश्च जागृत झाला. इंग्रजी सत्तेबरोबर आलेल्या पाश्चात्त्य विद्येच्या आणि संस्कृतीच्या परिचयाने आणि प्रभावाने ही जागृती आली. नव्या शिक्षणाबरोबर मिळालेल्या नव्या ज्ञानाने एकदम डोळे उघडले. ह्या झोप उडालेल्या डोळ्यांना प्रथम दिसले ते पाश्चात्त्यांचे प्रचंड ज्ञानभांडार. त्यांतील अनेक विभागांतील ज्ञानाची तेजस्विता व नवता त्यांना जाणवली. आणि हे ज्ञानभांडार हाती लागताच त्यातील किती घेऊ आणि आपल्याबरोबरच दुसऱ्याला देऊ असे ह्या इंग्रजी ‘वाघिणीचें दूध’ प्राशन करू शकलेल्या नव्या मंडळींना होऊन गेले. ज्ञानपिपासा वाढली, आपल्या अज्ञानाची लाज वाटू लागली, भोवतालचा अंधार दूर होऊन सर्वत्र ज्ञानप्रकाश पडला पाहिजे अशी तळमळ लागली; आणि विविध मार्गांनी हे ज्ञानार्जनाचे आणि ज्ञानप्रसाराचे कार्य करण्यासाठी व्यक्ती आणि संस्था पुढे सरसावल्या.

बंगालप्रमाणे महाराष्ट्रातही हा चमत्कार दिसला. बंगाल इंग्रजांच्या स्वाधीन लवकर झाला होता आणि त्यामुळे बंगालने इंग्रजी विद्या महाराष्ट्राच्या मानाने बरीच अगोदर चाखली होती; स्वाभाविकच ज्ञानार्जन आणि ज्ञानप्रसार ह्यांच्याशी संलग्न असणाऱ्या आणि त्यामधून उद्भवलेल्या अनेक चळवळींचा

जन्म बंगालमध्ये महाराष्ट्राच्या अगोदर झाला ह्यात नवल नाही. परंतु लवकरच ह्या अनेक बाबतींत महाराष्ट्राने बंगालच्या पाउलावर पाऊल टाकले आणि एकोणिसावे शतक उलटण्याच्या आत बंगाल आणि महाराष्ट्र राष्ट्रीय पुनरुत्थानाच्या ह्या देशव्यापी चळवळीत जवळजवळ सारख्याच आघाडीवर आहेत असा देखावा दिसू लागला.

बंगाल आणि महाराष्ट्र ह्या दोन्ही प्रांतात ज्ञानार्जन आणि ज्ञानप्रसार ह्यांच्या क्षेत्रात झालेल्या चळवळींचे एक वैशिष्ट्य असे की, ह्यातील अनेक चळवळी सामूहिक स्वरूपाच्या होत्या. व्यक्तिगत प्रयत्न होत नव्हते असे नाही, परंतु सामूहिक प्रयत्न अधिक लक्षणीय आणि प्रभावी होते. अनेक मने एकाच ध्येयाने आणि विचारसरणीने प्रभावित व्हावीत आणि त्यांनी त्यांच्या सिद्धीकरिता आस्थेने, नेटाने व एक प्रकारच्या जिद्दीने कार्यप्रवृत्त व्हावे हा नवा चमत्कार दिसू लागला होता. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात लोकशिक्षण आणि लोकजागृती ह्यांसाठी जे एकामागून एक संघटित प्रयत्न झालेले दिसतात आणि ज्यातून अशा प्रकारच्या प्रयत्नांची एक उज्ज्वल परंपराच पुढे महाराष्ट्रात निर्माण झाल्यासारखी दिसते त्याची नांदीच ह्या शतकाच्या पूर्वार्धात गायिली जात होती. महाराष्ट्रात झालेल्या असल्या प्रयत्नांपैकी एका प्रयत्नाची थोडी हकीकत पुढे देत आहे.

हा प्रयत्न लक्षणीय ठरतो तो अशा दृष्टीने की, तो शिक्षक आणि विद्यार्थी यांनी मिळून केलेला सामूहिक प्रयत्न होता. महाराष्ट्रात झालेल्या ह्या प्रयत्नाचे उगमस्थान बंगालमध्ये आढळणाऱ्या थोड्याफार तत्समान प्रयत्नात दिसत असले तरी येथे त्याने धारण केलेले रूप आणि त्याची येथील एकंदर फलश्रुती लक्षात घेता बंगालमधील प्रयत्नांपेक्षाही सदर प्रयत्न अधिक महत्त्वपूर्ण ठरतो असे आढळून येते.

महाराष्ट्र आणि बंगाल ह्यांमधील ज्या प्रयत्नांचा मी येथे उल्लेख करीत आहे ते कलकत्ता व मुंबई येथे तेथील विद्यापीठे स्थापन होण्यापूर्वी म्हणजे १८५७ च्या अगोदरच झालेले प्रयत्न आहेत, हे सदर प्रयत्नांचे लक्षात घेण्याजोगे वैशिष्ट्य आहे. त्यातील महाराष्ट्रात झालेल्या महत्त्वपूर्ण प्रयत्नाकडे वळण्यापूर्वी बंगालमधील तत्समान प्रयत्नांची प्रथम तोंडओळख करून घेणे इष्ट ठरेल.

शिक्षक आणि विद्यार्थी ह्यांनी एकत्र येऊन ज्ञानवृद्धीचा केलेला बंगालमधील

पहिला लक्षणीय प्रयत्न म्हणजे कलकत्ता येथे १८२७।२८ मध्ये स्थापन करण्यात आलेली The Academic Association ही विद्यासभा होय. ही विद्यासभा प्रो० डिरोझियो ह्या प्रसिद्ध प्राध्यापकाने आपल्या विद्यार्थ्यांच्या सहकार्याने स्थापन केली होती. प्रो० डिरोझियो हाच त्या सभेचा अध्यक्ष होता आणि उमाचरण बोस हा तिचा कार्यवाह होता. प्रो० डिरोझियो हे नाव बंगालच्या एकोणिसाव्या शतकाच्या सांस्कृतिक इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाचे नाव आहे. प्रो० डिरोझियो (१८०९–१८३१) हा कलकत्ता येथील हिंदू कॉलेजमध्ये १८२६ ते १८३१ च्या दरम्यान इंग्रजी आणि इतिहास ह्या विषयांचा प्राध्यापक होता. ह्या अल्पकाळांत त्याने तरुण बंगाली मनावर आपल्या व्यक्तित्वाची जी विलक्षण छाप पाडली होती तिला तोड नव्हती. ह्या विशीच्या घरातील तरुण प्राध्यापकाचे ग्रंथालय अद्ययावत ग्रंथांनी युक्त होते. प्रो० डिरोझियोने आपल्या विद्यार्थ्यांना विचार करायला शिकविले, खऱ्या अर्थाने त्यांना बुद्धिप्रामाण्य-वादाची दीक्षा दिली, त्यांची ज्ञानलालसा वाढीस लावली. तो विद्यार्थ्यांना कुमार्गाला लावतो असा आरोप त्याजवर ठेवून व त्याला स्वतःचा बचाव करण्याची संधीही न देता काढून टाकण्यात आले. Western Influence on Bengali Literature या प्रसिद्ध ग्रंथाचे लेखक प्रो० प्रियरंजन सेन यांनी त्याची तुलना सॉक्रेटिसाशी केली आहे.[1] प्रो० डिरोझियो यांच्या अध्यक्षत्वाखाली स्थापन झालेल्या The Academic Association ह्या सभेच्या बैठकी कलकत्ता येथे माणिकतोळा ह्या भागात सिंग कुटुंबाच्या बगीच्यात भरत. ह्या बैठकीत सभासदांनी लिहून आणलेल्या निबंधांचे वाचन व चर्चा होई. हे निबंध विविध विषयांवर असत आणि निबंधलेखकाला संपूर्ण मतस्वातंत्र्य असे. वेगवेगळ्या प्रश्नांवरील प्रचलित मतांपेक्षा अगदी वेगळी क्रांतिकारक मते सभासद निबंधांमधून आणि चर्चेतून व्यक्त करीत. The Academic Association मधील ह्या निबंधवाचनाला व चर्चांना एवढे महत्त्व प्राप्त झाले होते कीं, त्यांत व्यक्त झालेल्या मतांचा विचार करण्याकरिता कलकत्त्यात त्या काळी नवी नियतकालिके निघाली आणि सदर विद्यासभेचा आदर्श डोळ्यांपुढे ठेवून अनेक वादसभा स्थापन झाल्या. The Academic Association ची बैठक दर आठवड्यास भरत असे. प्रो० डिरोझियोच्या

---

१. पान ८२ पहा.

नंतर, ज्यांना बंगाली विचारवंत एतद्देशीय शिक्षणाचे जनक (The father of native education) अशी पदवी देतात ते हिंदू कॉलेजमधील दुसरे नामांकित प्राध्यापक डेव्हिड हेअर हे सदर सभेचे अध्यक्ष झाले व सभेची आठवडिक बैठक पुढे डेव्हिड हेअर यांच्याच शिक्षणसंस्थेत होऊ लागली. ही सभा किती वर्षे अस्तित्वात होती ह्यासंबंधीची निश्चित माहिती मिळत नाही; परंतु एवढे खरे की, ह्या सभेने १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी बंगाली तरुणांमध्ये ज्ञानार्जनाची आवड आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी दृष्टी निर्माण करण्याच्या दृष्टीने केलेले कार्य अत्यंत लक्षणीय आहे.

तरुणवर्गात ज्ञानार्जनाची आवड निर्माण करण्याच्या दृष्टीने ह्याच काळात कलकत्ता येथे स्थापन झालेल्या ज्या दुसऱ्या एका सभेने नामांकित कार्य केले तिचे नाव The Society for the Acquisition of General Knowledge (सामान्यज्ञानप्राप्त्यर्थ स्थापिलेली सभा) असेच होते. ही ज्ञानसंपादनार्थ स्थापन झालेली बंगाली सभा कलकत्ता येथे १८३८ मध्ये अस्तित्वात आली. तिच्या स्थापनेचा उद्देश सुशिक्षितांमध्ये व्यासंगबुद्धी वाढावी आणि विचारांची देवाण-घेवाण व्हावी हाच होता. ह्या सभेच्या उद्देशपत्रिकेखाली राम गोपाळ घोष, रामतनु लाहिरी इत्यादींच्या सह्या होत्या. ह्या विद्यासभेचे सदस्य मुख्यत्वेकरून प्राध्यापक आणि विद्यार्थीच होते. प्रत्येक सभासदावर निबंधवाचनाचे आणि व्याख्यान देण्याचे बंधन होते. निबंधवाचन करू न शकणाऱ्यास सभासद होता येत नव्हते. निबंधासाठी आणि व्याख्यानासाठी आपल्या आवडीचा विषय निवडण्याची सभासदांस पूर्ण मुभा होती. जो सभासद निबंधलेखन करू शकत नसे त्याला दंड होत असे. ह्या वादसभेची पहिली बैठक १२ मार्च १८३८, सोमवार रोजी सायंकाळी ७ वाजता संस्कृत कॉलेजच्या सभागृहात झाली. सभा स्थापन झाली त्या वेळी पटावर २०० सभासद होते. सभेपुढे वाचले जाणारे बहुतेक निबंध इंग्रजीत लिहिलेले असत. काही थोडे बंगालीत असत. इतिहास, काव्य, भाषा, सामाजिक सुधारणा, भूगोल, अध्यात्म, शरीरविज्ञान इत्यादी विविध विषयांवर निबंध लिहिले जात. रेव्ह. के. एम्. बानर्जी, राजनारायण बोस, पियारीनंद मित्र, ज्ञानेंद्रमोहन टागोर, प्रसन्नकुमार टागोर ही मंडळी सभेच्या कार्यात विशेष उत्साहाने भाग घेत. डेव्हिड हेअर हे सदर सभेचे प्रत्यक्ष सभासद नसले तरी आमंत्रित असत. पियारीनंद मित्र आणि रामतनु

लाहिरी हे तिचे सन्मान्य कार्यवाह होते. सभा महिन्यांतून एकदा संस्कृत कॉलेजात भरत असे. ह्या सभेचा प्रभाव एकंदर बंगाली तरुणवर्गावर एवढा पडला होता की, अनेक बंगाली तरुण अहमहमिकेने सभेचे सदस्य झाले होते. सभेपुढे वाचल्या गेलेल्या निबंधांत ज्ञानेन्द्रमोहन टागोर आणि किशोरचंद मित्र यांचे निबंध विशेष लक्षणीय असत असा उल्लेख आढळतो. ही सभा साधारण ६-७ वर्षे चालली आणि १८४३ च्या सुमारास बंद पडली असे दिसते. सभेच्या एका बैठकीत दक्षिणारंजन मुखर्जी यांनी ब्रिटिश शासनावर कडक शब्दांत टीका केल्यामुळे हिंदू कॉलेजचे प्राचार्य कॅप्टन रिचर्डसन यांचेबरोबर त्यांची बोलाचाली झाली व त्यानंतर सभेचे काम हळूहळू बंद पडले.

ह्याच संदर्भात कलकत्ता येथे स्थापन झालेल्या आणखी एका सभेचा उल्लेख करणे इष्ट ठरेल. ह्या सभेचे नाव 'दी बेथ्यून सोसायटी' (The Bethune Society) असे होते व ती डॉ. मौअट (Dr. Mouat) यांच्या सूचनेनुसार १८५१ च्या डिसेंबर महिन्यात स्थापन झाली होती. मेडिकल कॉलेजच्या सभागृहात ह्या सभेचा नामकरण समारंभ ता. १२ ऑगस्ट १८५१ रोजी झाला आणि बंगाल शिक्षण समितीच्या पूर्वाध्यक्षाचे नाव सभेला देण्यात आले. ह्या सभेचा प्रमुख उद्देश सुशिक्षित बंगाली तरुणांमध्ये वाङ्मयाबद्दल आणि विज्ञानाबद्दल अभिरुची निर्माण करणे आणि त्यांची बौद्धिक दृष्ट्या प्रगती होईल असे वातावरण निर्माण करणे हा होता. ह्याही सभेत निबंध वाचले जात आणि चर्चा व व्याख्याने होत. सभेची बैठक महिन्यातून एकदा होई. १८५९ साली ह्या सभेच्या अध्यक्षस्थानी डॉ. अलेक्झँडर डफ हे होते. ही विद्यासभा १८६३ पर्यंत उत्तम प्रकारे कार्य करीत होती. पुढे तिचे कार्य मंदावले; परंतु ती १८६९ पर्यंत अस्तित्वात होती असे दिसून येते.

ह्याच सुमारास ज्ञानार्जन व ज्ञानप्रसार ह्या क्षेत्रातील महाराष्ट्रात झालेल्या एका महत्त्वपूर्ण प्रयत्नाचे स्वरूप वर उल्लेखिलेल्या प्रयत्नांसारखेच थोडेबहुत असल्यामुळे त्यांचा येथे आवर्जून विस्ताराने उल्लेख केला. आता सदर प्रयत्नाकडे वळू : ज्ञानार्जन आणि ज्ञानप्रसार ह्यासाठी महाराष्ट्रात झालेला हा प्रयत्नही शिक्षक आणि विद्यार्थी यांनी एकत्र येऊन केला होता. ह्या प्रयत्नासाठी महाराष्ट्राने बंगालपासूनच स्फूर्ती घेतली हे त्या प्रयत्नाचे स्वरूप लक्षात घेता उघड दिसते; परंतु बंगालमधील प्रयत्नांपेक्षा महाराष्ट्रातील ह्या प्रयत्नाने साधलेले कार्य मात्र निश्चितपणे अधिक समाजोपयोगी ठरले.

महाराष्ट्रातील हा ज्ञानार्जन आणि ज्ञानवृद्धी ह्यांसाठी झालेला पहिला सामूहिक प्रयत्न १९ व्या शतकाच्या जवळजवळ मध्यावर झाला. ज्या साली भाऊ महाजनांच्या 'प्रभाकर' पत्रातून लोकहितवादींनी आपली सुप्रसिद्ध 'शतपत्रें' प्रकाशित करावयास प्रारंभ केला होता त्याच साली ह्या प्रयत्नाची मुहूर्तमेढ रोविली गेली. १३ जून १८४८[२] रोजी मुंबईतील एल्फिन्स्टन इन्स्टिटयूटमधील वरच्या वर्गातील आजी व माजी विद्यार्थ्यांनी आणि प्राध्यापकांनी एकत्र येऊन सभा घेतली व एक संस्था स्थापन केली. सभेच्या अध्यक्षस्थानी प्रो० दादाभाई नवरोजी होते. नव्याने स्थापन करण्यात आलेल्या ह्या संस्थेला "स्टूडन्टस् लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी" असे नाव देण्यात आले. आणि तिच्या अध्यक्षस्थानी प्रो० जोसेफ पॅटन (Patton) ए. एम्. आणि कार्यवाहपदी प्रो० रीचर्ड रीड (Reid) एलएल. डी., बार–ॲट–लॉ यांची निवड झाली. प्रो० दादाभाई नवरोजी हे सदर सोसायटीचे खजिनदार झाले. संस्थेचे प्रारंभीचे सभासद २२ होते. त्यांत १८ विद्यार्थी होते. वर उल्लेखिलेल्या पदाधिकाऱ्यांखेरीज पुढील नावे संस्थेच्या ह्या प्रारंभीच्या सभासदांच्या यादीत आढळतात. बहिरामजी कर्सेटजी, विनायक हरिश्चंद्र, प्राणलाल मथुरादास, पालनजी फ्रामजी, डोसाभाई फ्रामजी, एदलजी नसरवानजी, धोंडदेव त्र्यंबक, बोमनजी पेस्तनजी, मोहनलाल रणछोडदास, जहांगीर बर्जोरजी, जहांगीर होर्मसजी, कावसजी एडुलजी, महादेव गोविंदशास्त्री, विष्णु अमृतराम, बर्जोरजी रुस्तुमजी, अर्देशीर फ्रामजी, फ्रामजी एडुलजी, होरमसजी बहिरामजी आणि सुंदर रघुनाथ. संस्था स्थापन करण्यामागील उद्देश स्पष्ट करिताना जे शब्द वापरले आहेत ते पुढीलप्रमाणे आहेत:

---

२. स्टू० लि० ॲ० सा० सोसायटी ही संस्था ६ जून १८४८ रोजी स्थापन झाल्याचा उल्लेख श्री० पु० बा० कुलकर्णी यांच्या 'नाना शंकरशेट यांचें चरित्र' ह्या ग्रंथात आढळतो. १९ सप्टेंबर १८४९ च्या The Telegraph and Courier पत्राच्या अंकातील माहितीवरून ते ही सभा-स्थापनेची तारीख समजत असावेत असे दिसते. सोसायटीचा १९५० साली प्रसिद्ध झालेला जो शंभर वर्षांतील कार्याचा अधिकृत अहवाल आहे त्यात आणि प्रो० अ० का० प्रियोळकर यांच्या 'दादोबा पांडुरंग' ह्या ग्रंथात संस्थेची स्थापना १३ जून १८४८ रोजी झाली अशी माहिती मिळते.

" .. to foster healthy tone of mind by insisting that indolence and apathy lead only to moral suicide and by placing in a clear light the sure results of self-reliance, the steady progress to self-advancement and the golden crown of self-respect, to hold forth the torch of hope and to kindle the flame of generous enthusiasm at the altar of duty."[3] ह्या सभेची बैठक दर पंधरवड्याने व्हावी आणि सदर बैठकीत वाङ्मय, विज्ञान आणि सामाजिक सुधारणा ह्यांपैकी कोणत्याही विषयावर दोन सभासदांनी लिहिलेल्या निबंधांचे वाचन होऊन त्यांवर चर्चा व्हावी असे ठरविण्यात आले. ज्यांनी निबंध लिहून वाचावयाचे त्यांची नावे कार्यवाहांनी सभासदांच्या यादीवरून क्रमवार जाहीर करावी आणि ज्यांची नावे जाहीर होतील त्यांनी वक्तशीरपणे निबंधलेखन करावे अशी योजना झाली. निबंधलेखनाची पाळी ज्या सभासदाची त्याने निबंध न लिहिल्यास त्याला पहिल्या खेपेस १ रुपया दंड, दुसऱ्या खेपेस २ रुपये दंड आणि तिसऱ्या खेपेस त्याचे नाव सभासदपटावरून रद्द अशी शिक्षा करण्याचे निश्चित झाले.[४] (ह्या शिक्षेसंबंधीच्या कलमाची अमलबजावणी कितपत झाली हे कळावयाला मार्ग नाही. सभेच्या अहवालात तत्संबंधीचा उल्लेख आढळत नाही.) निष्क्रीय सभासदांना संस्थेत स्थान नसावे असाच ह्या सर्व योजनेमागील हेतू होता. राजकीय आणि धर्मविषयक प्रश्नांचा विचार करण्यास सभासदांना मज्जाव होता. सर्वांत महत्त्व होते ते समाज-सुधारणाविषयक प्रश्नांना.

सभेच्या स्थापनेच्या वेळीं असलेली सभासदांची संख्या एका वर्षाअखेर म्हणजे मे १८४९ पर्यंत ४६ वर गेली. ह्या पहिल्या वर्षात सभेच्या एकंदर २० बैठकी झाल्या आणि त्यांत ३५ निबंध वाचले गेले. ह्या महत्त्वपूर्ण संस्थेमार्फत सुरू झालेले हे निबंधवाचनाचे आणि चर्चेचे कार्य मधील काही

---

३. स्टु० लि० अँ० सा० सो० शतसांवत्सरिक रिपोर्ट. पान २

४. ह्या बाबतीत Student's Literary and Scientific Society चे बंगालमधील The Society for the acquisition of General Knowledge शी असलेले साम्य लक्षणीय आहे. तेथेहि जे सभासद वेळेवर निबंध वाचू शकत नसत त्यांना प्रथम दंड होई व नंतर त्यांचे सभासदत्व रद्द केले जाई.

वर्षांचा अपवाद वगळल्यास १९०६ पर्यंत अखंड चालू होते असे १९५० साली संस्थेच्या शतसांवत्सरिक उत्सवानिमित्त प्रसिद्ध झालेल्या अहवालावरून दिसते. सभेपुढे पहिला निबंध प्रा० दादाभाई नवरोजी यांनी वाचला. त्याचा विषय 'गणित विषयाच्या अभ्यासामुळें होणारे फायदे' हा होता. दुसरा निबंध बहिरामजी कर्सेटजी यांनी 'स्त्रीशिक्षण' ह्या विषयावर वाचला. सभेपुढे वाचल्या गेलेल्या निबंधांच्या संबंधात ता. ८ ऑगस्ट १९०६ रोजी एल्फिन्स्टन कॉलेजमधील इंग्रजीचे प्राध्यापक श्री. गणेश सदाशिव भाटे, एम्. ए. (एडिंबरो) यांनी "East and West" ह्या विषयावर निबंध वाचल्याची शेवटची नोंद आढळते.[५]

सभा स्थापन होऊन तीन महिने झाल्यावर म्हणजे सप्टेंबर १८४८ मध्ये सभेच्या, एक पारशी-गुजराती व एक मराठी अशा दोन शाखा स्थापन करण्यात आल्या. मराठी शाखेचे नाव 'उपयुक्त मराठी ज्ञानप्रसारक सभा' आणि पारशीगुजराती शाखेचे नाव 'गुजराती ज्ञानप्रसारक मंडळी' असे ठेवण्यात आले. मराठी शाखेचे अध्यक्षस्थान दादोबा पांडुरंग यांना देण्यात आले आणि पारशी-गुजराती शाखेचे अध्यक्षस्थान प्रो. दादाभाई नवरोजी यांनी विभूषित केले. मूळ सभेच्या घटनेनुसार तिच्या शाखासभांचे अध्यक्ष हे तिचे पदसिद्ध उपाध्यक्ष असत; तदनुसार मराठी व पारशी-गुजराती शाखांचे हे अध्यक्ष जनकसभेचे उपाध्यक्ष झाले. ह्या शाखा स्थापन करण्याचा उद्देश पुढील शब्दांत सांगितला गेल्याचे आढळते : "to promote the diffusion of knowledge among the uneducated masses by the reading and discussing of essays on literary, historical and social subjects, by lectures on Physical and

---

५. सभेच्या प्रतिवर्षी प्रसिद्ध झालेल्या अहवालांवरून पाहता सभेपुढे १८४८ ते १९०६ पर्यंत एकंदर १३९ निबंध वाचले गेल्याचे आढळते. सभेच्या कार्यांची १८४८ ते १९०६ पर्यंतच्या प्रत्येक वर्षीची नोंद आढळत नाही. ज्या वर्षांची नोंद आढळत नाही ती वर्षे पुढीलप्रमाणे : (१८५२ ते १८५३, १८५६-५७, १८६०-६२, १८६४-६५, १८६९-७०, १८७९-८४, १८९७-९९, १९०२-१९०५). सभेपुढे वाचल्या गेलेल्या ज्या १३९ निबंधांची नोंद आढळते त्यांतील ७३ निबंध मराठी सभासदांनी (इंग्रजीतून)वाचले असे दिसते. मराठी सभासदांच्या निबंध व व्याख्यानांची यादी : पहा परिशिष्ट.

Chemical Science, accompanied by experiments and by the publication of cheap monthly periodical literature suited to the requirements and tastes of the people."

ह्या दोन शाखा–सभांपैकी पारशी–गुजराती सभेची माहिती 'साठीना साहित्यनुं दिग्दर्शन' ह्या श्री० डाह्याभाई पीतांबरदास देरासरी यांनी गुजरात व्हर्नाक्युलर सोसायटीच्या हीरक महोत्सवाच्या निमित्ताने १९११ साली लिहिलेल्या पुस्तकात थोड्या तपशिलाने मिळते. स्टु० लि० अँ० सा० सो०च्या ह्या पारशी–गुजराती शाखेचे सभासद पारशी, गुजराती आणि मुसलमान होते; परंतु त्यांत मुख्य भरणा पारशी सभासदांचा होता. ह्या शाखासभेने सभा स्थापन करण्याच्या वर उद्धृत केलेल्या उद्दिष्टानुसार १८४९ साली म्हणजे सभा स्थापन झाल्यावर थोडयाच दिवसांत 'गनेआन–परसारक एटले जे एलम–तथा होनरोनो–फेलावो करनार–चोपानीऊं' ह्या नावाचे एक मासिक पत्र सुरू केले. हे पत्र 'चोपानीऊं' म्हणजे चार पानी होते. ह्या मासिकपत्राचे पहिले दोन अंक निघाल्यावर त्यांतील भाषेच्या संबंधात ओरड झाली. ती ओरड सदर पत्राची भाषा शुद्ध गुजराती नसल्याबद्दलच मुख्यत्वेकरून होती. 'साठीना साहित्यनुं दिग्दर्शन'चे लेखक म्हणतात, "त्रीजा पुस्तकना प्रारंभथी आ चोपानीयुं लखनार गृहस्थोने गुजरातीनी 'शुद्ध जोडनी'नी जरूर लागी हती. ये वर्षथी चोपानीयानुं नाम सुधारीने 'ज्ञानप्रसारक' बनाव्युं हतुं" तेव्हा 'गनेआन-परसारक' हे त्याच्या तिसऱ्याच अंकापासून 'ज्ञानप्रसारक' झाले आणि त्याची भाषा 'शुद्ध जोडनी'ची गुजराती झाली असे दिसते. परंतु हे मूळचे 'गनेआन-परसारक' किती वर्षे चालले ह्या संबंधीची माहिती मिळू शकली नाही.

मूळ सभेने स्थापन केलेल्या ह्या गुजराती–पारशी शाखेच्या बैठकींमध्ये जरी समाजसुधारणांसंबंधीचा विचार भरपूर होत होता तरी प्रत्यक्षात पारशी जमातीचे प्रश्न गुजराती (हिंदू) जमातीच्या प्रश्नांहून थोडे वेगळे होते. तेव्हा गुजराती जमातीच्या प्रश्नांसंबंधी विचार करण्याकरिता जर एखादी स्वतंत्र सभा स्थापिली गेली तर तिला पुरेसे सभासद मिळून ह्या प्रश्नांसंबंधीही अधिक सुव्यवस्थितपणे विचार होईल असे वाटल्यावरून १८५१ मध्ये स्टूडन्टस् लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटीची एक तिसरी शाखासभा स्थापन करण्यात आली आणि तिला 'गुजराती बुद्धिवर्धक सभा' किंवा 'बुद्धिवर्धक

हिंदूसभा[६]' असे नाव देण्यात आले. ह्या सभेचे पहिले अध्यक्ष रणछोडदास गिरधरभाई हे होते. रणछोडभाईनंतर प्राणलाल मथुरादास हे सभेचे अध्यक्ष झाले. नर्मदाशंकर लालशंकर, चिमणलाल नंदलाल, मोहनलाल रणछोडदास, गंगाराम किशोरदास, मथाराम शंभुनाथ, हरिवल्लभदास बाळगोविंददास, करसनदास मूळजी, जव्हेरीलाल उमियाशंकर, करसनदास माधवदास, त्रिभोवनदास द्वारकादास, महीपतराय रूपराय हे सदर सभेचे आधारस्तंभ होते. ह्या सभेने १८५६ च्या मार्चमध्ये म्हणजे सभा स्थापन झाल्यानंतर पाच वर्षांच्या कालावधीत आपले स्वतःचे मासिकपत्र सुरू केले व त्याला 'बुद्धिवर्धक ग्रंथ' असे नाव दिले. हे मासिकपत्र सुरू करण्यासंबंधीची पहिली सभा महिपतराय रूपराय यांचे घरीच भरली होती असे दिसून येते.[७]

स्टू० लि० अँ० सा० सो० ह्या संस्थेच्या शंभरीनिमित्त प्रसिद्ध झालेल्या अहवालावरून असे दिसते की, मूळ संस्थेची पारशी शाखा १८७४ पर्यंत कार्य करीत होती; परंतु त्या सभेच्या स्थापनेच्या वेळी सभासदांमध्ये दिसून आलेला उत्साह जसजशी वर्षे उलटली तसतसा मंदावत गेला. सभेपुढे निबंध वाचणारांची आणि व्याख्याने देणाऱ्यांची संख्या हळूहळू घटली. ती १८७२ पर्यंत जवळ-जवळ शून्यावर आली. १८७२ साली सदर शाखेच्या पदाधिकाऱ्यांनी एक प्रयोग करून पाहिला; सदर प्रयोग असा की, व्याख्यात्याला व्याख्यानासाठी रु० ५० मानधन द्यावयाचे आणि व्याख्यान सप्रयोग असेल तर वर रु० २५ द्यावयाचे. हा प्रयोग बराच यशस्वी झाला. १८७२–७४ ह्या दोन वर्षांच्या अवधींत त्यामुळे २१ व्याख्याने होऊ शकली. १८७४ मध्ये सभेचे सभासदत्व परत गुजराती बांधवांनाही खुले करण्यात आले; परंतु कारणे काय असतील ती असोत ह्या

---

६. 'साठीनुं साहित्यनुं दिग्दर्शन' ह्या ग्रंथात सदर सभेचे नाव 'बुद्धिवर्धक हिंदूसभा' असे दिलेले आढळते. Students' Literary & Scientific Society च्या १९५० साली प्रसिद्ध झालेल्या अहवालात तिचे नाव 'बुद्धिवर्धक सभा' असे दिलेले आढळते. दि. ब. के. एम्. जव्हेरी यांच्या Further Milestones in Gujarati Literature ह्या ग्रंथात आणि श्री. के० एम्. मुनशी यांच्या गुजराती वाङ्मयाच्या इतिहासातही 'बुद्धिवर्धक सभा' ह्याच नावाने सदर सभेचा उल्लेख येतो.

७. 'साठीना साहित्यनुं दिग्दर्शन', पान ४८।४९.

नव्या योजनेने निर्माण झालेला उत्साह पुढे टिकला नाही आणि १८७४ मध्ये ह्या सभेचे कार्य जवळजवळ संपुष्टात आले. ह्या सभेच्या अहवालांवरून असे दिसते की, सभेपुढे निबंधवाचन असे केवळ १८४९ ते १८५१ ह्या काळातच म्हणजे जोपर्यंत सभेची वेगळी गुजराती शाखा निघालेली नव्हती तोपर्यंतच झाले; त्यानंतर फारसे झाले नाही. सभेपुढे एकंदर १० निबंध वाचले गेले. त्यानंतर झाली ती फक्त व्याख्याने. व्याख्यानांची एकंदर संख्या ४० असे दिसून येते.

१८५१ साली स्थापन झालेली 'गुजराती बुद्धिवर्धक सभा' १८६३ पर्यंत समाधानकारकपणे कार्य करीत होती असे दिसते. १८६३ नंतर मात्र तिचा उत्साह मंदावल्यासारखा दिसतो. १८५४ ते १८६३ पर्यंत सदर सभेत २० व्याख्याने दिली गेली, ५२ गद्य निबंध आणि १३ पद्यात्मक निबंध[८] वाचले गेले. १८६३ ते १८९४ ह्या काळात ही सभा जेमतेम तग धरून होती. अधूनमधून सभेत निबंधवाचन आणि व्याख्याने होत होती; परंतु सभेसंबंधीच्या उत्साहाला ओहोटी लागली होती. १८९४ मध्ये सभा पुनरुज्जीवित करण्याचे प्रयत्न झाले. नवी घटना तयार करण्यात आली आणि सभासदांमध्ये कर्तव्याची जाणीव निर्माण करण्याचा प्रयत्न झाला; परंतु ह्या प्रयत्नांना यश आले नाही. सभेचे काम हळूहळू थंडावत गेले. १३ ऑक्टोबर १९३३ रोजी मुंबई हायकोर्टाच्या हुकुमानुसार ही सभा विसर्जित करण्यात आली आणि तिच्या खाती शिलकेत असलेली रु. १३,३०० ही रक्कम फॉर्बस गुजराती सभेच्या स्वाधीन करण्यात आली. फॉर्बस गुजराती सभेने व्याख्याने आणि प्रकाशने ह्यांच्यामार्फत बहुजन-समाजात ज्ञानप्रसार करण्याचे 'बुद्धिवर्धक सभे'चे कार्य पुढे चालू ठेवावे अशी अट ही रक्कम स्वाधीन करिताना घालण्यात आली. बुद्धिवर्धक गुजराती सभेने सुरू केलेले 'बुद्धिवर्धक' हे मासिक किती वर्षे चालले हे कळावयास मार्ग नाही. स्टू० लि० अँ० सा० सोसायटीच्या शतसांवत्सरिक अहवालात

---

८. ह्या पद्यात्मक निबंधांचे विषय पुढीलप्रमाणे होते : Filial Affection, Rashnness, Freedom, Evil Effects of Intoxication, Forbearance, Custom of Women of Beating the Breast on on occasions of Death, The former Superiority of the Hindus, their present Degradation and Suggestions for Ameliorating their Condition, On Duties of Man, On Medicine, On Reforms, Scenes in Gujrat, Qualities of a Hero.

सदर मासिकाचे पन्नासावर अंक निघाले एवढाच काय तो उल्लेख आढळतो.

स्टूडंटस् लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटीची मराठी शाखा आणि तिचे मासिक मुखपत्र 'मराठी ज्ञानप्रसारक' ह्यांनी केलेल्या कार्यासंबंधीची सविस्तर हकीकत स्वतंत्र प्रकरणात दिलेली आहे. येथे तत्संबंधीचा थोडा अधिक तपशील फक्त नमूद करावयाचा आहे. १८४८ साली 'उपयुक्त मराठी ज्ञानप्रसारक सभा' ह्या नावाने स्थापन झालेल्या ह्या मराठी शाखासभेने १८६४ पर्यंत अत्यंत उत्साहाने कार्य केले असे आढळते. ह्या काळातील सदर सभेचे वार्षिक अहवाल वाचताना सभेच्या पदाधिकाऱ्यांनी सभेच्या कार्याविषयी सभासदांचा उत्साह मंदावत असल्याबद्दल अनेकदा तक्रारीचे सूर काढलेले दिसतात; नाही असे नाही; परंतु असे असले तरी १८६४ पर्यंत ह्या सभेचे, व्याख्याने व निबंधवाचन ह्या संबंधातील कार्य चांगले चाललेले दिसते. सभेचे मासिक मुखपत्र 'मराठी ज्ञानप्रसारक' हे जवळजवळ १८६७ पर्यंत प्रकाशित होत राहिले. ह्याचाच अर्थ असा की, त्या भारदस्त पत्राला मजकूर पुरवण्याइतपत निबंधवाचन सभेच्या बैठकांमधून १८६७ पर्यंत होत होते. ह्यानंतरच्या काळात मात्र सभेचे कार्य मंदावत गेले; सभासदांमधील तत्संबंधीचा उत्साह कमी होत गेला; व १८९४ साली ही सभा विसर्जित करण्यात आली. ही सभा विसर्जित झाली तेव्हा तिच्या खाती २१२४ रुपये जमा होते. सभा विसर्जित करताना ही रक्कम 'दी स्टू. सा. अँ. लि. सोसायटी' ह्या जनकसभेच्या स्वाधीन करण्यात आली. 'उपयुक्त मराठी ज्ञानप्रसारक सभे'पुढे जी व्याख्याने देण्यात आली आणि निबंध वाचण्यात आले त्यांची नोंद १८७३ पर्यंत आढळते.[१] त्यानंतरची नोंद सापडत नाही. उपलब्ध नोंदीवरून पाहता १८४९ ते १८७३ पर्यंत सभेपुढे कमीत कमी ५९ निबंध वाचले गेले असावेत आणि ३३ व्याख्याने दिली गेली असावीत. ह्या कालखंडातील काही वर्षांची नोंद सापडत नाही; परंतु नोंद सापडत नाही याचा अर्थ त्या वर्षांमध्ये एकही निबंध वाचला गेला नाही व व्याख्यान झाले नाही असा होत नाही. १८७३ पर्यंत जवळजवळ अव्याहत चाललेले सभेचे व्याख्याने व निबंधवाचन ह्या संबंधातील कार्य कोणत्या तोलाचे होते ह्याचा अंदाज ज्याप्रमाणे 'मराठी ज्ञानप्रसारका'चे अंक चाळताना येतो त्याचप्रमाणे सभेच्या ह्या कार्याशी जी नावे संबद्ध असल्याचे आढळते त्या नावांवरून नजर टाकल्यासही

---

१. परिशिष्ट पहा.

उत्तम प्रकारे येतो. ज्या व्यक्तींची नावे सभेच्या ह्या कार्याशी सलग्न असल्याचे दिसते त्यात त्या काळातील पुढील नामवंत व्यक्ती आढळतात : विश्वनाथ नारायण मंडलिक, भास्कर दामोदर पाळंदे, गोविंद नारायण, डॉ. आत्माराम पांडुरंग, महादेव गोविंद रानडे, रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, वामन आबाजी मोडक, बाळ मंगेश वागळे, रा. सा. महादेव गोविंदशास्त्री, डॉ. सखाराम अर्जुन, डॉ. पांडुरंग गोपाळ, विष्णुशास्त्री पंडित, जनार्दन सखाराम गाडगीळ, नारायण दीनानाथजी वेलकर, नारायण परमानंद इ०.

स्टूडंटस् लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटीच्या पारशी-गुजराती व मराठी शाखांनी निबंधवाचन, व्याख्याने, चर्चा आणि नियमित प्रकाशने ह्यांच्यामार्फत एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यावर केलेल्या कार्याचे स्वरूप आतापर्यंत थोडक्यात वर्णिले; परंतु ह्या महनीय कार्याइतकेच मोलाचे जे स्त्री-शिक्षणविषयक कार्य ह्या संस्थेकडून १८४८–४९ च्या सुमारास सुरू झाले त्याचा येथे निर्देश करणे अगत्याचे आहे. पुण्यास महात्मा जोतिबा फुले यांनी मुलींसाठी १८४८ त शाळा काढली. स्टूडंटस् लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटीच्या सभासदांनी स्त्रीशिक्षणाच्या संबंधात केलेल्या प्रयत्नांना १८४९ मध्ये प्रारंभ झाला. सोसायटीच्या पाक्षिक सभेपुढे ऑगस्ट १८४९ मध्ये दोन निबंध वाचले गेले. त्यांतील एक दादाभाई नवरोजी यांनी वाचला होता आणि त्याचा विषय होता 'The Duties of a Teacher' (शिक्षकाचीं कर्तव्यें); आणि दुसरा निबंध ४ ऑगस्ट १८४९ रोजी वाचला होता बहिरामजी कर्सेटजी ह्या गृहस्थांनी व त्याचा विषय होता 'Female Education' ('स्त्रीशिक्षण'). ह्या दोन निबंधांच्या – विशेषतः दुसऱ्या निबंधाच्या वाचनानंतर जी चर्चा झाली तिचा परिणाम सोसायटीच्या सभासदांमध्ये – वरच प्रारंभी स्पष्ट केल्याप्रमाणे हे सभासद बव्हंशी शिक्षक आणि एल्फिन्स्टन इन्स्टिटयूटच्या विश्वविद्यालयीन शाखेतील विद्यार्थीच होते – स्त्रीशिक्षणाच्या संबंधात आपल्यावर पडत असलेल्या जबाबदारीची यथोचित जाणीव निर्माण करण्यात झाला. ही जाणीव होऊन तेथेच थांबली नाही; तर त्याच सभेत स्त्रियांसाठी शाळा सुरू करण्यासंबंधीचा ठरावही पास झाला व सभासद प्रत्यक्ष उद्योगाला लागले. मुंबईतील लोहार चाळ, पालव रोड आणि गिरगाव ह्या ठिकाणी शाळांसाठी विनामूल्य जागा मिळविण्यात आल्या. गिरगावात नाना शंकरशेट यांनी आपल्या राहत्या वाड्याजवळील इमारत शाळेसाठी दिली आणि अशाच इमारती व जागा

इतरांकडूनही सोसायटीच्या स्वाधीन करण्यात आल्या. कामा कुटुंबातील चार पारशी सद्‌गृहस्थांनी संस्थेच्या शाळांचा दोन वर्षांचा संपूर्ण खर्च भागेल एवढी रक्कम अध्यक्षांच्या स्वाधीन केली. एवढे होताच सोसायटीने मुंबईमध्ये मराठी मुलींसाठी तीन आणि पारशी-गुजराती मुलींसाठी चार अशा एकंदर सात शाळा स्थापन केल्या. ह्या शाळांतून शिकविण्यासाठी सोसायटीचे विद्यार्थी-सभासद आणि शिक्षक-सभासद यांनी स्वयंस्फूर्तीने मान्यता दिली आणि विनावेतन काम करण्याचे पतकरले. ह्या स्वयंसेवकांच्या स्वतःच्या नेहमीच्या दैनंदिन अध्ययन-अध्यापनाच्या कामात अडथळा येऊ नये यासाठी शाळांचे वर्ग रोज सकाळी ७ ते १० घेण्याचे ठरले व त्याप्रमाणे २१ ऑक्टोबर १८४९ रोजी कामास प्रारंभ झाला. प्रारंभी शाळांतून विद्यार्थिनींची फारच उणीव भासू लागली. तेव्हा घरोघरी जाऊन, लोकांची समजूत पटवून शाळेत विद्यार्थिनींचा भरणा करण्याचे कामही ह्या स्वयंसेवक विद्यार्थ्यांनीच आपल्या शिरावर घेतले. त्यांतील अनेकांनी आपल्या धाकट्या बहिणींची नावेच प्रथम ह्या शाळांतून नोंदविली. हळूहळू पहिल्याच वर्षी मराठी मुलींची संख्या २४ वर गेली आणि पारशी-गुजराती मुलींची संख्या ४४ झाली. ही संख्या प्रतिवर्षी वाढत गेली आणि थोड्याच वर्षांत सदर शाळांवर पगारी शिक्षकांची नेमणूक करण्यात आली. अशा प्रकारे पगारी शिक्षक नेमले जाताच प्रारंभीच्या स्वयंस्फूर्तीने अध्यापनाचे काम करणाऱ्या विद्यार्थी-शिक्षकांनी आणि प्राध्यापकांनी स्वतःकडे पर्यवेक्षणाचे काम घेतले. अगदी प्रारंभी ज्या स्वयंसेवकांनी ह्या मुलींच्या मराठी शाळांतून विनावेतन अध्यापनाचे काम केले त्यांची नावे पुढीलप्रमाणे होत :

शाळा	*शिक्षकाचे नाव*	*व्यवसाय*
१. लोहार चाळ	भास्कर दामोदर पाळंदे	एल्फिन्स्टन विद्यालयात तृतीय वर्षाचे विद्यार्थी
	सखाराम दीक्षित	मराठी शिक्षक
२. पालव रोड	धोंडदेव त्र्यंबक	एल्फिन्स्टन विद्यालयात द्वितीय वर्षाचे विद्यार्थी
३. शंकरशेट वाडा	नारायण विष्णू शामराव तात्या	एल्फिन्स्टन विद्यालयात तृतीय वर्षाचे विद्यार्थी
	महादेव गोविंदशास्त्री	संस्कृत शिक्षक

प्रारंभीच्या पारशी-गुजराती शाळांतून ज्यांनी स्वयंस्फूर्तीने विनावेतन अध्यापनाचे काम केले त्यांची नावे : बहिरामजी कर्सेटजी (तृतीय वर्ष : विद्यार्थी), जहांगीर होरमसजी (तृतीय वर्ष : विद्यार्थी), अर्देशिर फ्रामजी (दुय्यम शिक्षक), पालनजी फ्रामजी (तृतीय वर्ष : विद्यार्थी), जहांगीर बर्जोरजी (चतुर्थ वर्ष : विद्यार्थी), आणि एदलजी नसरवानजी (तृतीय वर्ष : विद्यार्थी). मुंबईतील बहारकोटे (Baharkote) विभागातील शाळेची प्रो. दादाभाई नवरोजी स्वतः व्यवस्था पाहात होते.

सोसायटीने अंगीकारलेल्या ह्या स्त्री-शिक्षणविषयक कार्याला पुढे कसे रंगरूप आले ते मुंबईत स्त्री-शिक्षणाच्या संबंधात गेल्या शतकात झालेली प्रगती लक्षात घेता सहज स्पष्ट होते. सोसायटीने ह्या क्षेत्रात केलेल्या कार्याला योग्य दिशा मिळावी एवढ्यासाठी मुंबईचे गव्हर्नर सर अर्स्काइन पेरी यांनी १८५२ च्या ऑक्टोबरमध्ये युरोपीय स्त्रियांची एक समिती नेमून त्या समितीच्या सूचनांनुसार सदर शाळांत सुधारणा घडवून आणाव्यात ह्या कल्पनेने एक योजना आखली होती; परंतु पेरी साहेबांच्या ह्या योजनेला फार जोराचा विरोध झाला. अगोदरच तत्कालीन मराठी, गुजराती व पारशी समाज स्त्री–शिक्षणाच्या कल्पनेस फारसा अनुकूल नव्हता. त्यात ह्या शिक्षणात सुधारणा करण्यासाठी युरोपीय महिलांची समिती नेमल्यास व त्या समितीने केलेल्या सूचनांची अंमलबजावणी झाल्यास आपली संस्कृतीच रसातळाला जाईल अशी भीती ह्या समाजाच्या मनांत निर्माण करण्याचे प्रयत्न झाले. त्यात 'चाबूक' ह्या गुजराती वर्तमानपत्राने पुढाकार घेतला व ह्या समितीच्या सूचना लक्षात घेतल्या गेल्यास संस्कृतीबरोबरच आपली कुटुंबसंस्थाही ढासळेल अशी धोक्याची सूचना त्याने हिंदू व पारशी समाजांस दिली. ह्या टीकेचे उग्र स्वरूप पाहताच पेरीसाहेबांनी आपली सुधारणा समिती नेमण्याची कल्पना बाजूला सारली.

हे सर्व झाले तरी सोसायटीने प्रारंभिलेले कार्य जोरात चालू राहिले. मुंबईमध्ये कमळाबाईची शाळा ह्या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या व ह्याच संस्थेने स्थापन केलेल्या शाळेला आता ११५ वर्षे झाली आहेत. १९५० सालीच ह्या शाळेने आपली शंभरी साजरी केली.

प्रकरण दुसरे

‘उपयुक्त मराठी ज्ञानप्रसारक सभा’ आणि ‘मराठी ज्ञानप्रसारक’

ह्या प्रकरणात स्टू. लि. अँ. सा. सो. ह्या सभेच्या ‘उपयुक्त मराठी ज्ञानप्रसारक सभा’ ह्या मराठी शाखासभेने केलेल्या कार्याची माहिती सदर शाखासभेचे मुखपत्र ‘मराठी ज्ञानप्रसारक’ मासिक ह्याच्या आधारे दिली आहे.

‘मराठी ज्ञानप्रसारक’ ह्या मासिकाचा पहिला अंक एप्रिल १८५० मध्ये प्रसिद्ध झालेला आढळतो. मला उपलब्ध झालेला ह्या मासिकाचा शेवटला अंक नोव्हेंबर १८६६ मधील आहे; परंतु तो सदर मासिकाचा शेवटला अंक नसावा. हे मासिक जुलै १८६७ पर्यंत तरी निश्चित हयात असावे; कारण जुलै १८६७ मध्ये ‘विविधज्ञानविस्तार’ मासिकाचा जो पहिला अंक प्रसिद्ध झाला आहे त्याच्या उपोद्घातात आपणांस विचारण्यात येणाऱ्या एका प्रश्नाचे उत्तर ‘विस्तारा’च्या संपादकांनी दिलेले आढळते. ‘विस्तारा’च्या संपादकांना विचारण्यात आलेला प्रश्न असा होता की, ‘ज्ञानप्रसारक’ चालू असता ‘विविधज्ञानविस्तार’ हे मासिक काढण्याची आवश्यकताच काय होती; ह्या प्रश्नास उत्तर देताना संपादकांनी पुढील उद्गार काढलेले आहेत. ते म्हणतात, “‘ज्ञानप्रसारका’स आमच्या विद्वानांनीं साहाय्य करावें हें तर ठीकच; परंतु दुसरीं आणखीं पुस्तकें निघूं नयेत असें नाहीं.” ‘विस्तारा’च्या संपादकांनी काढलेल्या ह्या उद्गारांवरून जुलै १८६७ मध्ये ‘मराठी ज्ञानप्रसारक’ चालू होते असे निश्चित दिसते; परंतु खटपट करूनही नोव्हेंबर १८६६ नंतर

निघालेल्या त्याच्या अंकांची माहिती उपलब्ध होऊ शकली नाही. ते बहुधा १८६७ सालअखेरपावेतो कसेतरी चालून बंद पडले असावे असे वाटते.

एप्रिल १८५० पासून नोव्हेंबर १८६६ पर्यंत ह्या मासिकाचे जे अंक निघाले त्यांपैकी मार्च १८५३, जुलै १८५५, ऑक्टोबर १८५५ हे अंक मला उपलब्ध होऊ शकले नाहीत. त्याचप्रमाणे ह्या मासिकाचे सप्टेंबर १८५८ पासून मार्च १८५९ पर्यंत म्हणजे एकंदर सात महिन्यांचे अंक उपलब्ध झाले नाहीत; एप्रिल १८५९ चा अंक दहाव्या पुस्तकाचा पहिला अंक म्हणून प्रसिद्ध झाला आहे. ऑगस्ट १८५८ चा अंक हा नवव्या पुस्तकाचा पाचवा अंक आहे. ऑगस्ट १८५८ ते एप्रिल १८५९ ह्या दरम्यानचे सात महिन्यांचे अंक प्रसिद्धच झाले नसावेत असे मानायला जागा आहे. एप्रिल १८५९ च्या अंकात, 'ज्ञानप्रसारका'च्या संपादकांनी असे म्हटलेले आढळते की, "आमच्या पुस्तकाचे जे अंक मागें पडले आहेत ते सध्या तसेच ठेवून, ह्या महिन्यास दहावें पुस्तक चालू केलें आहे; व पुढें महिन्याच्या महिन्यास त्याचे अंक काढावे असा बेत आहे. नवव्या पुस्तकाचे जे अंक टाकले आहेत ते फुरसत सांपडेल त्याप्रमाणें आम्ही काढीत जाऊं." हे जे आश्वासन संपादकांनी ग्राहकांना दिलेले आढळते ते त्यांच्याकडून बहुधा पुढे कधीच पुरे झालेले नसावे असे वाटते. त्याला एक महत्त्वाचा पुरावा असा की, जुलै व ऑगस्ट १८५८ च्या म्हणजे नवव्या वर्षाच्या चौथ्या व पाचव्या अंकांतून 'रात्रिभ्रम' ह्या नावाचे एक नाटक प्रसिद्ध झाले आहे. ते ह्या दोन्ही अंकांतून पुरे झालेले नाही. एप्रिल १८५९ च्या अंकात ह्या नाटकाचा पुढील भाग प्रसिद्ध करिताना संपादकांनी 'मागील पुस्तकाच्या ५ व्या अंकावरून (म्हणजे ऑगस्ट १८५८ च्या अंकावरून) चालू' अशी टीप जोडलेली आहे. ह्या टीपेवरून नवव्या पुस्तकाच्या पाचव्या अंकापुढील सात महिन्यांचे अंक प्रसिद्ध झाले नसावेत ह्या आपल्या तर्कास पुष्टी मिळते.

१८५० ते १८६७ ह्या अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासातील एका अत्यंत महत्त्वाच्या कालखंडात ह्या मासिकाने केलेले कार्य फार लक्षात घेण्याजोगे आहे. 'विविधज्ञानविस्तार' (१८६७) आणि 'निबंधमाला' (१८७४) ह्या नियतकालिकांच्या उदयापूर्वीचा हा कालखंड आहे. १८५७ साली मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाली परंतु 'मराठी ज्ञानप्रसारका'च्या कार्यास १८५७च्या अगोदरच ७ वर्षे प्रारंभ झालेला आहे. इंग्रजी विद्येचे महाराष्ट्रात आगमन

होऊन ३०।३५ वर्षे उलटतात न उलटतात तोच ह्या महत्त्वपूर्ण मासिकाचा उदय झालेला आहे. बाळशास्त्री जांभेकरांचे 'दर्पण' १८३२ मधील. हे मराठीतील पहिले नियतकालिक. ह्या नियतकालिकाचा जन्म होऊन एक दीड तप उलटले नाही तोच 'मराठी ज्ञानप्रसारका'चा जन्म झाला. 'ज्ञानप्रसारका'च्या पूर्वी व त्याच्या काळात निघालेल्या इतर नियतकालिकांपेक्षा 'ज्ञानप्रसारका'ने केलेले कार्य वेगळ्या प्रकारचे आहे. ह्या काळातील सर्वच नियतकालिके नवीन विद्येचा प्रसार करण्यासाठी, लोकांना शहाणे करण्यासाठी मूलतः निघालेली आहेत. ह्या नियतकालिकांच्या नावांमध्ये 'ज्ञान' आणि 'प्रकाश' ह्या अर्थांच्या शब्दांना सतत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे. 'ज्ञानप्रकाश', 'ज्ञानोदय', 'ज्ञानचंद्रोदय', 'ज्ञानदर्शन', 'धूमकेतू', 'इंदुप्रकाश', 'प्रभाकर' ही नावे काय सुचवितात? परंतु ह्या सर्व नियतकालिकांमध्ये 'मराठी ज्ञानप्रसारका'चे स्थान अनन्यसाधारण आहे. त्याचे उद्दिष्ट उघडउघडपणे ज्ञानप्रसार हेच असले तरी ते मुख्यतः विद्येला वाहिलेले मासिक आहे. त्याचा उद्देश केवळ अज्ञ वाचकांना शहाणे करण्याचा नसून सुशिक्षितांमध्ये विविध अभ्यासविषयांच्या व्यासंगाची गोडी निर्माण व्हावी हा आहे. आपल्या आवडीच्या विषयांवर अभ्यासपूर्ण निबंधलेखन करण्याची प्रवृत्ती प्रौढ विद्यार्थ्यांमध्ये आणि नवशिक्षितांमध्ये रूढ व्हावी, विद्यापीठीय अभ्यासक्रम पूर्ण झाल्यानंतरही त्यांचे ठिकाणी आपल्या निवडीच्या अभ्यासविषयाचा व्यासंग चालू ठेवण्याची इच्छा बळावत जावी ह्या उद्देशाने सदर मासिकाचा जन्म झालेला दिसतो. हे मासिक म्हणजे केवळ एकट्यादुकट्या व्यक्तीच्या डोक्यातून निघालेली कल्पना नसून अभ्यासाबद्दल आस्था असलेल्या व त्या दृष्टीने अगदी स्वेच्छेने एकत्र जमलेल्या अनेक विद्याप्रेमी मंडळींनी मोठ्या जिद्दीने व नेटाने जवळजवळ १७ वर्षे चालू ठेवलेली वाङ्मयीन कामगिरी होय. ह्या मासिकाच्या मागे एक विद्याप्रेमी सभा होती व त्या सभेच्या ज्ञानप्रसारार्थ चालू झालेल्या महत्त्वपूर्ण कार्याचा ते मासिक हा एक भाग होता ही गोष्ट मुद्दाम लक्षात बाळगण्याजोगी आहे. एवढे खरे की, ह्या मासिकाने १८५० ते १८६७ ह्या सतरा वर्षांत केलेले जे कार्य आज आपल्या डोळ्यांपुढे आहे त्याने वर उल्लेखिलेले त्याचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट मोठ्या प्रमाणांत साधल्याचे आढळून येते. १८६७ साली निघालेल्या 'विविधज्ञानविस्ताराने' एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या पहिल्या दोन

दशकांत पुढे जी महत्त्वाची वाङ्मयीन कामगिरी बजावली तिची सर्व पूर्वतयारी १८६७ पूर्वीच 'मराठी ज्ञानप्रसारका'ने केली होती असे स्पष्ट दिसते. किंबहुना ज्या विज्ञानाच्या क्षेत्राकडे 'विस्तारा'ने कधीच फारसे लक्ष दिलेले दिसत नाही, त्याही क्षेत्रातील अनेक महत्त्वाच्या प्रश्नांसंबंधीचे अत्यंत व्यासंगपूर्ण लेखनही 'मराठी ज्ञानप्रसारका'ने सतत प्रसिद्ध केलेले आढळते. किंबहुना पुढे अनेक वर्षांनी निघालेल्या (व आजही प्रकाशित होत असलेल्या) 'सृष्टिज्ञान' मासिकातील लेखनाची आठवण करून देणारे लेखन 'ज्ञानप्रसारका'ने सतत १७ वर्षे प्रकाशित केलेले आढळते. ह्या दृष्टीने 'मराठी ज्ञानप्रसारक' हा महाराष्ट्रात विद्यापीठाची स्थापना होण्यापूर्वीच मराठीत 'विद्यापीठ पत्रिका' (University Journal) काढण्याचा झालेला पहिला अनधिकृत प्रयत्न आहे असेच म्हणावेसे वाटते.

"मराठी ज्ञानप्रसारका'ची जन्मकहाणी लक्षात घेतल्यास मी त्याला मराठींत निघालेली पहिली अनधिकृत 'विद्यापीठ पत्रिका' का म्हणतो ते विशेष लक्षात येईल. ही जन्मकहाणी ज्याप्रमाणे 'ज्ञानप्रसारका'च्या पहिल्या अंकात (एप्रिल १८५०) आलेली आहे त्याचप्रमाणे थोड्याअधिक तपशिलाने ती 'ज्ञानप्रसारका'-च्या १४ व्या 'पुस्तका'च्या दुसऱ्या अंकातही (फेब्रुवारी १८६३) आलेली आहे. 'ज्ञानप्रसारका'च्या पहिल्या अंकात (एप्रिल १८५०) जी हकीकत आली आहे तिजवरून असे दिसते की, "मुंबईत एल्फिन्स्टन विद्यालयांत 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक' या नांवाची सभा १८४८ तील 'सप्तंबर' महिन्याच्या १ तारखेस स्थापित झाली,' म्हणजे The Students' Literary & Scientific Society ह्या जनकसभेच्या स्थापनेनंतर बरोबर तीन महिन्यांनीं स्थापन झाली. ह्या सभेपुढे दिलेल्या पहिल्या व्याख्यानात सभेचे अध्यक्ष दादोबा पांडुरंगजी यांनी सभेच्या स्थापनेची पुढील माहिती दिलेली आढळते. "एके दिवशीं या विद्यालयांतील विद्यार्थी नानाप्रकारच्या विषयांवर संभाषण करीत असतां त्यांचें मनांत असें आलें कीं, आपण ह्या विद्यालयांत जी विद्या संपादितों तिचा स्वदेशीय लोकांमध्यें प्रसार करावा. कारण स्वदेशीय लोकांतून बहुतेक लोकांस गृहकृत्यामुळें अशा विद्यालयांत येऊन अन्यभाषेचा पुर्तेपणीं अभ्यास करून त्यांतील सुरस विषयांची रुची घेण्यास अवकाश मिळत नाहीं; याकरितां एका मंडळीची स्थापना करून तींत अन्यभाषेंतील उपयुक्त विषयांचें, व्याख्यानें आणि निबंध यांच्या द्वारें महाराष्ट्रभाषेंत विवेचन केलें असतां बहुतेकांस त्या

सुंदर आणि उपयुक्त विषयांचें अल्पायासानें ज्ञान प्राप्त होईल असें ठरवून एक सभा स्थापित केली; आणि महिन्यांतून दोन वेळ ती सभा भरवावी असें करून एके दिवशीं व्याख्यान करावें व एके दिवशीं निबंध वाचावें असे ठरविलें... उपयुक्त म्हणजे व्यवहारादिकांत उपयोगी पडणारें, ज्ञान म्हणजे जाणणें आणि प्रसारक म्हणजे फैलाव करणारी, तर ह्या सृष्टींत विद्या, कला, कौशल्यें, आणि दुसऱ्या कांहीं जाणण्यासारख्या गोष्टी यांचा फैलाव करणें हाच ह्या सभेच्या मुख्य उद्देश होय." 'मराठी ज्ञानप्रसारका'च्या मुळाशी असलेली विद्याप्रेमी लोकांची सभा ती ही होय.

ह्या सभेच्या स्थापनेसंबंधीच्या वरील हकीकतीशी फेब्रुवारी १८६३ च्या 'ज्ञानप्रसारका'त आलेली हकीकत ताडून पाहण्याजोगी आहे; ही हकीकत सभेच्या १५ व्या वाढदिवशी रा० सा० विश्वनाथ नारायण मंडलीक यांनी सभेपुढे वाचून दाखविली असे दिसते. ह्या हकीकतीच्या आरंभी 'मराठी ज्ञानप्रसारक सभेच्या स्थापनेच्या इतिहासाविषयीं मी कोठें अद्यापि लेख लिहिला नाहीं' असे त्यांनी म्हटले आहे: ते म्हणतात, "१८४८ सांत सेप्टेंबर महिन्यांत...एके दिवशीं सायंकाळीं विद्यार्थ्यांस रजा जाहल्यावर एल्फिन्स्टन विद्यालयाचा (च्या) 'कॉलेज' संज्ञक भागांत पुष्कळ विद्यार्थी आणि कांहीं गुरु व उपगुरु वगैरे मंडळी जमा झाली. त्यावेळीं पुष्कळ वादविवाद होऊन ही सभा स्थापावी असें ठरलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं पहिलें अध्यक्ष रा. दादोबा पांडुरंग यांनीं उपोद्घातरूप व्याख्यान केलें. त्यावेळची विद्यार्थ्यांची हौस, लोकांची गर्दी व दर्शनी आस्था हीं पाहून कोणास उत्तेजन न येते? असो. पुढें सभेचे नियम होऊन व्याख्यानांचा व निबंधांचा क्रम चालला...सभा चालू झाल्यानंतर १७ महिन्यांनीं (जानेवारी १८५०)[1] 'मराठी ज्ञानप्रसारक' हा ग्रंथ निघूं लागला."

---

१. "'मराठी ज्ञानप्रसारक' मासिकाच्या पहिल्या अंकावर एप्रिल १८५० असा त्याचा प्रकाशनाचा महिना नोंदलेला आहे. तेव्हा 'मराठी ज्ञानप्रसारका'चा पहिला अंक मंडलीक म्हणतात त्याप्रमाणे जानेवारी १८५० मध्ये निघालेला दिसत नाही. मंडलिकांनी हे विधान नजरचुकीने किंवा विस्मरणाने केले असावे. मराठी ज्ञानप्रसारकाचा वर्षारंभ १८५० ते १८६२ पर्यंत एप्रिलमध्ये होत असे असे दिसते. १८६२ नंतर तो जानेवारीत होऊ लागला. मंडलिकांचे

ह्या 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक' सभेचे पहिले व्यवस्थापक मंडळ व पदाधिकारी पुढीलप्रमाणे होते : अध्यक्ष : दादोबा पांडुरंगजी; उपाध्यक्ष आणि चिटणीस : महादेव गोविंदशास्त्री; खजिनदार : विनायक हरिश्चंद्रजी, व्यवस्थापक मंडळ : दादोबा पांडुरंगजी, महादेव गोविंदशास्त्री, विनायक हरिश्चंद्रजी, नारायण दीनानाथजी, लक्ष्मण नृसिंह जोशी, भिकाजी भास्कर, नारायण विष्णु, दाजी परशुराम. हे व्यवस्थापक मंडळ स्थापन झाल्यानंतर लवकरच दादोबा पांडुरंगांनी 'स्थलांतर केल्यामुळें' त्यांचे जागी अध्यक्ष म्हणून नारायण दीनानाथजी यांची निवड झाली आणि सभेचे चिटणीस म्हणून महादेव गोविंदशास्त्री यांचे जागी सखाराम दीक्षित यांना नियुक्त करण्यात आले. 'ही सभा महिन्यांतून दोहीं गुरुवारीं पंधरा दिवसांच्या अंतरानें भरत' असे. सभा स्थापन झाली तेव्हा अपेक्षा अशी होती की, "एका गुरुवारीं कोणी एक सभासद शास्त्रीय विषयांचें व्याख्यान करीत जाईल व दुसऱ्या गुरुवारीं दोघे सभासद निबंध वाचतील व त्या निबंधाच्या विषयावर वादविवाद होत जातील." सभेची वर्गणी दरमहा फक्त दोन आणे होती. निबंध आणि व्याख्यान यांच्याबाबत एकच नियम होता. तो असा की, "धर्मसंबंधीं व सांप्रतच्या राज्यप्रकरणसंबंधीं सर्वथा निबंध लिहिले जाणार नाहीत व त्या विषयांवर नुसता संवाद देखील होणार नाहीं." प्रत्येक निबंधलेखकास निबंधलेखनासंबंधीची सूचना कमीत कमी दीड महिना आगाऊ दिली जात असे.

निबंधलेखकाने आपला निबंध निबंधवाचनाच्या तारखेपूर्वीं १५ दिवस सभेकडे सादर करावा असा नियम होता. मुंबईबाहेरील व्यक्तींना देखील उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभेचे सभासदत्व स्वीकारता येत होते. ह्या सभासदांना 'पत्रद्वारें व्यवहार ठेवणारे सभासद' ह्या नावाने ओळखीत असत. सभेचे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांना निबंध न वाचण्याची सवलत ठेवण्यात आली होती. सभेपुढे वाचल्या गेलेल्या ह्या निबंधांमधूनच मुख्यत्वेकरून 'ज्ञानप्रसारका'त येणाऱ्या मजकुराची निवड केली जात होती. मुख्यत्वेकरून असे म्हणण्याचे कारण एवढेच की, 'ज्ञानप्रसारका'त प्रसिद्ध झालेल्या लेखनात सभेपुढे

हे भाषण सभेच्या १५ व्या वाढदिवशी म्हणजे १८६५ मधील असल्यामुळे १८६२ पर्यंत ह्या मासिकाचा वर्षारंभ एप्रिलमध्येच होत होता ही गोष्ट त्यांच्या स्मरणातून गेली असावी.

वाचल्या न गेलेल्या म्हणजे बाहेरून आलेल्या लेखनाचाही भाग बराच आढळतो. ते लेखन परस्परे 'ज्ञानप्रसारका'च्या संपादकांकडे लेखकांकडून पाठविण्यात येत असावे व त्यांतून जे संपादकांच्या पसंतीस उतरले जाई त्याचा स्वीकार होत असावा.

'मराठी ज्ञानप्रसारका'ने केलेल्या कार्याचे स्वरूप तपशीलवारपणे समजून घेण्यापूर्वी ह्या महत्त्वपूर्ण मासिकाला जन्म देणाऱ्या व त्याचे सतत १६।१७ वर्षे जतन करणाऱ्या 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभे'संबंधीची १८५० ते १८६६ ह्या काळातील जी माहिती आपणांस 'ज्ञानप्रसारका'च्या अंकांतूनच मिळते ती प्रथम लक्षात घेतलेली बरी :

१८५० ते १८६६ पर्यंतच्या 'मराठी ज्ञानप्रसारकाच्या' अंकांतून 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक' सभेच्या कामकाजाची इतिवृत्ते अधूनमधून प्रसिद्ध झालेली आढळतात व त्यावरून ह्या उपयुक्त सभेचे कामकाज कसे चालत होते याचा आपणांस बराच अंदाज येतो. अशा प्रकारची इतिवृत्ते आपणांस 'मराठी ज्ञानप्रसारका'च्या पुढील अंकांतून आढळतात:

पुस्तक	*अंक*	*महिना*	*वर्ष*
१	१	एप्रिल	१८५०
६	११	फेब्रुवारी	१८५६
६	१२	मार्च	१८५६
७	७	ऑक्टोबर	१८५६
७	१०	जानेवारी	१८५७
७	११	फेब्रुवारी	१८५७
८	१	एप्रिल	१८५७
८	४	जुलै	१८५७
८	१०	जानेवारी	१८५८
१०	१	एप्रिल	१८५९
१०	६	सप्टेंबर	१८५९
११	२	मे	१८६०
११	७	ऑक्टोबर	१८६०
११	११	फेब्रुवारी	१८६१

पुस्तक	अंक	महिना	वर्ष
१२	११	फेब्रुवारी	१८६२
१३	९	डिसेंबर	१८६२
१४	२	फेब्रुवारी	१८६३
१४	६	जून	१८६३
१४	११	नोव्हेंबर	१८६३
१४	१२	डिसेंबर	१८६३
१५	३	मार्च	१८६४ *

उपर्युक्त ज्ञानप्रसारक सभा स्थापन झाल्यानंतर १७ महिन्यांनी 'मराठी ज्ञानप्रसारका'चा जन्म झालेला असल्यामुळे 'मराठी ज्ञानप्रसारका'च्या पहिल्या अंकात सप्टेंबर १८४८ पासून एप्रिल १८४९ पर्यंत सभेने घेतलेल्या कार्यक्रमाची नोंद आहे. त्या नोंदीवरून पाहता ह्या काळात सभेच्या एकंदर १६ बैठकी झाल्या व त्यांत एकुण १२ निबंध वाचले गेले असे दिसते. तत्संबंधीचा तपशील पुढीलप्रमाणे :

'निबंधांच्या विषयांचीं नांवें'	*'ज्याणी लिहिलें त्यांचीं नांवें'*
१. सृष्टिसौंदर्याविषयीं	—भास्कर दामोदर
२. रसायनशास्त्राविषयीं	—वासुदेव बापू
३. मराठ्यांच्या उत्कर्षापकर्षाविषयीं	—लक्ष्मण नृसिंह जोशी
४. हिंदु लोकांच्या त्रिकालस्थितीविषयीं	—सखाराम दीक्षित
५. सृष्टीमध्ये परमेश्वराची शक्ति दृष्टिगोचर होते याविषयीं	—दाजी परशुराम
६. उद्योगाविषयीं	—विष्णु अमृतराव
७. व्यवहारशास्त्राचे उद्देश आणि लाभ	—विश्वनाथ नारायण
८. हिंदुस्थानांतील स्त्रियांच्या स्थितीविषयीं	—नारायण विष्णु
९. एकीपासून लाभ	—बाळ भास्कर

* 'मराठी ज्ञानप्रसारका' चा वर्षारंभ १८५० ते १८६२ पावेतो एप्रिलमध्ये होत असे. १८६३ पासून पुढे तो जानेवारीत होऊ लागला.

'निबंधांच्या विषयांचीं नांवें'	*'ज्याणी लिहिलें त्यांचीं नांवें'*
१०. हिंदुस्थानांतील विद्या व कला यांविषयीं	—विनायक हरिश्चंद्र
११. सत्याविषयीं	—भिकाजी भास्कर
१२. विद्येविषयीं	—बाबाजी कृष्णनाथ

ह्याच इतिवृत्तात पारशी ज्ञानप्रसारक सभा मराठी ज्ञानप्रसारक सभेपेक्षा अधिक चांगल्या प्रकारे कार्य करीत असल्याचे मुद्दाम नमूद केलेले आढळते.

ह्यानंतर उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभेसंबंधीचे इतिवृत्त आपणांस 'ज्ञानप्रसारका'-च्या फेब्रु० १८५६ च्या अंकात आढळते. १८५६ मध्ये सभेचे चिटणीस श्री. हरिशंकर बाळकृष्ण हे होते; 'सभेनें (१) नीतिग्रंथ, (२) व्यवहारोपयोगी नाटक व (३) कृषिकर्म ह्या विषयांवरील निबंधलेखकास बऱ्याच रकमेचीं इनामें देण्याचें कबूल केले आहे' अशी घोषणा ह्या १८५६ च्या इतिवृत्तात चिटणीस करिताना आढळतात. 'ज्ञानप्रसारका'च्या ह्यापुढील म्हणजे मार्च १८५६ च्या अंकात नारायण महादेव यांनी सभासदांच्या संख्येमध्ये घट होत असल्याबद्दल चिंता व्यक्त केली असून पारशी व गुजराती उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभा मराठी सभेनंतर स्थापन झालेल्या असूनही त्यांना वाढता लोकाश्रय असल्याचे नमूद केलें आहे आणि मराठी ज्ञानप्रसारक सभेचे सभासद वाढविण्यासाठी व ती अधिक कार्यक्षम करण्यासाठी मराठी भाषिकांना अगत्याने आवाहन केले आहे.

ह्यानंतर सभेच्या कामकाजासंबंधीची अधिक महत्त्वाची माहिती आपणांस गोविंद नारायण यांनी ज्ञानप्रसारक सभेपुढे दिलेल्या एका महत्त्वपूर्ण भाषणात आढळते. हे भाषण 'मराठी ज्ञानप्रसारका'च्या ऑक्टोबर व नोव्हेंबर १८५६ च्या अंकांमध्ये छापलेले आहे. ह्या भाषणातील मुख्य मुद्दा असा आहे की, उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभेच्या सभासदांनी प्रत्येक सभेला हजर राहणे व सभेचे उद्दिष्ट साधावयास मदत करणे अगत्याचे आहे. सभेला हिंदुस्थानातच नव्हे तर इंग्लंडात ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कोर्ट ऑफ डिरेक्टरसंपर्यंत प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे असे सांगण्यात आले आहे. रा. विनायकराव वासुदेवजी, रा. नारायण दीनानाथजी, डॉ. भाऊ दाजी, डॉ. आत्माराम पांडुरंगजी, रा. विनायकराव जगन्नाथजी आणि रावसाहेब विश्वनाथ नारायण 'हे सभेचे नेत्रच आहेत.' सभेचे अध्यक्ष रा. नारायण दीनानाथजी 'सभेचा अभिमान बाळगतात.

व डॉ. आत्माराम पांडुरंग व रा. हरिश्चंद्र बाळकृष्णजी सभेच्या कल्याणाची सतत काळजी घेतात. गोविंद नारायण यांनी पुढे म्हटले आहे, "ह्या सभेकडून मराठी भाषेची सुधारणूक होऊन, तींत अनेक तऱ्हेचे ग्रंथ व्हावेत. मराठी भाषेंत सर्वसंग्रह नांवाचा एक ग्रंथ असावा, ज्यास इंग्रजीमध्यें 'सायक्लोपीडिया' म्हणतात. असे ग्रंथ आपल्या भाषेंत नसल्यामुळें ती भाषा पूर्णतेस आली नाहीं. हें काम सिद्धीस नेण्यास जर आमचे सभासद मनावर घेऊन किमानपक्ष वर्षांतून एकेक विषयावर निबंध लिहून तयार करितील तर हें कार्य सहज सिद्धीस जाईल. ह्या कार्यास राजश्री भाऊ महाजन, 'ज्ञानदर्शना'चे कर्ते, यांची व ह्यांसारिख्या दुसऱ्या विद्वानांची मदत घ्यावी." गोविंद नारायण एवढेच सांगून थांबलेले नाहीत. ह्या कार्यासाठी जे 'दहा पांच हजार रुपये' लागतील ते सहज जमविता येतील असा विश्वासही त्यांनी व्याख्यानाच्या शेवटी व्यक्त केला आहे.

२ जानेवारी १८५७ रोजी झालेल्या सभेच्या वार्षिक अधिवेशनात बोलताना गोविंद नारायण यांनी मराठीत 'सर्वसंग्रह' (Cyclopeadia) तयार करण्याविषयीची आपली कल्पना सभासदांपुढे परत एकदा आवर्जून मांडली आहे. ह्या भाषणात पुन्हा एकदा गुजराती आणि पारशी ज्ञानप्रसारक सभांमार्फत होत असलेल्या कार्याचा गौरव केला असून त्यांना मिळत असलेला वाढता लोकाश्रय लक्षात घेऊन मराठी लोकांनी आपल्या सभेस बळकटी आणण्यासाठी विशेष प्रयत्न करायला हवेत असे मुद्दाम बजावले आहे. सभासदांनी 'मराठी ज्ञानप्रसारका'-साठी लेखन करावे, ते लेखन स्वतंत्र असावे, "भाषांतर करून पाठविणें हा गौण पक्ष आहे" असे त्यांनी भाषणाचे शेवटी सभासदांना मुद्दाम सांगितले आहे.

गोविंद नारायण यांचे हे भाषण आणि 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभेचा १८५६ चा रपोट' फेब्रुवारी १८५७ च्या अंकात आहेत. सभेच्या ह्या इतिवृत्तावरून पाहता १८५६ साली एकंदर सभासदांची संख्या ९७ दिसते. ह्या वर्षांत २२ नव्या सभासदांची भर पडली असल्याची नोंद आहे. एकंदर सभासदांमध्ये ५ मुंबईबाहेरील आहेत. १८५६ ह्या वर्षात सभेच्या एकंदर २१ बैठकी झाल्या व त्यांत पुढील बारा निबंध वाचले गेले असे दिसते :

१. मनुष्याविषयीं कांहीं विचार —मोरोबा सुंदर
२. ज्ञानप्रसारक सभेची हल्लीची स्थिति —नारायण महादेव
३. हिंदुस्थानातील व्यापार वाढला की नाही ? —विष्णु मोरेश्वर

४. सृष्टींतील दर्शनचमत्कार —हरिशंकर बाळकृष्ण
५. शास्त्रांच्या अभ्यासापासून लाभ —वासुदेव जगन्नाथ
६. क्रियेवाचून ज्ञान पंगू, भाग २ —केशव जनार्दन
७. राजा राममोहन रॉय यांचा वृत्तांत : भाग १ —भास्कर हरी
८. शरीरसंपत्तिरक्षणाचे नियम —डॉ. आत्माराम पांडुरंग
९. सवयी —रा. सा. विश्वनाथ नारायण
१०. राजा राममोहन रॉय, भाग २ —भास्कर हरी
११. हिंदुस्थानावर रूपक —शांताराम नारायण
१२. 'उद्भिज्जजन्य पदार्थ' या ग्रंथांतील उपोद्घात व प्रस्तावना —गोविंद नारायण

वरील निबंधांखेरीज ह्या वर्षांत सभेपुढे पुढील व्याख्याने झाली :

१. उद्भिज्जविद्येवर ५० व्याख्याने —गोविंद नारायण
२. देशव्यवहारव्यवस्थाशास्त्र (१ व्याख्यान) —केशव सखारामशास्त्री
३. मानसशास्त्रावर उपोद्घातरूप १ व्याख्यान —रें. नारायण शेषाद्रि
४. रसायनशास्त्रावर २ व्याख्यांने —हरिशंकर बाळकृष्ण

ह्या वर्षी सभेचे उपाध्यक्ष गोविंद नारायण आणि चिटणीस हरिशंकर बाळकृष्ण हे होते. 'मराठी ज्ञानप्रसारक' मासिकाचे काम मुख्यत्वेकरून रा० भास्कर हरि हे पाहत होते.

'ज्ञानप्रसारका'च्या एप्रिल १८५७ च्या अंकात वामन आबाजी मोडक ('एल्फिन्स्टन् विद्यालयातील विद्यार्थी') यांचा 'स्वदेशाभिमानाविषयीं विचार' हा निबंध प्रसिद्ध झाला असून त्याचे शेवटी त्यांनी ज्ञानप्रसारक सभेच्या सभासदांनी सभेचा अभिमान बाळगावा व सभेच्या उत्कर्षासाठी झटावे अशी कळकळीची विनंती केली आहे. ह्याही लेखात पारशी ज्ञानप्रसारक सभेचे उदाहरण सभासदांनी डोळ्यांसमोर ठेवावे अशी सूचना आहे. जुलै १८५७ च्या अंकात 'सरकारच्या सूचनेवरून' 'ज्ञानप्रसारक' मासिकात सुधारणा घडवून आणल्याचा उल्लेख आहे; ही सुधारणा म्हणजे मुद्रणासाठी पूर्वीपेक्षा लहान ठसा वापरून मासिकाच्या मजकुरांत केलेली वाढ ही होय. ज्ञानप्रसारक सभेचे १८५७ चे इतिवृत्त पाहता 'मराठी ज्ञानप्रसारक' ह्या मासिकाला राज्याश्रय होता असे दिसते. सरकार सदर मासिकाच्या महिन्याला १२४ प्रती विकत घेत असे.

ह्याच इतिवृत्तात सभेचे उपाध्यक्ष गोविंद नारायण हे सभेसाठी करीत असलेल्या कार्यांचा अत्यंत गौरवपर उल्लेख आहे. मात्र सभासदांची संख्या ९७ वरून ७६ वर आलेली दिसते. गोविंद नारायणांनी ह्या वार्षिक सभेपुढे केलेल्या भाषणात सभेचे कार्य चालू ठेवण्यासाठी प्रत्येक सभासदाने काय करावयास हवे ते सांगितले असून मराठी भाषेत लेखन करण्याची त्यास आग्रहाची विनंती केली आहे. गोविंद नारायणांनी सभासदांना स्वभाषेत ग्रंथरचना करण्याची आवश्यकता पटावी एवढ्यासाठी इंग्रजी व स्पॅनिश भाषांचे उदाहरण पुढे केले आहे. (विवेचनाच्या ओघात मात्र चुकून डॉन क्विक्झोटचा उल्लेख 'एक सुरस नाटक' असा केला असून मराठी कवींमध्ये 'जगन्नाथराय' यांस स्थान दिलें आहे.) भाषणाच्या शेवटी बाळ गंगाधरशास्त्री यांचा उल्लेख केला असून त्यांना इंग्रजी भाषेत 'उत्कृष्ट गम्य' होते हे खरे असले तरी 'त्यांला संस्कृत व मराठी स्वभाषा पूर्ण येत असत' व म्हणून विद्वान इंग्रज त्यांची स्तुती करीत असे म्हटले आहे.

ह्यानंतर 'मराठी ज्ञानप्रसारका'त जे सभेचे महत्त्वाचे इतिवृत्त आढळते ते एप्रिल १८५९च्या अंकातील. हे इतिवृत्त 'स्टूडेन्टस् लिटररी आणि सायंटिफिक सोसायटी'च्या १८५७–५८ मधील कार्यांचे इतिवृत्त आहे. त्यात सदर मंडळीच्या वेगवेगळ्या शाळांची माहिती आहे. ह्या सोसायटीच्या व्यवस्थापक मंडळात सर्व जातींची व धर्मांची माणसे कशी आहेत तें आवर्जून सांगितले आहे. ज्या सद्गृहस्थांनी मुलींच्या शाळा स्थापन करण्यास आणि चालविण्यास मदत केली त्यांची नावे व त्यांनी केलेल्या मदतीचा तपशील आहे. त्यांत भाऊ दाजी, जगन्नाथ शंकरशेट, मंगळदास नथूभाई, हेमाबाई बखतचंद, नारायण दीनानाथजी, विनायकराव वासुदेवजी इत्यादींनी केलेल्या आर्थिक मदतीचा साभार उल्लेख आहे. मंडळीच्या शाखांमध्ये 'उपयुक्त मराठी ज्ञानप्रसारक' व 'गुजराती बुद्धिवर्धक' ह्या सभांचा उल्लेख आहे. ह्याच इतिवृत्तात 'गुजराथी ज्ञानप्रसारक' सभा १८५७ पासून बंद असल्याचा उल्लेख आहे; परंतु त्याबरोबरच 'गुजराथी बुद्धिवर्धक' सभेने मार्च १८५६ पासून आपले मासिक सुरू केल्याची माहिती आहे.[२]

---

२. ह्याच इतिवृत्तात आणखी एक महत्त्वाची नोंद आहे. ही नोंद मराठीत निघालेल्या पहिल्या मुलींच्या मासिकासंबंधी होय. 'मराठी मुलींचे पुस्तक' ह्या खास

ता. १९ ऑगस्ट १८५९ रोजी गोविंद नारायण यांनी आणखी एक भाषण सभेपुढे केलेले दिसते. ह्या भाषणात त्यांनी फिरून एकदा सभासदांच्या वाढत्या अनास्थेविषयी तीव्र शब्दांत नापसंती व्यक्त केली असून नारायण दीनानाथजी, भास्कर दामोदर, रा. सा. विश्वनाथ नारायण व रा. सा. नारायण-भाई इत्यादींचे कित्ते इतर सभासदांनी गिरवावेत असे सुचविले आहे. भाषणाच्या शेवटी 'ज्ञानप्रसारक सभे'चे सभासद साधारणतः तरुण विद्यार्थी असतात एवढ्यासाठी प्रौढ विद्वानांनी सभेकडे दुर्लक्ष करू नये असे मुद्दाम बजावले असून 'आमच्या लोकांच्या ठिकाणीं जी खुशामतखोर वृत्ति वाढत आहे' तिचा त्याग करून त्यांनी विद्येच्या मार्गानें 'राजमान्य व सुखी व्हावें' अशी शिफारस केली आहे.

ह्यानंतर आपणांस जे सभेच्या कामाचे इतिवृत्त आढळते ते 'ज्ञान-प्रसारका'च्या मे १८६० च्या अंकात. ते सभेने १८५९ साली केलेल्या कामाचे इतिवृत्त आहे. १८५९ साली सभेपुढे फक्त तीन निबंध वाचले गेले असे दिसते. ते तीन निबंध पुढील होत :

१. तरुण शिकलेल्या लोकांचीं कर्तव्यकर्में —महादेव गोविंद (रानडे)
२. ज्ञानसंपादनार्थ अवलोकनाची आवश्यकता —शांताराम नारायण
३. १६८८ मध्यें विलायतेंत राज्याची जी घडामोड झाली तिजविषयीं —विनायक जनार्दन (कीर्तने)

ह्या वर्षात सभेपुढे दिली गेलेली व्याख्याने :

१. ज्ञानवृद्धि —गोविंद नारायण
२. तंत्रशास्त्र (mesmerism) —नारायण दीनानाथजी
३. सुलेखनविद्या —गोविंद नारायण

१८६० सालाकरिता सभेचे व्यवस्थापक मंडळ पुढीलप्रमाणे होते : अध्यक्ष—नारायण दीनानाथजी, उपाध्यक्ष—गोविंद नारायण, 'जॉइंट चिटणीस' : विश्वनाथ

शीर्षकाखाली ही नोंद आपणास आढळते. ह्या मासिकाचे नाव 'सुमित्र' असून ते मंडळीचे 'मोठे हुशार मराठी चिटणीस' रा. रामचंद्र गोपाळ हे मंडळीतर्फे चालवीत असून त्याचा मासिक खर्च अवघा रु. ३५ असल्याची माहिती आहे; व एवढा अत्यल्प खर्चही मासिकाच्या विक्रीतून भागत नाही अशी तक्रार आहे.

नारायण मंडलीक आणि भास्कर हरी भागवत. खजिनदार : शांताराम नारायण. पुस्तके ठेवणार : नारायण महादेव परमानंद; व्यवस्थापक सभासद : भास्कर दामोदर, हरीशंकर बाळकृष्ण, पांडुरंग बळीभद्र, रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, बाळा मंगेश.[३]

ह्यानंतरची 'मराठी ज्ञानप्रसारक' आणि 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभा' यांच्या संबंधीची महत्त्वाची नोंद आपणांस 'ज्ञानप्रसारका'च्या ऑक्टोबर १८६० च्या अंकात आढळते. ह्या अंकाला जे संपादकीय जोडलेले आहे ते ह्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. त्यात 'मराठी ज्ञानप्रसारका'ची पुनर्व्यवस्था करण्यात आली असून त्यात 'एल्फिन्स्तन कॉलेजातील नवीन विद्यार्थी व दुसरे पुष्कळ विद्वान गृहस्थ' असल्याची बातमी दिली असून 'इतोत्तर हें पुस्तक' वेळच्या वेळी निघत जाईल असे आश्वासन दिले आहे. द्रव्याभावी हे पुस्तक चालविणे कसे कठीण होत आहे हे पुढे सांगितले असून त्यास सर्वांनी मदत करावी अशी विनंती केली आहे. ह्या संपादकीयाखालींच संपादकांनी एक ताजा कलम लिहिला आहे. त्यात 'गुजराती ज्ञानप्रसारका'च्या ('गुजराती बुद्धिवर्धक ग्रंथ'?) 'सुमारे ५००' प्रती दर महिन्यास निघतात व 'त्यांतील बहुतेक पारशी गृहस्थांमध्यें खपतात व तेणेंकरून त्यांस हवें तितकें द्रव्य वापरावयास मिळतें' अशी माहिती आहे; परंतु त्याहीपेक्षा महत्त्वाची माहिती अशी की, "जर कोणी सुबोध भाषेंत एखाद्या चांगल्या विषयावर निबंध लिहिलेला असला तर ह्या पुस्तकाचे मालक त्यास योग्यतेनुसार द्रव्य देऊन तो विकत घेऊन पुस्तकांत छापतात." लेखनाला मोबदला देण्यास मराठी मासिकांच्या अगोदर गुजरातीने

---

३. 'ज्ञानप्रसारका'च्या ऑक्टोबर १८५९ च्या अंकात एक स्फुट आहे. त्यात मुंबई व पुणे येथे झालेल्या 'मात्रिक्युलेशन' परीक्षेत जे १२० पैकी २२ उमेदवार उत्तीर्ण झाले त्यांची नावे असून त्यांत एकाही पारशी उमेदवाराचे नाव का नाही याचा खुलासा आहे. सर्व पारशी उमेदवार गुजरातीच्या प्रश्नपत्रिकेत नापास झाले हे त्याचे कारण म्हणून दिले आहे. उत्तीर्ण झालेल्या उमेदवारांत वीस मराठी व केवळ दोन गुजराती आहेत. उत्तीर्णांमध्ये महादेव गोविंद रानडे, रामचंद्र गोपाळ भांडारकर, बाळा मंगेश, नारायण महादेव परमानंद व जनार्दन सखाराम ही नावे आहेत. हे सगळेच पुढे ज्ञानप्रसारक सभेचे सभासद झालेले आढळतात. हे सर्वच स्फुट अत्यंत वाचनीय आहे.

प्रारंभ केला होता असे ह्या माहितीवरून वाटते. "'मराठी ज्ञानप्रसारका'च्या प्रति दर महिन्यास ३०० खपणें मुष्किल पडतें" ही संपादकांच्या दृष्टीनें 'अतिशय लांछनाची गोष्ट आहे.' ह्या संपादकीयाच्या शेवटी आणखी एक माहिती आढळते. संपादक लिहितात, "'बामदाद' म्हणून गुजराथीमध्यें दुसरें एक पुस्तक निघतें, त्याच्या दरमहा सुमारें सातशें प्रति निघतात."

'ज्ञानप्रसारक सभेच्या' १८६० मधील कार्याचे इतिवृत्त फेब्रुवारी १८६१ च्या अंकात छापलेले आढळते. त्यावरून १८६० साली सभासदांची संख्या ९९ होती असे दिसते. ह्या साली सभेपुढे वाचलेल्या निबंधांमध्ये पुढील महत्त्वाचे निबंध आढळतात.

१. इंग्लंड देशाचा राजा पहिला चार्लस याची कारकीर्द —महादेव मोरेश्वर कुंटे
२. रेशमी रुमाल —गोविंदजी नारायण
३. मराठी राजेरजवाडे —महादेव गोविंद रानडे
४. महाबळेश्वराचे वर्णन —जनार्दन सखाराम गाडगीळ
५. वॉरन हेस्टिंग्ज यांचा वृत्तांत —वामन आबाजी मोडक
६. तरुण बंगाली लोक —वामन आबाजी मोडक
७. मराठी राज्य —विठ्ठल नारायण पाठक

ह्या वर्षी सभेचे चिटणीस नारायण महादेव परमानंद हे होते, आणि 'मराठी ज्ञानप्रसारका'चे काम विनामूल्य केल्याबद्दल सभेने संपादकाला (भास्कर हरी भागवत) मोल्सवर्थकृत मराठी व इंग्रजी आणि कँडीकृत इंग्रजी आणि मराठी हे दोन कोश भेटीदाखल दिले ही नोंद सदर इतिवृत्तात सापडते. ह्याच अंकात शेवटी "विनायक जनार्दन कीर्तने, एल्फिन्स्तन कॉलेजांतील विद्यार्थी यांणीं 'थोरले माधवराव' यावर रचलेलें नाटक गेल्या ज्ञानप्रसारक सभेंत वाचलें, तें फार चांगलें उतरलें. हें नाटक ज्ञानप्रसारक मंडळी पुस्तकांत एकदम किंवा निराळें छापून प्रसिद्ध करणार आहे." अशी टीप आढळते. (कीर्तने यांचे 'थोरले माधवराव' हे नाटक 'मराठी ज्ञानप्रसारकां'त छापले गेले नाही. ते पुस्तकरूपानेच प्रसिद्ध झाले.)

ज्ञानप्रसारक मंडळीच्या १८६१–६२ मधील कामकाजाचे इतिवृत्त डिसेंबर १८६२ च्या अंकात प्रसिद्ध झाले आहे. ह्याच इतिवृत्तात इ० स० १८६२–

६३ मध्ये जे निबंध वाचले जाणार होते व जी व्याख्याने दिली जाणार होती त्यांचीही यादी आढळते. १८६१ साली सभेचे अध्यक्ष : डॉ० भाऊ दाजी, उपाध्यक्ष : गोविंद नारायण आणि महादेव गोविंदशास्त्री; व्यवस्थापक मंडळाचे सभासद : विश्वनाथ नारायण मंडलीक, बाळा मंगेश वागळे, नारायण महादेव परमानंद, जनार्दन सखाराम गाडगीळ आणि चिटणीस—माधव नारायण शिरगांवकर हे होते असे दिसते. सभेला ह्या वर्षी इंदूरचे श्री० दाजीसाहेब किबे यांनी २२५ रुपयांची देणगी दिल्याचा उल्लेख आढळतो. १८६१–६२ मध्ये सभेपुढे वाचलेले निबंध व दिली गेलेली व्याख्याने :

१. शारीरशास्त्र —डॉ. आत्माराम पांडुरंग.
२. नीतिशास्त्राच्या अभ्यासापासून लाभ आणि नीतिशास्त्राचीं मूलतत्त्वें —रा. सा. महादेव गोविंदशास्त्री
३. आमची मध्यंतरीय स्थिति —रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलीक
४. हिंदुस्थानांतील कारीगर —गोविंदजी नारायण
५. रसायनशास्त्राच्या अभ्यासापासून आनंद —रा. सा. महादेव गोविंदशास्त्री

'१८६२–६३ च्या सेशनांत निबंध वाचावयाचे व व्याख्याने द्यावयाचीं त्यांचे विषय व वाचणारांचीं नांवें :'

१. ज्ञानप्रसारक सभेची हकीकत —रा. सा. वि. ना. मंडलीक
२. लिहिण्याची शैली —जनार्दन सखाराम
३. हिंदुस्थानांतील कापसाचा व्यापार —गोविंदजी नारायण
४. नीतिशास्त्र —रा. सा. महादेव गोविंदशास्त्री
५. ठक लोकांचा वृत्तांत —बाळा मंगेश वागळे
६. विद्युल्लता —बाळा मंगेश वागळे
७. मराठे व बंगाली लोकांचा (च्या) भावी उत्कर्षाची चिन्हे व त्यांची तुलना —महादेव गोविंद रानड्ये
८. तिबेटाचें मैदान —महादेव मोरेश्वर कुंटे
९. नाटक —विनायक जनार्दन (कीर्तने)
१०. इ० स० १४ व्या व १५ व्या शतकांतील युरोपाची स्थिती व एकोणिसाव्या शतकांतील हिंदुस्थानची स्थिति —वामन आबाजी मोडक
११. मराठी भाषेंतील ग्रंथसमुदाय व त्यापासून कांहीं अनुमान —विष्णु सदाशिव

फेब्रुवारी १८६३ या 'ज्ञानप्रसारका'च्या अंकात सभेच्या १५ व्या वाढदिवशी रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलीक यांनी ज्ञानप्रसारक सभेच्या स्थापनेसंबंधीची जी महत्त्वपूर्ण हकीकत वाचून दाखविली ती सभेसंबंधीच्या हकीकतीच्या प्रारंभीच्या परिच्छेदांतूनच आली आहे. मराठी ज्ञानप्रसारक सभा स्थापन झाल्यानंतर १७ महिन्यांनी 'मराठी ज्ञानप्रसारक' हे मासिक सुरू झाल्याचे ह्याच हकीकतीत मंडलिकांनी सांगितले आहे.[४] मंडलिकांच्या मते 'मराठी ज्ञानप्रसारक' "अद्यापिही (१८६३) बाल्यावस्थेंत आहे; अथवा एका रीतीनें पाहूं गेलें असतां त्याची वाढ खुंटून त्यास जरा लागली आहे, असेंही म्हटलें असतां चालेल." रा० सा० मंडलिकांच्या मते प्रारंभीचा उत्साह पुढे टिकला नाही व म्हणूनच सभेला आणि 'मराठी ज्ञानप्रसारका'ला पुढे अवकळा आली. ही अवकळा नष्ट व्हावी आणि सभेला व 'ज्ञानप्रसारकाला' अधिक प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी एवढ्यासाठी स्मरणादाखल त्यांनी १८५०, १८५१ व १८५२ ह्या पहिल्या तीन वर्षांत 'ज्ञानप्रसारका'त जे महत्त्वाचे निबंध वाचले गेले त्यांची यादी सभेला सादर केली आहे आणि सभासदांनी तिजवरून स्फूर्ति घेऊन उत्साहाने विविध अभ्यासविषयांवर निबंधलेखन करावे असे आग्रहपूर्वक बजावले आहे. रा. सा. मंडलीक यांचे हे भाषण फारच मोलाचे आहे. आपण जी यादी सादर केली आहे त्या यादीतील केरो लक्ष्मण यांच्याखेरीज "बाकी बहुतेककरून सर्व निबंध शाळेंत असणाऱ्या लोकांनीं केलेले आहेत" ही गोष्ट त्यांनी सभासदांच्या मुद्दाम लक्षात आणून दिली आहे.

ह्यानंतरच्या 'ज्ञानप्रसारका'च्या अंकांतून जे सभेचे वृत्तांत आढळतात ते बरेच त्रोटक स्वरूपाचे आहेत. जून १८६३ च्या अंकात जो सभेचा वृत्तांत आहे त्यात एके ठिकाणी 'राजश्री महादेव गोविंद रानडे बी. ए.' यांणीं 'मराठे व बंगाली लोकांच्या भावी उत्कर्षाचीं चिन्हें व त्यांची तुलना' या विषयावर सुरस

४. 'ज्ञानप्रसारका'च्या अगदी पहिल्या अंकात (एप्रिल १८५०) संपादक लिहितात : "पुस्तक छापूं लागण्यास उशीर कां झाला? तर या प्रश्नाचें उत्तर वास्तविक देण्यास आम्हांस फार लज्जा वाटते, कारण यथार्थ उत्तर द्यावें तर स्वदेशीय लोकांच्या ठायीं जीं व्यंगें किंवा दोष आहेत ते चांगल्या रीतीनें लोकप्रसिद्धीस येतील."

निबंध वाचला' आणि 'रा. महादेव मोरेश्वर कुंटे यांणीं 'ज्ञान हेंच मुख्य सूत्र' या विषयावर कविताबद्ध एक निबंध वाचला' असा उल्लेख आहे. ह्यानंतरचे सभेचे वृत्त आपणांस नोव्हेंबर व डिसेंबर १८६३ च्या अंकांतून त्रोटक स्वरूपात आढळते. त्यात 'चांगल्या जागेची अडचण' आणि 'रसायन व पदार्थविज्ञान-शास्त्रांचा प्रयोग करण्याच्या साधनांची उणीव' असल्याचे नमूद केलेले आढळते. श्री. रामचंद्र विष्णू माडगावकर यांस सभासद करून घेतल्याचे दिसते. १८६३ साली सभेचे अध्यक्ष राजश्री गोविंद नारायण माडगावकर हे होते असे आढळते. मार्च १८६४ च्या 'ज्ञानप्रसारका'च्या अंकात जे सभेचे त्रोटक इतिवृत्त प्रसिद्ध झालेले आहे त्यात १८६४ साली सभेचे अध्यक्ष रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलीक आणि चिटणीस रा. माधव नारायण शिरगावकर हे होते अशी नोंद आहे. मला उपलब्ध झालेला 'मराठी ज्ञानप्रसारका'चा शेवटला अंक नोव्हेंबर १८६६ ह्या महिन्याचा आहे. त्यानंतरचे 'ज्ञानप्रसारका'चे अंक मला उपलब्ध झाले नाहीत. मार्च १८६४ ते नोव्हेंबर १८६६ च्या दरम्यानच्या एकाही अंकात 'ज्ञानप्रसारक सभे'चे वृत्त आढळत नाही. मार्च १८६४ त आढळते ते सभेचे शेवटचे वृत्त.

'ज्ञानप्रसारक' हे मासिक केव्हातरी १८६६ अखेर किंवा १८६७ मध्ये बंद पडले असले तरी उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभेचे कार्य त्यानंतरही चालू होते असे आढळून येते. 'विविधज्ञानविस्तारा'च्या १८७५ सालातील अंकांतून आपणांस ज्ञानप्रसारक सभेपुढे वाचलेले निबंध छापलेले आढळतात. 'भरतखंडाच्या निकृष्टावस्थेचीं कारणें आणि उत्कर्षाचे उपाय' हा श्री० रा० भि० गुंजीकर यांचा निबंध १९ मार्च १८७५ रोजी सभेपुढे वाचला गेला होता; तो त्या वर्षीच्या 'विविधज्ञानविस्तारा'च्या एका अंकात संपूर्णपणे छापलेला आढळतो. ह्यानंतरच्या 'विस्तारा'च्या अंकांतून सभेपुढे वाचले गेलेले निबंध आढळतात की नाही ह्याचा शोध मी घेऊ शकलो नाही; परंतु वर उद्धृत केलेल्या सभेच्या अनेक इतिवृत्तांवरून १८५० ते १८६६ ह्या सोळा वर्षांच्या काळात उपयुक्त मराठी ज्ञानप्रसारक सभेने ज्ञानाच्या विविध क्षेत्रांत प्रौढ विद्यार्थ्यांना, सुशिक्षितांना आणि विद्वानांना अभ्यास करायला लावून जे लोकशिक्षणाचे अपूर्व कार्य केलेले आढळते त्याचे महत्त्व लक्षात येण्याजोगे आहे. अशा प्रकारच्या सभेचे 'मराठी ज्ञानप्रसारक' हे मुखपत्र असल्यामुळे त्यात प्रसिद्ध झालेल्या लेखनात अभ्यासविषयांची विविधता आढळून येत असल्यास नवल नाही;

आपणांस त्यात जवळजवळ सर्वच ज्ञानाशाखांतील विविध प्रश्नांवर लेखन झालेले आढळते. ह्या सर्व लेखनांत अभ्यासविषय समजून घेण्याची व देण्याची तीव्र इच्छा दिसून येते. विविध ज्ञानशाखांशी संबद्ध असलेल्या परिभाषेची अडचण लेखकांना पडली आहे असे कोठेच आढळत नाही. कृषि, वनस्पतिशास्त्र, रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान, आरोग्यविज्ञान, शरीरशास्त्र, प्राणिशास्त्र, सामान्य-विज्ञान, भूगोलशास्त्र ह्या शास्त्रांबरोबरच अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास, राज्यशास्त्र इत्यादी सामाजिक शास्त्रांतील अनेक प्रश्नांचा त्यात विचार केलेला आढळतो. ह्याखेरीज जे ह्यांपैकी कोणत्याही शास्त्रांत बसू शकत नाहीत असे अनेक विषयांवरील अत्यंत माहितीपूर्ण लेख 'ज्ञानप्रसारका'ने प्रसिद्ध केले आहेत असे दिसून येते.

हे झाले निबंधात्मक लेखनासंबंधी. 'ज्ञानप्रसारका'ने हे चर्चात्मक आणि माहिती पुरविणारे महत्त्वाचे लेखन प्रसिद्ध करीत असता ललितलेखनाकडे दुर्लक्ष केले नाही. त्याने विविध प्रकारच्या ललितलेखनालाही सतत स्थान देण्याचा प्रयत्न केला. कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, विनोदी लेखन, चरित्रात्मक लेखन, स्थलवर्णनात्मक लेखन इत्यादी लेखनालाही त्याने सतत मानाचे स्थान दिले. त्याने काही संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरेहि प्रसिद्ध केली, तत्त्वज्ञानात्मक लेखनाला उत्तेजन दिले आणि विशेष लक्षात घेण्याजोगी गोष्ट अशी की, अनेक भाषाविषयक प्रश्नांचाही वेळोवेळी विचार केला. राहता राहिला वाङ्मयविचार; तो 'ज्ञानप्रसारका'ने केला नसता तरच नवल; पुस्तकपरीक्षणे आणि काही महत्त्वाच्या वाङ्मयीन प्रश्नांचा विचार ह्यांच्यामार्फत त्याने ही उणीवही आपल्यात राहू दिलेली नाही. 'ज्ञानप्रसारका'ने केलेला वाङ्मयविचारही अत्यंत लक्षणीय आहे.

१८६७ नंतर 'विविधज्ञानविस्तारा'ने आणि इतर महत्त्वाच्या मराठी नियतकालिकांनी जे कार्य केलेले आढळते त्याचा अत्यंत मजबूत पाया 'मराठी ज्ञानप्रसारका'ने तत्पूर्वीच कसा घातला होता ह्याची सुस्पष्ट कल्पना यावी एवढ्यासाठी वर उल्लेखिलेल्या विविध ज्ञानशाखांतील आणि साहित्यप्रकारांतील 'मराठी ज्ञानप्रसारका'त प्रसिद्ध झालेल्या महत्त्वपूर्ण लेखनाच्या याद्या खाली देत आहे.

प्रकरण २ : परिशिष्ट

वनस्पतिशास्त्र : शेतकी इत्यादी...

क्रमांक	*पुस्तकाचे नांव*	*पुस्तक*	*अंक*	*काल*
१)	शेतकीविद्येविषयीं प्रश्नोत्तरावलि :	४	३	जून १८५३
२)	तृणाविषयीं...	५	५	ऑगस्ट १८५४
३)	ऊस व त्याजपासून उत्पन्न होणारे पदार्थ	५	९	डिसेंबर १८५४
४)	उद्भिज्यविद्या, बीज आणि अंकुर व मोड — गोविंदजी नारायण	७	१	एप्रिल १८५६
५)	उद्भिज्यविद्या (व्याख्यान २ रे) मुळे आणि पाळे, बुंद, कांड, खोड आणि साल — गोविंदजी नारायण	७	४	जुलै १८५६
६)	उद्भिज्यविद्या (व्याख्यान ३ रे) कांडाच्या आतील रचना व रसग्राह्यकाष्ट, पाने... — गोविंदजी नारायण	७	६	सप्टें. १८५६
७)	व्याख्यान (४) फुले, कळी, फळे... — गोविंदजी नारायण	७	७	आक्टो. १८५६
८)	व्याख्यान ४ ,,	७	७८	नोव्हें. १८५६
९)	व्याख्यान ५ ,,	७	१०	जाने. १८५७

तत्त्वज्ञान

१)	दुःखाविषयी...	४	११	फेब्रु. १८५४
२)	तत्त्वज्ञानातील गूढे	८	३	जून १८५७
३)	,, ,,	८	४	जुलै १८५७
४)	नीतीविषयी साधारण विचार	८	७	ऑक्टो. १८५७
५)	,, ,, ,,	८	८	नोव्हें. १८५७
६)	,, ,, ,,	८	९	डिसें. १८५७
७)	,, ,, ,, नारायण केशव	८	१०	जाने. १८५८
८)	,, ,, ,,	८	११	फेब्रु. १८५८
९)	,, ,, ,,	८	१२	मार्च १८५८

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
१०)	एका साधूची वाणी (विदुरनीतीतील एक उतारा)	१२	११	जाने. १८६१
११)	मनुष्याचा अशाश्वतपणा...	१२	७	ऑक्टो. १८६१
१२)	साक्रेटीस (उपोद्घात: क्रिटो आणि साक्रेटीस यांच्या संवादाविषयी)	१५	७	जुलै १८६४
१३)	,, ,, ,,	१५	८	ऑग. १८६४
१४)	श्रीसांप्रदायी किंवा रामानुज या मताची हकीकत (इंग्रजी ग्रंथाधारे)	१६	५	मे १८६५
१५)	सुखदु:खाविषयी विचार (संवादात्मक)	१६	७	जुलै १८६५
१६)	मनुष्याच्या मूलप्रकृतींचे परस्पर साम्य व त्याचा सुखाशी संबंध.	१७	३	मार्च १८६६
१७)	मनुष्याचे ऐहिक कर्तव्यकर्म	१७	७	जुलै १८६६
१८)	सुखाविषयी साधारण विचार	१७	८	ऑग. १८६६

रसायनशास्त्र

१)	रसायनशास्त्राविषयी निबंध	२	२	मे १८५०
२)	रसायनशास्त्राविषयी विचार — मुकुंदराव भास्करजी	२	१	एप्रिल १८५१
३)	रसायनशास्त्र — उपोद्घात — अमिश्र पदार्थांचे कोष्टक — शास्त्राचें स्वरूप व उद्देश — पृथक्करण व संयोगीकरण, स्नेहाकर्षकत्व व रसायनाकर्षण, रसायनाकर्षणाचे दोन प्रकार, रसायन संयोगाचे नियम, परमाणुविषयक सिद्धांत	३	१	एप्रिल १८५२
४)	रसायनशास्त्र — ऑक्सिजन, त्याचा इतिहास, तो वायु करण्याची रीती, त्याचें गुणधर्म व उपयोग	३	२	मे १८५२
५)	फॉस्फरस — भास्कर दामोदर पाध्ये	३	७	ऑक्टो. १८५२
६)	,, ,,	३	११	फेब्रु. १८५३

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
७)	गाल्व्हानिक व्हाल्टेइक् अथवा रसायन विद्युल्लता	६	११	फेब्रु. १८५६

प्राणीशास्त्र

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
१)	पक्षी व त्याचे घरटे यांची रचना	४	४	
२)	मासे व समुद्रातील दुसरे प्राणी यांविषयी वर्णन (प्रेटल, हेरिंग इ.)	४	६	
३)	घोड्याविषयी वर्णन...	४	१०	
४)	वाघाविषयी ...	४	११	मे
५)	जीवमात्रशास्त्र ... शामराव पांडुरंग	६	८	नोव्हें.
६)	चमत्कारिक जातीचा वानर...	१०	४	जुलै
७)	कावळ्याचा घरोटा...	१२	३	जून
८)	मधमाशांचे वर्णन...	१३	१	एप्रिल
९)	मधमाशांचे वर्णन...	१३	२	मे १८६२

भूगोलविषयक

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
१)	पार्थिव व्यवस्था (Physical Geography)	४	५	ऑग. १८५३
२)	भूचक्राची दैनंदिन गति...	४	६	सप्टें. १८५३
३)	इंग्लंडातील अद्भुत धुके व बर्फ	४	६	सप्टें. १८५३
४)	इंग्लंडातील पाण्याचा कालवा...	४	६	सप्टें. १८५३
५)	पर्वताविषयी	५	६	सप्टें. १८५४
६)	जमेका बेटातील रायल बंदर येथील भूकंप	५	९	डिसें. १८५४
७)	क्षितिरचनाशास्त्र – पांडुरंग बळिभद्र	६	६	सप्टें. १८५५
८)	चिनई लोकांविषयी	७	५	ऑग. १८५६
९)	चिनई लोकांच्या रीतीभाती	७	९	डिसें. १८५६
१०)	चिनई लोकांच्या बाह्योपचारादिक चाली आणि मनोरंजक प्रकार...	७	१०	जानेवारी १८५७

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव आणि लेखक	पुस्तक	अंक	काल
११)	चिनई लोकांविषयी	७	१२	मार्च १८५७
१२)	फार्मोसा बेटाचे वर्णन : (ही हकीकत ओरिएंटल क्रिस्तियन् स्पेक्टेटर या मासिक पुस्तकातून मराठीत उतरून एका विद्यार्थ्याने पाठविली, ती आदराने प्रसिद्ध केली आहे.)	१३	३	जून १८६२
१३)	सिंध व तेथील लोक—नारायण महादेव परमानंद	१५	९	सप्टें. १८६४
१४)	वऱ्हाड प्रांताचे वर्णन—रामचंद्र आनंदराव उदास	१६	१	जाने. १८६५
१५)	वऱ्हाड प्रांताचे वर्णन—रामचंद्र आनंदराव उदास	१६	२	फेब्रु. १८६५
१६)	इराण देशाची सांप्रतची स्थिती	१६	७	जुलै १८६५
१७)	लंका	१६	८	ऑग. १८६५
१८)	भूगोलाविषयी	१६	९	सप्टें. १८६५
१९)	भूगोलाविषयी	१६	१०	आक्टो. १८६५
२०)	भूगोलाविषयी	१७	२	फेब्रु. १८६६

राज्यशास्त्र; शासनव्यवस्था इ.

१)	राज्यस्थिती व लोकांची वर्तणूक	५	३	जून १८५४
२)	देशव्यवहारशास्त्र (निष्फल श्रमांविषयी)	६	५	ऑगस्ट १८५५
३)	देशव्यवहारव्यवस्थाशास्त्राची मूलतत्त्वे	६	८	नोव्हेंबर १८५५
४)	,, ,,	६	९	डिसेंबर १८५५
५)	राज्य (राज्याचे निरनिराळे प्रकार, त्यांतून प्रत्येकापासून उद्भवणारे लाभ आणि त्याचा इतिहास)	७	९	डिसेंबर १८५६
६)	सरकाराची कामे (आडाम स्मिथवर आधारलेले विस्तृत विवेचन)	७	११	फेब्रु. १८५७
७)	मनुष्याचे हक्क—शांताराम नारायण	९	१	एप्रिल १८५८

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
८)	मनुष्याचे हक्क – शांताराम नारायण	९	२	मे १८५८
९)	डाक्तर भाउ दाजी यांनी टाउनहॉलात भरलेल्या सभेत लैसेन्स बिल याच्याविरुद्ध केलेले भाषण (मराठी तर्जुमा)	१०	८	नोव्हें. १८५९
१०)	कर बसविण्याचे सामान्य नियम	१२	५	ऑगस्ट १८६१
११)	,, ,, ,, ,,	१२	६	सप्टें. १८६१
१२)	निरनिराळ्या सभा घेण्याचे उद्देश	१२	८	नोव्हें. १८६१
१३)	ब्रिटिश राज्याची रचना	१२	९	डिसें. १८६१
१४)	,, ,, ,,	१२	१०	जाने. १८६२
१५)	राजास मसलत देणारे (प्रीव्ही कौन्सल)	१२	१०	जाने. १८६२
१६)	ब्रिटिश राज्याची रचना	१२	११	फेब्रु. १८६२
१७)	पार्लमेंटसभेमध्ये काम चालण्याचा प्रकार	१२	१२	मार्च १८६२
१८)	हिंदुस्थानातील सांप्रतची राज्यव्यवस्था, १८५७ पूर्वीची व राणीचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाल्यानंतरची...	१५	११	नोव्हें. १८६४
१९)	इंग्रजी राज्यात दाद लागण्याचे उपाय	१६	३	मार्च १८६५
२०)	हिंदुस्थानातील काळाविषयी बंदोबस्त	१६	५	मे १८६५
२१)	म्हैसूर व धार (राज्यांच्या वारसाहक्कासंबंधी)	१६	६	जून १८६५
२२)	हिंदुस्थानातील सांप्रतची राज्यव्यवस्था, १८५७ पूर्वीची व राणीचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाल्यानंतरची...	१६	६	जून १८६५

भाषाविषयक

१)	एतद्देशीय लोकांस केवळ स्वभाषेच्याच द्वारे विद्या शिकविली असता लाभ कोणकोणते व तीच जर इंग्लिश व स्वभाषा या दोहोंच्या द्वारे शिकविली तर कोणकोणते याचा विचार – राजश्री नारायणभाई	३	९	डिसेंबर १८५२
२)	,, ,, ,,	३	१०	जाने. १८५३

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
३)	स्वभाषेच्या अभ्यासाची आवश्यकता...	८	३	जून १८५७
४)	हिंदुस्थानातील मुख्य मुख्य भाषा, त्यांचे प्रदेश आणि सीमा यांजवर सर एर्स्किन पेरी याने केलेल्या निबंधातील अभिप्राय (सोबत हिंदुस्थानचा भाषा-विभागदर्शक नकाशा)	८	५	ऑगस्ट १८५७
५)	गोविंद नारायणांचे भाषण	१४	४	एप्रिल १८६३
६)	शुद्ध मराठी भाषा आणि मुंबईतील लोकांची अनेक अशुद्ध भाषा	१४	१०	ऑक्टो. १८६३
७)	मुंबईतील मराठी भाषा...	१५	२	फेब्रु. १८६४
८)	मोडी लिपीची सुधारणा	१५	९	सेप्टेंबर १८६४
९)	भरतखंडातील चालू भाषा	१५	१२	डिसेंबर १८६४
१०)	एतद्देशीय लोकांस इंग्रेजी शिकण्याची आवश्यकता	१६	६	जून १८६५
११)	भाषेची आवश्यकता व तिची प्रवृत्ती ह्यांविषयी विचार	१६	९	सप्टेंबर १८६५
१२)	संस्कृत भाषेचे महत्त्व...	१६	११	नोव्हेंबर १८६५
१३)	शब्दशास्त्र व तद्विषयक चमत्कार... (उच्चारप्रक्रिया व ध्वनिशास्त्र ह्यांची प्राथमिक माहिती.)	१७	३	मार्च १८६६

काव्य

१)	एक दोहरा (व त्यावरील भाष्य)	७	५	ऑगस्ट १८५६
२)	भरतखंडाच्या पूर्वीच्या व हल्लीच्या स्थितीवर पद व दुसरी काही नवीन कविता...	१०	८	नोव्हें. १८५९
३)	श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे यांजवर पोवाडा...	११	४	जुलै १८६०

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
४)	खर्ड्यांच्या लढाईवर पोवाडा...	१२	४	जुलै १८६१
५)	सवाई माधवराव यांवरचा पोवाडा...	१२	५	ऑगस्ट १८६१
६)	कविता – पांडुरंग सखाराम पाटणकर...	१२	७	ऑक्टो. १८६१
७)	कविता – पांडुरंग सखाराम पाटणकर (फटका)	१२	८	नोव्हें. १८६१
८)	ज्ञान हेच मुख्य सुख – म. मो. कुंटे (कविताबद्ध निबंध)	१४	१०	ऑक्टो. १८६३
९)	,, ,,	१४	११	नोव्हें. १८६३
१०)	,, ,,	१५	१	जाने. १८६४
११)	माझे नाव काय ?	१७	७	जुलै १८६६

विनोदी : उपहासात्मक

१)	ज्ञानप्रसारक सभेचे पत्रकर्ते यांस – लेखक एक फिरस्ता...	१५	३	मार्च १८६४
	किरकोळ : म्याक्स म्यूलरचे... अ) ऋग्वेदाचे भाषांतर ब) एका महाराजाचा पुतळा—	१५	४	एप्रिल १८६४
२)	ज्ञानप्रसारक सभेचे पत्रकर्ते यांस – लेखक एक फिरस्ता...	१५	४	एप्रिल १८६४
३)	,, ,, ,,	१५	५	मे १८६४
४)	सत्य कोणीकडे आहे ? (चमत्कारिक स्वप्न)	१५	६	जून १८६४
५)	ज्ञानप्रसारक सभेचे पत्रकर्ते यांस – लेखक एक फिरस्ता...	१५	६	जून १८६४

नाटक

१)	विक्रमोर्वशी (भाषांतर) अंक–१	४	१२	मार्च १८५४
२)	,, अंक–२	५	१	एप्रिल १८५४
३)	,, अंक–३	५	२	मे १८५४

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
४)	विक्रमोर्वशी (भाषांतर) अंक–४	५	३	जून १८५४
५)	,, अंक–४ (पूर्ण)	५	४	जुलै १८५४
६)	भाषांतर भास्कर दामोदर पाळंदे–अंक ५ (समाप्त)	५	७	ऑक्टो. १८५४
७)	रा. गोविंद नारायण यांनी रचिलेले व्यवहारोपयोगी नाटक–प्रवेश १ ते ५ (मुलांचें लहानपणी लग्न करण्यात व लग्नात बडेजावीने वावगे खर्च करण्यात आमचे लोक किती इच्छुक असतात, व ते साधून घेण्यास कसे तापत्रयात पडतात हे सर्व निरनिराळ्या पात्रद्वारे एथे प्रकट केले आहे)...	८	६	सप्टेंबर १८५७
८)	रात्रिभ्रम अंक १ (इंग्रजीवरून अनुवाद)	९	४	जुलै १८५८
९)	रात्रिभ्रम	९	५	ऑगस्ट १८५८
१०)	,, ,,	१०	१	एप्रिल १८५९
११)	,, ,,	१०	४	जुलै १८५९
१२)	,, ,,	१०	५	ऑगस्ट १८५९

संस्कृत शास्त्रीय ग्रंथांची भाषांतरे

१)	शास्त्रीय विषयाची प्रस्तावना	५	४	जुलै १८५४
२)	तर्कसंग्रहाचे भाषांतर	५	४	जुलै १८५४
३)	,, ,,	५	५	ऑग. १८५४
४)	,, ,,	५	६	सप्टें. १८५४
५)	,, ,,	५	७	ऑक्टो. १८५४
६)	,, ,,	५	८	नोव्हें. १८५४

कादंबरी

१)	मिर्झाचे स्वप्न : (पहिले स्वप्न) भाषांतर —ना. वि. बापट	३	१२	फेब्रु. १८५३

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
२)	रासिलास–अध्याय १ ला	९	५	ऑगस्ट १८५८
३)	जिपोलीचा किल्ला–अध्याय १	१०	१ ते ६	एप्रि. १८५९ ते सप्टें. १८५९
४)	,, ,,—अध्याय २	१०	७ ते ९	ऑक्टो. ५९ ते डिसें. १८५९
५)	,, ,,	१०	११	फेब्रु. १८६०
६)	,, ,,	१०	१२	मार्च १८६०
७)	,, ,,	११	१ ते ५	एप्रि ते ऑग. १८६०
८)	सोनगावचा वृत्तांत—	११	६	सप्टें. १८६०
९)	,, ,,	११	७	ऑक्टो. १८६०
१०)	,, ,,	११	९	डिसें. १८६०
११ अ)	सोनगावचा वृत्तांत–	११	९	डिसें. १८६०
११)	जिपोलीचा किल्ला	११	११	फेब्रु. १८६१
१२)	,, ,,	११	१०	जाने. १८६१
१३)	,, ,,	११	११	फेब्रु. १८६१
१४)	,, ,,	१२	१ ते ४	एप्रिल १८६१ ते जुलै १८६१
१५)	,, ,,	१२	६	सप्टें. १८६१
१६)	,, ,,	१२	८	नोव्हें. १८६१
१७)	चंद्रहासनामक राजपुत्राचा इतिहास	१५	२ ते १०	फेब्रु. १८६४ ते ऑक्टो. १८६४
१८)	,, ,, ,,	१६	२	फेब्रु. १८६५

इतिहासविषयक

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
१)	मराठ्यांच्या राज्याचा उत्कर्ष आणि अपकर्ष	१	५	ऑग. १८५०
२)	,, ,,		६	सप्टें. १८५०
३)	,, ,,		८	नोव्हें. १८५०
४)	,, ,,		१२	मार्च १८५१

क्रमांक	पुस्तकाचे व लेखकांचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
५)	तिरूरीची लढाई	७	८	नोव्हें. १८५६
६)	तिरूरीची लढाई	७	९	डिसें. १८५६
७)	मुसलमान लोकांचा शककर्ता महंमद मरण पावल्यानंतरचा त्या लोकांचा वृत्तांत...	८	३	जून १८५७
८)	ग्रीस देशाचा इतिहास (भाऊशास्त्री पेठकर यांनी इंग्रजीवरून भाषांतर केला तो विद्याखात्याचे मुख्य यांनी या पुस्तकात छापण्यास पाठविला)	९	४	जुलै १८५८
९)	,, ,,	९	५	ऑग. १८५८
१०)	ग्रीस देशाचा इतिहास– भाऊशास्त्री पेठकर...	१०	१	एप्रिल १८५९
११)	,, ,,		२	मे १८५९
१२)	,, ,,		३	जून १८५९
१३)	,, ,,		४	जुलै १८५९
१४)	,, ,,		५	ऑग. १८५९
१५)	,, ,,		६	सप्टें. १८५९
१६)	मल्हारराव होळकरांविषयी एक गोष्ट	१०	६	सप्टें. १८५९
१७)	ग्रीस देशाचा इतिहास– भाऊशास्त्री पेठकर	१०	७	ऑक्टो. १८५९
१८)	,, ,,	१०	८	नोव्हें. १८५९
१९)	,, ,,	१०	९	डिसें. १८५९
२०)	,, ,,	१०	१०	जाने. १८६०
२१)	शिवाजीमहाराज यांचा वृत्तांत– विठ्ठल नारायण पेठकर	१०	११	फेब्रु. १८६०
२२)	ग्रीस देशाचा इतिहास—	१०	११	फेब्रु. १८६०
२३)	,, ,,	१०	१२	मार्च १८६०
२४)	शिवाजीमहाराजांचा वृत्तांत	११	१	एप्रिल १८६०

क्रमांक	*पुस्तकाचे व लेखकाचे नाव*	*पुस्तक*	*अंक*	*काल*
२५)	ग्रीस देशाचा इतिहास—	११	१	एप्रिल १८६०
२६)	,,	११	२	मे १८६०
२७)	,,	१२	३	जून १८६०
२८)	श्रीमंत सवाई माधवरावसाहेब यांजवर पोवाडा	११	४	जुलै १८६०
२९)	ग्रीस देशाचा इतिहास	११	५	ऑग. १८६०
३०)	,,	११	६	सप्टें. १८६०
३१)	नेपोलियन बोनापार्टची समयसूचकता	११	६	सप्टें. १८६०
३२)	अहिल्याबाई होळकरीण–भाग १ तिच्या अधिकाराची स्थापना व तिची व्यवस्था–	११	१०	जाने. १८६१
२)	,, भाग २ रा	११	११	फेब्रु. १८६१
३५)	,, भाग ३ रा	१२	१	एप्रिल १८६१
३६)	शिवाजीराजांच्या मृत्यूपासून मराठी राज्याचा वृत्तांतः...	१२	२, ३ व ४	जू. जु. १८६१
३७)	वैदिक काळीचे भरतखंड...	१२	४ ते ७	जु. ते ऑ. १८६१
३८)	वैदिक काळीचे भरतखंड...	१३	६	सेप्टें. १८६२
३९)	ठक लोकांचा इतिहास...	१४	३	मार्च १८६३
४०)	कोल्हापूर संस्थानाचे वर्णन...	१७	१	जाने. १८६६
४१)	,, ,,	१७	२	फेब्रु. १८६६
४२)	इतिहासपठनापासून लाभ...	१७	११	नोव्हें. १८६६
४३)	हिंदुधर्माच्या ज्ञानाविषयी अकबराचा प्रयत्न	१७	११	नोव्हें. १८६६

अर्थशास्त्र

१)	दक्षिण महाराष्ट्र देशातील शेतकरी लोकांची स्थिती—गणपतराव भास्करजी...	२	४	जुलै १८५१

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
२)	व्यापाराविषयी विचार—हरिश्चंद्र विठोबा	३	२	मे १८५२
३)	हिंदू लोकांची संपत्ति व तिचे सांप्रत उपयोग याविषयी निबंध—नामदेव नारायणजी प्रभू	३	११	फेब्रुवारी १८५३
४)	हिंदुस्थानास दारिद्र्य का प्राप्त झाले ?	४	६	सप्टेंबर १८५३
५)	हिंदुस्थानास (अनुत्पादक लोकांचा भरणा)	४	७	आक्टो. १८५३
६)	,, ,,	४	८	नोव्हें. १८५३
७)	देशातील संपत्ती वाढविण्याची साधने —भास्कर हरि...	६	२	मे. १८५५
८)	संपत्तीचे स्वरूप व पदार्थाच्या किंमतीची कारणे—विष्णु घन:श्याम	६	३	जून १८५५
९)	हिंदुस्थानची सांप्रतची स्थिती— परशराम योगी...	६	६	सप्टेंबर १८५५
१०)	संपत्तीच्या उत्पन्नास मदत करणारी कारणे	६	१०	जाने. १८५६
११)	आपल्या देशातील उद्योग पूर्वीपेक्षा वाढला की नाही ? उद्योग मोठ्या प्रमाणे चालत आहे की काय ? व हिंदुस्थानातील लोकांचा उत्कर्ष होण्याचा उपाय—लेखक : विष्णु मोरेश्वर केळकर.	६	१०	फेब्रुवारी १८५६
१२)	व्यापार प्रकरण... ?	६	११	फेब्रुवारी १८५६
१३)	संपत्तीच्या उत्पन्नास मदत करणारी कारणे	६	११	फेब्रुवारी १८५६
१४)	व्यापार प्रकरण...२	६	१२	मार्च १८५६
१५)	व्यापाराचा इतिहास...	७	१, २	एप्रिल, मे १८५६

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
१६)	क्रियेवाचून ज्ञान पंगू आहे. या विषयी धोंडु आणि रामचंद्र यांचा संवाद—केशव जनार्दन प्रभु पुनाळेकर	७	९	(एतद्देशियांची आर्थिक स्थिति) डिसेंबर १८५६
१७)	कर	१०	५	ऑगस्ट १८५९
१८)	कर्जाविषयी साधारण विचार...	१४	६	जून १८६३
१९)	अमेरिकेतील लढाई व कापसाची महागाई	१४	७	जुलै १८६३
२०)	या जगात संपतीचा खेळ	१४	८	ऑगस्ट १८६३
२१)	संपत्ती म्हणजे काय? बाळा मंगेश वागळे, बी. ए.	१५	१०	ऑक्टोबर १८६४
२२)	दुहेरी नाणे...भास्कर हरी भागवात.	१५	११	नोव्हेंबर १८६४
२३)	सन १८६४ इसवी सालचा संक्षिप्त इतिहास—(आर्थिक व राजकीय घडामोडींचा आढावा)	१६	१	जानेवारी १८६५

अर्थ–शास्त्र

२४)	व्यापार आणि चाकरी	१६	३	मार्च १८६५
२५)	संपत्तीपासून भय	१६	३	मार्च १८६५
२६)	अमेरिकेतील लढाई व मुंबईचा व्यापार.	१६	७	जुलै १८६५

विद्या, शिक्षण इत्यादीसंबंधी

१)	विद्येचा लाभ–दादोबा पांडुरंग	१	१०	ऑक्टो. १८६६
२)	विद्येविषयी निबंध–बाबाजी कृष्णनाथजी	१	३	जून १८५०
३)	विद्योद्भव लाभ—जनार्दन हरी आठल्ये दोन लेखांक.	१	९ १०	डिसें. व जाने. १८५०, ५१
४)	ज्ञानापासून मनुष्याचे स्थितीवर झालेले परिणाम	१	१०	जाने. १८५१
५)	ज्ञानापासून मनुष्याचे स्थितीवर झालेले परिणाम	१	११	फेब्रु. १८५१

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
६)	शिक्षालाभ—हरि केशवजी	२	१	एप्रिल १८५१
७)	स्त्रीशिक्षणाविषयी विचार	२	२	मे १८५१
८)	स्त्रियांस विद्याभ्यासाची आवश्यकता आहे याविषयी निबंध	२	१०	जाने. १८५२
९)	स्त्रीशिक्षणाविषयी निबंध–तद्विषयक उपोद्घातरूप विचार : शुक्लपक्ष व कृष्णपक्ष ह्यांतील वाद. (तीन लेखांक)	३	२ ते ५	मे ते ऑगस्ट १८५२
१०)	स्वदेशात विद्या कोणत्या रीतीने वाढेल व तीस अडथळे कोणते येतात या विषयी साधारण विचार.	४	१	एप्रिल १८५३
११)	विद्योद्भवानंद	४	४	जुलै १८५३
१२)	विद्याभिमान	४	४	जुलै १८५३
१३)	विद्वान लोकांविषयी साधारण विचार.	४	४	जुलै १८५३
१४)	गणितशास्त्राच्या अभ्यासापासून लाभ.	४	५	ऑगस्ट १८५३
१५)	मुलांना लहानपणापासून नीती इत्यादिक शिकविण्याविषयी.	४	५	ऑगस्ट १८५३
१६)	शक्तीबाहेर अभ्यास करू नये याविषयी साधारण विचार.	४	११	फेब्रुवारी १८५४
१७)	विद्यावृद्धीविषयी विचार (लक्ष्मण मोरेश्वरशास्त्री)	५	१२	मार्च १८५५
१८)	ज्ञानप्रसार : चातुर्य (दोन लेखांक)	६	१,२	ए. मे, १८५५
१९)	मुलांच्या शिक्षणपद्धतीवर काही विचार.	६	३	जून १८५५
२०)	शास्त्रीय विषयांच्या अभ्यासापासून लाभ—(वासुदेव जगन्नाथ)	७	३,४	जून,जुलै १८५६
२१)	हिंदुस्थानात विद्येचा प्रसार	८	४	जुलै १८५७
२२)	शाळांविषयी विचार–नारो मल्हार (स्कूलमास्तर)	८	७	ऑक्टो. १८५७
२३)	शिकविण्याच्या रीतीवर काही विचार.	१०	४	जुलै १८५९

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
२४)	अवलोकन हा एक ज्ञानसंपादनाचा मार्ग (शांताराम नारायण)	१०	६	सप्टें. १८५९
२५)	हिंदुस्थानातील प्राचीन विद्या (एक स्वप्न) विनायक जनार्दन कीर्तने. ७ लेखांक	१० ११ ११	१०,११,१२ १ ४,५,६,	-१८६० १८६० १८६०
२६)	एतद्देशीय लोकांच्या मुलांस विद्याभ्यास करण्याकरिता इंग्लंडांत पाठविण्याविषयी मिस्तर हद्स्नप्रात याची योजना.	१२	३	जून १८६१
२७)	मराठी बडेलोकांचे शिक्षण.	१२	७	ऑक्टो. १८६१
२८)	आत्मशिक्षण (तीन लेखांक)	१३,१४	८,९ १	नो.डि. १८६२ जाने. १८६३.
२९)	विद्याव्यसन हेच अलौकिक सुखास कारण होय.	१५	५	मे १८६४
३०)	युरोपियन (युरोपद्वीपोत्पन्न) व एतद्देशीय शास्त्रांची तुलना.	१५	५	मे १८६४
३१)	पुस्तकी विद्या.	१५	६	जून १८६४
३२)	स्त्री-शिक्षण.	१५	७	जुलै १८६४
३३)	युनिव्हर्सिटी.	१६	५	मे १८६५
३४)	ज्ञानप्राप्तीच्या मार्गात येणारे स्वाभाविक व औपाधिक अडथळे.	१७	१०	ऑक्टो. १८६६

सामान्य विज्ञान

१)	मेणवत्त्या तयार करण्याची रीत...	२	७	ऑक्टो. १८५१
२)	काचेवर अक्षरे इत्यादी उठविणे.	२	८	नोव्हें: १८५१
३)	हिंगुळ	२	९	डिसें. १८५१
४)	गारेची काच...	२	९	डिसें. १८५१
५)	टाचण्यांचे कारखाने.	२	१०	जाने. १८५२
६)	विद्युल्लतेचे व्यवहारात उपयोग (विद्युद्द्वारा मुलामा देण्याची कृति.)	२	१२	मार्च १८५२

क्रमांक	पुस्तकाचे नांव	पुस्तक	अंक	काल
७)	कागद करण्याची रीत (विनायकराव हरिश्चंद्रजी)	३	८	नोव्हें : १८५२
८)	लोखंडी रस्त्याचे हिंदुस्थानामध्ये अगत्य याविषयी निबंध :	३	८	नोव्हें : १८५२
९)	नौकावृत्तांत (काशीनाथ विठोबा)	३	११	फेब्रु : १८५३
१०)	मेसमेरिझम म्हणजे प्राणाकर्षणशक्ती यावर निबंध (विश्वनाथ कृष्णनाथजी)	४	१	एप्रिल १८५३
११)	जादू	४	४	जुलै १८५३
१२)	धातूंच्या खाणी : सोने, रुपे...	४	७	ऑक्टो : १८५३
१३)	कृत्रिम व अकृत्रिम पदर्थांतील भेदाविषयीं विचार :	४	६	सप्टें. १८५३
१४)	हिरे...	४	९	डिसें. १८५३
१५)	पारा.	४	१०	जाने. १८५४
१६)	कापसाच्या वस्त्राविषयीं प्राचीन वर्णन.	४	१०	जाने. १८५४
१७)	ठसेछापाची शाई.	५	६	सप्टें. १८५४
१८)	संगमरवरी वगैरे दगड जडविण्याचे लुकण.	५	७	ऑक्टो : १८५४
१९)	तांबड्या वगैरे रंगाची छापण्याची शाई.	५	८	नोव्हें. १८५४
२०)	शिलाछापाची शाई...	५	८	,, ,,
२१)	कागद रंगविण्याविषयी.	६	१	एप्रिल १८५५
२२)	ग्रहण पाहण्याची रीत...	६	६	सेप्टें. १८५५
२३)	रबरासंबंधी...	६	१०	जाने. १८५६
२४)	सृष्टींतील दर्शनचमत्कार...(हरिशंकर बाळकृष्ण)	६	१२	मार्च १८५६
२५)	सृष्टिदर्शन चमत्कार...	७	१	एप्रिल १८५६
२६)	सृष्टिदर्शन चमत्कार...	७	२	मे १८५६
२७)	कालमान यंत्रे. (छाया यंत्र–रेतीचे घड्याळ–पाण्याने चालणारे कालमान यंत्र)	८	४	जुलै १८५७

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
२८)	मृगजल	१०	३	जून १८५९
२९)	निद्राभ्रमण...	१२	५	ऑगस्ट १८६१
३०)	मोत्यांचे शिंप (सचित्र)	१३	६	सेप्टें; १८६२
३१)	शेंडेनक्षत्र म्हणजे धूमकेतू	१४	१	जाने. १८६३
३२)	कापूस.	१४	६	जून १८६३
३३)	नूतन शास्त्रीय शोध (पृथ्वीवर चंद्राचा व्यापार, भरती ओहटी वगैरे)	१५	१०	ऑक्टो. १८६४
३४)	पर्जन्यकाळाचे आकाशातील चमत्कार (संवादात्मक)	१७	६	जून १८६६

समाजशास्त्र

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
१)	हिंदुस्थानची प्राचीन स्थिती, सांप्रतची स्थिती आणि या देशाचा पुढे होणारा परिणाम—(सखाराम दीक्षित मनोहर)	१	४	जुलै १८५०
२)	हिंदु लोकांच्या स्थितीविषयी निबंध (बाळ भास्कर)	१	९	डिसें. १८५०
३)	ज्ञान व उद्योग यांचा हिंदूंचे स्थितीशी संबंध :	२	२	मे १८५१
४)	गुजराथीआणि मराठी लोकांचे सांप्रतच्या स्थितीची तुलना...(केशव जनार्दन पुनाळेकर)	२	३	जून १८५१
५)	हिंदु लोकांच्या चाली :	४	३	जून १८५३
६)	स्त्रियांस वागविण्याची पद्धती.	४	९	डिसें. १८५३
७)	एतद्देशीय स्त्रियांची स्थिती (नारायण रघुनाथ)	६	५	ऑग. १८५५
८)	चीन देशातील स्त्रियांची स्थिती	१०	२	मे १८५९
९)	हिंदु स्त्रियांचे पुरातन हक्क (राममोहनराय यांच्या निबंधाचा गोषवारा)	१०	३	जून १८५९
१०)	अंदमान बेटात देशपार केलेला शिपाई.	१०	९	डिसें. १८५९

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
११)	चाकराच्या कृत्याबद्दल धन्याची जबाबदारी.	१२	७	ऑक्टो. १८६१
१२)	सोहळा...	१२	११	फेब्रु. १८६२
१३)	आमच्या मध्यंतरीय अवस्थेविषयी विचार...	१२	१२	मार्च १८६२
१४)	हिंदू वगैरे लोकांच्या लग्नसमारंभाविषयी (नारोपंत आणि राघोपंत यांचा संवाद)	१२	१२	मार्च १८६२
१५)	हिंदू वगैरे लोकांच्या लग्नसमारंभाविषयी (संवादात्मक)	१३	१	एप्रिल १८६२
१६)	चमत्कारिक नवसांची चाल.	१४	२	फेब्रु. १८६३
१७)	चिनी लोकांचा लग्नव्यवहार :	१४	३	मार्च १८६३
१८)	हिंदूंचे वैगुण्य (संवादात्मक)	१४	७	जुलै १८६३
१९)	स्त्रीपुरुषांचे विवाहाचे वय काय असावे...	१४	९	सेप्टें. १८६३
२०)	हिंदू लोकांचा मध्यंतरीय अवस्थेविषयी विचार—(उत्तरार्ध) रा. सा. वि. ना. मंडलीक :	१४	११	नोव्हें. १८६३
२१)	मराठी कारकून लोक.	१५	१२	डिसें. १८६४
२२)	प्रजावृद्धी व तिजपासून होणारे परिणाम (म. गो. रानडे)	१६	१	जाने. १८६५
२३)	मनुष्य, त्याचे स्थित्यंतर व तदनुरूप त्याचे धर्म.	१६	२	फेब्रु. १८६५
२४)	जैन लोकांचा वृत्तांत :	१६	३	मार्च १८६५
२५)	जैन लोकांचा वृत्तांत :	१६	४	एप्रिल १८६५
२६)	आफ्रिकेतील व अमेरिकेतील गुलामांचे व्यापाराविषयी—	१६	८	ऑग. १८६५
२७)	हिंदुस्थानातील कितीएक अविचाराच्या चाली व त्यापासून देशसुधारणेस होणारे अडथळे ह्याविषयी...	१६	९	सेप्टें. १८६५

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
२८)	महाराष्ट्रदेशीय लोकांच्या भिन्न भिन्न जातींविषयी...	१६	९	सेप्टें. १८६५
२९)	एतद्देशीय लोकांच्या गुणदोषांचे विवेचन	१७	४	एप्रिल १८६६
३०)	गुजराथी लोक आणि मराठे लोक यांची तुलना :	१७	५	मे १८६६

आरोग्य–विज्ञान : शरीर-शास्त्र

१)	कैफ व त्यापासून परिणाम...	४	१२	जून १८५३
२)	बालकाचे पालन.	४	३	जून १८५३
३)	दारूविषयी निबंध.	४	५	ऑगस्ट १८५३
४)	मरगीचा वायू (सामील असे या वायूस म्हणतात)	४	६	सप्टें. १८५३
५)	नेत्र...विष्णू घनःश्याम...	४	८	नोव्हेंबर १८५३
६)	जिव्हा...विष्णू घनःश्याम...	४	९	डिसेंबर १८५३
७)	अशिक्षित वैद्य यांविषयी...	५	१	एप्रिल १८५४
८)	देवी या रोगाचा संक्षिप्त वृत्तांत व तो बंद होण्याचे उपाय...	६	३	जून १८५५
९)	रोग व इतर प्राणघातक अरिष्टे बंद करण्यात ज्ञानाचा उपयोग—सदानंद बालकृष्ण...	६	९	डिसेंबर १८५५
१०)	,, ,,	६	१२	मार्च १८५६
११)	रोग व इतर प्राणघातक अरिष्टे बंद करण्यात ज्ञानाचा उपयोग...	७	४	जुलै १८५६
१२)	,, ,,	७	७	ऑक्टोबर १८५६
१३)	अन्न—गोविंद नारायण...	८	५	आगस्ट १८५७
१४)	,, ,,	८	७	ऑक्टोबर १८५७
१५)	शरीरसंबंधी अनियमितपणा—महादेव मोरेश्वर.	९	३	जून १८५८
१६)	,, ,,	९	४	जुलै १८५८

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
१७)	त्वचा, तिचे व्यापार आणि त्याविषयी काही सूचना...	९	५	ऑगस्ट १८५८
१८)	शरीरसंबंधी नियमितपणा—उदर, त्याचे व्यापार, अजीर्ण व त्यापासून अनर्थ—महादेव मोरेश्वर.	१०	१	एप्रिल १८५९
१९)	शरीरसंबंधी नियमितपणा—महादेव मोरेश्वर.	१०	२	मे १८५९
२०)	अफू व तिजपासून अनर्थ...	१०	२	मे १८५९
२१)	शरीरविषयी नियमितपणा—व्यभिचार न करण्याचा उपदेश...	१०	२	मे १८५९
२२)	मनुष्याचे शरीराचा आकार व लक्षणे कृतीने कसकशी बदलली आहेत याविषयी—विनायक नारायण भागवत.	१०	९	डिसेंबर १८५९
२३)	वैद्यकीय सल्ला...	१०	९	डिसेंबर १८५९
२४)	शरीरसंपत्तीची आवश्यकता, तिची प्राप्ती आणि तिजपासून लाभ—विठ्ठल नारायण.	१०	१०	जानेवारी १८६०
२५)	शरीरसंपत्ती, तिचे संरक्षण आणि तिजपासून लाभ...	१०	११	फेब्रुवारी १८६०
२६)	,, ,,	१०	१२	मार्च १८६०
२७)	शिंक...	११	१२	मार्च १८६१
२८)	दात स्वच्छ कसे ठेवावे ? केस स्वच्छ व मजबूत कसे ठेवावे ? ढेकणावर औषध...	१२	१	एप्रिल १८६१
२९)	निर्मळपणा...	१२	६	सेप्टेंबर १८६१
३०)	अचाट खाणे मसणात जाणे—गोविंद ना. माडगांवकर.	१२	९	डिसेंबर १८६१
३१)	महामारी...	१४	९	सेप्टेंबर १८६३
३२)	संजीवनी विद्या...	१५	८	ऑगस्ट १८६४
३३)	मनुष्याच्या जीवनास स्वच्छ हवेची आवश्यकता व ती राखण्याचे उपाय...	१६	१२	डिसेंबर १८६५

चरित्रात्मक

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
१)	बेंजामिन फ्रांक्लिनचा वृत्तान्त.	२	३	जून १८५१
२)	सर विल्यम हर्शेल.	२	५	ऑगस्ट १८५१
३)	सर हम्फ्री डेवी यांचा वृत्तांत.	२	९	डिसेंबर १८५१
४)	सर ऐझाक न्यूटन याचे चरित्र, जॉन हवार्ड याचे चरित्र, विष्णू घनःश्यामः	४	२	मे १८५३
५)	ग्रीस देशातील सप्तज्ञानी-विष्णू घनःश्याम	५	२	मे १८५४
६)	ग्रीस देशातील सप्तज्ञानी	५	६	सेप्टें. १८५४
७)	ग्रीस देशातील पिटेकस.	६	२	मे १८५५
८)	ग्रीस देशातील बैयस.	६	५	आगस्ट १८५५
९)	मुसलमानधर्म प्रवृत्त करणारा महमद याचा वृत्तान्त.	७	४	जुलै १८५६
१०)	,, ,,	७	५	ऑगस्ट १८५६
११)	नूरजहानराणी.	८	४	जुलै १८५७
१२)	लार्ड क्लैव याचा वृत्तान्त.	८	४	जुलै १८५७
१३)	राजा राम मोहन राय यांचें चरित्र.	८	९	डिसेंबर १८५७
१४)	,, ,,	८	१० ते १	जाने. १८५८ ते एप्रिल १८५८
१५)	सर जमशेटजी जीजीभाई बारोनेट (मृत्युलेख)	१०	२	मे १८५९
१६)	शिवाजीमहाराज यांचा वृत्तान्त : विठ्ठल नारायण पाटकर.	१०	११	फेब्रु. १८६०
१७)	,, ,,	१०	१२	मार्च १८६०
१८)	,, ,,	११	१	एप्रिल १८६०
१९)	एका रुपयाचे चरित्र (आत्मचरित्रात्मक)	११	३	जून १८६०
२०)	मद्रासचा गव्हर्नर सर चार्ल्स विवेल्यन	११	३	जून १८६०
२१)	ग्यालिलो याचा वृत्तान्त	११	९	डिसें. १८६०

क्रमांक	पुस्तकाचे नांव	पुस्तक	अंक	काल
२२)	प्रिन्स आल्बर्ट याचे मरण (मृत्युलेख)	१२	११	फेब्रु. १८६२
२३)	प्रिन्सिपाल जॉन हार्कनेस (एल्फिन्स्टन कॉलेजचा पहिला प्रिन्सिपाल यास विद्यार्थ्यांचे मानपत्र, तर्जुमा)	१३	३	जून १८६२
२४)	,, ,,	१३	४	जुलै १८६२
२५)	बौद्ध धर्माचा स्थापक बुद्ध याचा संक्षिप्त इतिहास (हा वृत्तान्त ललितविस्तार म्हणून बुद्धांचा जो प्रख्यात ग्रंथ त्यांतून संक्षिप्त रीतीने एका फ्रेंच ग्रंथकाराने काढून घेतला त्याचा सारांश आहे.)	१३	८	नोव्हें. १८६२
२६)	सर विलियम जोन्स, याचा संक्षिप्त इतिहास.	१४	४	एप्रिल १८६३
२७)	शेट फ्रामजी कावसजी बनाजी (१८५६ च्या ज्ञानप्रसारक पुस्तकावरून आणि पारशांचा इतिहाससंबंधीं शेट डोसाभाई कराकांनीं रचलेल्या इंग्रजी पुस्तकावरून आमच्या वाचणाऱ्यासाठीं, निबंध तयार केला.	१४	५	मे १८६३
२८)	,, ,,	१४	६	जून १८६३
२९)	रूस देशांची, कीर्तिमान सार्वभौमी क्याथरिना इचा वृत्तांत.	१४	९	सेप्टें. १८६३
३०)	निकोलस सांडर्सन याचा संक्षिप्त इतिहास	१४	१०	ऑक्टो. १८६३
३१)	नामदार मौंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन साहेबांचे चरित्र.	१४	११	नोव्हें. १८६३
३२)	आनरेबल जगन्नाथ शंकरशेट यांची हकीकत (मृत्युलेख)	१६	८	ऑगस्ट १८६५
३३)	नाना फडणवीसाचा वृत्तांत (याप्रमाणे वर्तमान-राजेश्री कृष्णाजी भास्कर ओप्ये यांणी सांगितले-असा शेवट)	१६	८	ऑगस्ट १८६५

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
३४)	सर विल्यम हर्शल.	१६	९	सेप्टें. १८६५
३५)	सर वाल्टर स्काट.	१७	९	सेप्टें. १८६५

गोष्टी, कथा इत्यादी

१)	लोभ आणि विलास याविषयी रूपक— नारायण विष्णु बापट :	१	१२	मार्च १८५१
२)	नीतिमार्गप्रदर्शक कथा.	३	१	एप्रिल १८५२
३)	,, ,,	२	२	मे १८५२
४)	सोडत इत्यादी द्यूतनिवेद्यपर कथा— राजेश्री विश्वनाथ नारायण.	३	६	सेप्टेंबर १८५२
५)	,, ,,	३	७	ऑक्टोबर १८५२
६)	संपदा आणि आपदा यांविषयी रूपक.	३	११	फेब्रुवारी १८५३
७)	सद्गुण आणि विषयानंद याविषयी रूपक ते असे की, सगुणा आणि आनंदी दोन्ही स्त्रिया बलदेवाचा स्तव करिताहेत (भाषांतर–ना. वि. बापट)	३	११	फेब्रुवारी १८५३
८)	मनुष्याच्या स्थितीची तसवीर.	५	१	एप्रिल १८५४
९)	,, ,,	५	२	मे १८५४
१०)	उपदेशपर कथा.	५	८ ते ११	नोव्हें. १८५४ ते फेब्रुवारी १८५५
११)	एका फकिराची गोष्ट	८	३	जून १८५७
१२)	मातृभक्तीचे उदाहरण बसरवेलि व त्याचे चाकर (आख्यायिकांच्या स्वरूपाच्या कथा)	८	५	ऑगस्ट १८५७
१३)	सद्गुण आणि ख्यालिखुशाली यांवर रूपक (हे रूपक मूळचे ग्रीक भाषेत साक्रेटीस या प्रख्यात ज्ञानी पुरुषाने लिहिले होते ते आडिसन याणे इंग्रजीत केले आणि इंग्रजीवरून ते आम्ही येथे घेतले आहे.)	८	९	डिसेंबर १८५७

क्रमांक	पुस्तकाचे नांव	पुस्तक	अंक	काल
१४)	लोकांचा अतृप्तपणा (एक चिनी गोष्ट : आख्यायिकारूप.)	८	११	फेब्रुवारी १८५८
१५)	आलेक्झांदर आणि सेप्तेमियस यांची गोष्ट.	८	११	फेब्रुवारी १८५८
१६)	हिरा किंवा काशीतली एक गोष्ट : (अपूर्ण)	८	१२	मार्च १८५८
१७)	,, ,,	९	१	एप्रिल १८५८
१८)	,, ,,	९	२	मे १८५८
१९)	विद्येची आवश्यकता व तिजपासून होणारे लाभ-(गोष्टरूपाने लिहिलेला निबंध-नेपथ्य सूचनासह संवाद)— भवानी रामकृष्ण.	९	३	जून १८५८
२०)	आपले अज्ञान लपविण्याविषयी चिनई ज्योतिषाची हिकमत.	१०	१	एप्रिल १८५९
२१)	सेनापती वॉशिंग्टन आणि एक हवालदार.	१०	३	जून १८५९
२२)	एक चुटका (चोराचा)	१०	६	सेप्टेंबर १८५९
२३)	सुखी कोण ? (भाषांतरित नीतिकथा)	१०	७	डिसेंबर १८५९
२४)	चोर पकडण्याची एक विलक्षण रीती (चुटका)	१०	९	डिसेंबर १८५९
२५)	रेशमी रुमाल (एक संवाद)	१०	१०	जानेवारी १८६०
२६)	हरवलेला उंट...	१०	११	फेब्रु. १८६०
२७)	रानाची रंभाशी वागणूक (एक दंतकथा)	११	२	मे १८६०
२८)	वैभवाची अशाश्वती (हानाथचा पुत्र मुराद याची कथा)	११	५	ऑगस्ट १८६०
२९)	गोष्ट...(एक स्वप्नकथा—रूपकात्मक)	११	८	नोव्हे. १८६०
३०)	ईश्वराच्या सृष्टिरचनेतील शहाणपणाविषयी गोष्ट (बोधकथा: स्वप्नकथा)	११	१०	जानेवारी १८६१

क्रमांक	पुस्तकाचे नांव	पुस्तक	अंक	काल
३१)	विरवल पहिल्याने उदयास आला ती गोष्ट :	११	११	फेब्रु. १८६१
३२)	नानां फडणविसाचे चातुर्य (एक आख्यायिका)—	११	११	मार्च १८६१
३३)	दोनशे वर्षांची गोष्ट...	१२	५	ऑगस्ट १८६१
३४)	कोंवडी आणि मुंगी (श्लोकात्मक)	१२	५	ऑगस्ट १८६१
३५)	बळी तो कान पिळी...	१३	१	एप्रिल १८६२
३६)	छायेची साक्ष...	१३	२	मे १८६२
३७)	पुत्रशोक (एक नवल) भाग १ ला.	१३	३	जून १८६२
३८)	,, ,,	१३	४	जुलै १८६२
३९)	,, ,, भाग २ रा.	१३	५	ऑगस्ट १८६२
४०)	हरवलेले रत्न (नवल तिसरे) भाग १	१३	६	सेप्टेंबर १८६२
४१)	,, ,, २	१३	७	ऑक्टो. १८६२
४२)	,, ,, ३	१३	८	नोव्हेंबर १८६२
४३)	धाकटा कारकून (नवल चौथे) भाग १	१३	९	डिसेंबर १८६२
४४)	,, ,, २	१४	१	जानेवारी १८६३
४५)	प्रामाणिकपणाचे फळ	१४	६	जून १८६३
४६)	एका गलबतावरील माणसाच्या नशिबाची वाचण्यासारखी गोष्ट	१४	७	जुलै १८६३
४७)	वेनीस येथील व्यापाऱ्याची गोष्ट...	१४	७	जुलै १८६३
४८)	,, ,,	१४	८	ऑगस्ट १८६३
४९)	उत्तम कलेचा उपयोग (नीतिकथा)	१४	९	सेप्टेंबर १८६३
५०)	सहनशीलतेचे उदाहरण (गोष्ट २ री)	१४	१०	ऑक्टोबर १८६३
५१)	,, ,,	१४	११	नोव्हेंबर १८६३
५२)	,, ,,	१४	१२	डिसेंबर १८६३
५३)	अथेल्लो (नाटकाचे कथानक)	१४	१२	डिसेंबर १८६३
५४)	कृष्णाबाईची गोष्ट...	१५	११	नोव्हेंबर १८६४
५५)	,,	१५	१२	डिसेंबर १८६४

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
५६)	गो. गो. येथील व्यापाऱ्याची गोष्ट. (Merchant of Venice)	१६	३	मार्च १८६५
५७)	,, ,,	६१	४	एप्रिल १८६५
५८)	सिंबलीन राजाची कथा... (Cymbeline चे कथानक)	१६	५	मे १८६५
५९)	,, ,,	१६	६	जून १८६५
६०)	अविचाराचे फळ...(एक मनोरंजक गोष्ट)	१७	२ते ६	फेब्रु. ते जून १८६५
६१)	चातुर्याचा मासला.	१७	९	सेप्टेंबर १८६५
६२)	चमत्कारिक स्वप्नाचा चुटका (रूपकात्मक)	१७	१०	ऑक्टो. १८६५
६३)	सुखदुःख हे सदा सदाचरणावर अवलंबून असते ह्याविषयी एक रूपक...	१७	११	नोव्हेंबर १८६५

पदार्थविज्ञानशास्त्र

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
१)	पदार्थविज्ञानशास्त्राविषयी — माहादेव गोविंदशास्त्री.	१	३	जून १८५०
२)	पदार्थविज्ञानशास्त्राविषयी — माहादेव गोविंदशास्त्री.	१	५	ऑगस्ट १८५०
३)	भरती व ओहोटी याविषयी निबंध— केरो लक्ष्मण छत्रे...	१	७	ऑक्टोबर १८५०
४)	ज्योतिःशास्त्राविषयी—केरो लक्ष्मण छत्रे	१	८	नोव्हें. १८५०
५)	,, ,,	१	९	डिसें. १८५०
६)	कालज्ञान भाग १, २...केरो लक्ष्मण छत्रे...	१	११	फेब्रु. १८५१
७)	कालसाधन—कोष्टकांचे वर्णन—केरो लक्ष्मण छत्रे...	१	११	फेब्रु. १८५१
८)	कालसाधन कोष्टकांचे वर्णन—केरो लक्ष्मण छत्रे...	१	१२	मार्च १८५१

क्रमांक	पुस्तकाचे नांव	पुस्तक	अंक	काल
९)	विद्युत अथवा विद्युल्लता—भास्कर लक्ष्मण पाळंदे	२	२	मे १८५१
१०)	विद्युत अथवा विद्युल्लता—भास्कर दामोदर पाळंदे	२	३	जून १८५१
११)	लोहचुंबक व लोहाकर्षणशक्ती	२	३	जून १८५१
१२)	लोहचुंबक...ले. नारायणभाई	२	४	जुलै १८५१
१३)	उष्णता : पदार्थविस्तृतीकरण.	२	५	ऑगस्ट १८५१
१४)	हवाप्रकरण : प्रस्तावना–केरो ल. छत्रे.	२	५	ऑगस्ट १८५१
१५)	,, ,, प्रकरणे १ ते १३	२	६	सेप्टें. १८५१
१६)	,, ,,		७	ऑक्टो. १८५१
१७)	,, ,,	२	८	नोव्हें. १८५१
१८)	उष्णता :	२	८	नोव्हें. १८५१
१९)	हवाप्रकरण : प्रस्तावना : केरोल. छत्रे. प्रकरण १४	२	९	डिसें. १८५१
२०)	,, ,, प्रकरण १५	२	१०	जाने. १८५२
२१)	,, ,, प्रकरण १६	२	११	फेब्रु. १८५२
२२)	,, ,,	२	११	फेब्रु. १८५२
२३)	,, ,, प्रकरण १७–१८	२	१२	मार्च १८५२
२४)	उष्णतेची उत्पादक कारणे.	२	१२	मार्च १८५२
२५)	हवाप्रकरण भाग १९—केरो लक्ष्मण छत्रे. (आवांतर चमत्कार)	३	१	एप्रिल १८५२
२६)	,, (भाग १९ चालू)	३	२	मे १८५२
२७)	चमत्कारिक वर्षाव, समुद्राच्या पाण्याची उष्णता, पृथ्वीचे प्राचीन उष्णतेविषयी विचार, अती थंडीची वर्षे, अती उष्णतेची वर्षे, पदार्थविज्ञानशास्त्र प्रकाशक—	३	२	मे १८५२
२८)	हवाप्रकरण भाग २०—केरो लक्ष्मण छत्रे...(हवाप्रकरणी वेध, ते करण्याची			

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
	तऱ्हा, वेधशास्त्र, भारमापक, उष्णमापक, स्निग्धउष्णमापक, वृष्टिमापक, वातमापक इ. यंत्रे–वेधांची चोपडी)...	३	३	जून १८५२
२९)	हवाप्रकरण भाग २०—(हवाप्रकरणी वेध, हवेच्या अनित्य फेरफारांचे शोध, हवेची उष्णता, हवेचा भार, हवेतील पाणी, मुंबईमधील पाऊस, आकाशातील ढग...	३	४	जुलै १८५२
३०)	,, ,,	३	५	जुलै १८५२
३१)	सूर्य, चंद्र, तारे यांच्या दृश्य गतीविषयी.	४	१२	मार्च १८५४
३२)	मेघांचे वर्णन...गोवर्धन लक्ष्मण छत्रे.	५	३	जून १८५४
३३)	,, ,,	५	४	जुलै १८५४
३४)	,, ,,	५	५	ऑग. १८५४
३५)	,, ,,	५	६	सेप्टें. १८५४
३६)	वादळाविषयी विचार...	५	८	नोव्हें. १८५४
३७)	,, ,,	५	९	डिसें. १८५४
३८)	,, ,,	५	१०	जाने. १८५५
३९)	,, ,,	६	१	एप्रिल १८५५
४०)	ज्योतिःशास्त्र–परशराम विष्णु योगी	६	१	एप्रिल १८५५
४१)	,, ,,	६	५	ऑग. १८५५
४२)	लोहचुंबक शक्ती...	६	९	डिसें. १८५५
४३)	श्रवणशास्त्र भाग ३, ४—बाळ दिनाजी	७	१	एप्रिल १८५६
४४)	,, भाग ५, ६ ,,	७	२	मे १८५६
४५)	भाग ७ (लवचिक पत्रे व कडया व घांटा यांची आंदोलने)	७	५	ऑग. १८५६
४६)	,, ,,	७	६	सेप्टें. १८५६

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
४७)	श्रवणशास्त्र भाग ८, (कालव्यातील व नळ्यातील स्थिर आंदोलने)	७	११	फेब्रु. १८५७
४८)	,, ,,	७	१२	मार्च १८५७
४९)	,, भाग ९, (ज्या पोवऱ्यांच्या तोंडात पात्या असतात त्या पोवऱ्यांविषयी आणि भाग १० शब्दांचा परस्पर आघात.)	८	२	मे १८५७
५०)	श्रवणशास्त्र भाग ११ (आंदोलनाची संख्या मोजण्याची रीती)	८	५	ऑग. १८५७
५१)	,, भाग १२ (शब्दांचे परावर्तन)	९	२	मे १८५८
५२)	,, ,,	१०	७	ऑक्टो. १८५९
५२ अ)	आकाशसौंदर्य	११	६	सप्टें. १८६०
५२ आ)	,,	११	७	ऑक्टो. १८६०
५२ इ)	,,	११	९	डिसें. १८६०
५२)	आकाश सौंदर्य...	११	१०	जाने. १८६१
५३)	जेम्स वाट् (वाफेच्या यंत्राची उत्पत्ती व सुधारणा).	१५	१	जाने. १८६४
५४)	,, ,,	१५	४	एप्रिल १८६४
५५)	जेम्स वाट् (आगगाडीची उत्पत्ती व सुधारणा)	१५	६	जून १८६४
५६)	स्वतःसिद्ध जादू अथवा शास्त्रीय चमत्कार	१७	५	मे १८६६
५७)	इंद्रधनुष्य...	१७	८	ऑग. १८६६
५८)	वायुधर्मशास्त्र.	१७	९	सप्टें. १८६६
५९)	उष्णता व तिची उत्पादक कारणे...	१७	९	सप्टें. १८६६
६०)	वायुधर्मशास्त्र...	१७	१०	ऑक्टो. १८६६

ज्ञानप्रसारकातील वाङ्मयविचार

१)	चित्राविषयी विचार	४	४	जुलै १८५३

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
२)	पद्यरचना	४	१२	मार्च १८५४
३)	कविता म्हणजे काय ?	५	२	एप्रिल १८५४
४)	पद्यरचना...	५	११	फेब्रु. १८५५
५)	चित्रांची व्यवहारिक उपयुक्तता...	५	१२	मार्च १८५५
६)	वृक्षवर्णन ह्या ग्रंथावर गोविंदजी नारायण यांचा अभिप्राय...	८	२	मे १८५७
७)	गोविंद नारायणांचे भाषण...	८	१९	डिसेंबर १८५७
८)	लोखंडी सडकांचे चमत्कार-गोविंदजी नारायण ह्यांवर अभिप्राय	८	१२	मार्च १८५८
९)	वाचन : वि. ज. कीर्तने	९	२	मे १८५८
१०)	,, ,, ,,	९	३	जून १८५८
११)	ग्रीस देशातील कवींचा व त्यांच्या काव्याचा परिचय...	१०	७	ऑक्टोबर १८५९
११ ब)	-भाषांतर	१०	९	डिसेंबर १८५९
१२)	हिंदुस्थानांतील प्राचीन विद्या-वि. ज. कीर्तने	११	६	सेप्टेंबर १८६०
१३)	अ. डाक्तर जॉन विल्सन यांनी केलेली इंग्रजी आणि मराठी वाक्यावली, आवृत्ती चौथी (परीक्षण)	११	७	ऑक्टोबर १८६०
१४)	भोजनपाठ पानतंबाखू...	११	७	ऑक्टोबर १८६०
१५)	नवीन छापलेला ग्रंथ (सर्वसंग्रहाचे परीक्षण)	११	८	नोव्हेंबर १८६०
१६)	कविचरित्र (पुस्तकपरीक्षण) लेखक-जनार्दन रामचंद्र	११	१२	मार्च १८६१
१७)	मराठी कवी आणि कविता (वि.ना.पा.)	१२	८	नोव्हेंबर १८६१
१८)	निबंध लिहिणे	१२	१०	जानेवारी १८६२
१९)	सुबोध कविता किंवा गाण्यांचा संग्रह : प्रसिद्धकर्ते काशिनाथ गंगाधरजी. अभिप्राय	१३	७	ऑक्टोबर १८६२

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
२०)	लिहिण्याची शैली. ज. स. गाडगीळ	१४	४	एप्रिल १८६३
२१)	मुंबईचे वर्णन...पुस्तकपरिचय	१४	५	मे १८६३
२२)	दक्षिणा प्रैज कमिटीकडून आलेल्या पुस्तकांवरील त्रोटक अभिप्राय...	१५	१	जानेवारी १८६४
२३)	चंद्रहास नामक राजपुत्राचा इतिहास (कवी आणि कवित्व ह्यासंबंधीं विवेचन)	१५	२	फेब्रुवारी १८६४
२४)	जयपाळ : ग्रंथपरीक्षण (नाटककार वि. ज. कीर्तने...	१६	२	फेब्रु. १८६५
२५)	यशोदा पांडुरंगी शुद्धीकरण (परीक्षण)	१६	१०, ११ व १२ व १	ऑक्टो. ते जाने. १८६६
२६)	रत्नप्रभा...(पुस्तकपरीक्षण)	१७	८७	जुलै १८६६
२७)	मानभावी पंथ...	१७	८	ऑगस्ट १८६६
२८)	सर वॉल्टर स्कॉट	१७	९	सेप्टेंबर १८६६
२९)	ग्रंथपरीक्षण...	१७	१०	ऑक्टोबर १८६६

सामान्यज्ञान

१)	सत्याविषयी निबंध—भिकाजी भास्कर.	१	१	एप्रिल १८५०
२)	,, ,,	१	३	जून १८५०
३)	सृष्टीच्या सौंदर्याविषयी निबंध.	२	१	एप्रिल १८५१
४)	,, ,,	२	१	मे १८५१
५)	लंडन शहरात एतद्देशीय लोक गेले असता त्यांच्या उपयोगास पडण्याजोग्या व ज्यांत विस्तीर्ण अंगणे, विहिरी वगैरे आहेत अशा धर्मशाळा बांधल्याने हिंदुस्थानास कोणकोणते लाभ होतील याविषयी...	२	४	जुलै १८५१
६)	लोकसुधारणा हा एक उद्देश...	२	६	सेप्टें. १८५१
७)	,, ,,	२	११	फेब्रु. १८५२

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
८)	दैववाद व उद्योगवाद यांपासून झालेले परिणाम.	३	५	आगस्ट १८५२
९)	कर्ज करून घेण्याची कारणे अनेक आहेत त्यांतून कित्येक सांगतो... मोरोबा बाळाजी...	३	७	आगस्ट १८५२
१०)	मुलाच्या अंगावर दागिने घालण्याच्या मूर्ख व प्राणघातक चालीविषयीं निबंध —रा. नारायण दीनानाथजी	३	६	सेप्टें. १८५२
११)	क्रियेवाचून ज्ञान पंगु आहे (रामचंद्र व धोंडू यांचा संवाद—केशव जनार्दन पुनाळेकर	३	११	फेब्रु. १८५३
१२)	,, ,,	४	१	एप्रिल १८५३
१३)	रात्र आपल्या स्वाधीन ठेवण्याविषयी निबंध	४	१०	जाने. १८५४
१४)	मुलांच्या लाडाविषयी.	४	१०	जाने. १८५४
१५)	पृथ्वीच्या रचनेतील ईश्वरी चमत्कार.	४	१०	जाने. १८५४
१६)	सृष्टीतील चमत्कार पाहण्यासाठी मन-स्थिर असणे आवश्यक आहे...	४	१०	जाने. १८५४
१७)	स्वदेश सोडून परदेशी कोणी जावे ?	४	१०	जाने. १८५४
१८)	चांगला स्वभाव आणि चांगली वर्तणूक यांविषयी विचार...	४	११	फेब्रु. १८५४
१९)	धनी व चाकर यांविषयी...	४	११	फेब्रु. १८५४
२०)	आपापल्यावर भरंवसा ठेवावा...	४	११	फेब्रु. १८५४
२१)	चांगला विद्यार्थी	४	११	फेब्रु. १८५४
२२)	वाघाच्या शिकारीविषयी वर्णन.	४	१२	मार्च १८५४
२३)	कालाची शीघ्रगती—विष्णु घनःश्याम	५	३	जून १८५४
२४)	ईश्वरेच्छेनुरूप वर्तनाविषयी निबंध—भिकाजी कृष्ण पटवर्धन, विद्यार्थी रत्नागिरी	५	५	ऑगस्ट १८५४

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
२५)	लज्जेविषयी निबंध. राघो रामजी कदम, विद्यार्थी रत्नागिरी.	५	५	ऑगस्ट १८५४
२६)	ममतेचा एक निबंधप्रकार.	५	७	ऑक्टोबर १८५४
२७)	उद्योग.	५	८	नोव्हेंबर १८५४
२८)	भूतांविषयी निबंध (तीन प्रकरणे)	५	१०	जानेवारी १८५५
२९)	,, ,, प्रकरण चौथे.	५	११	फेब्रुवारी १८५५
३०)	निरूपायप्रसंगी सहनशीलता धरणे यात मोठे हित आहे.	५	१२	मार्च १८५५
३१)	उपदेश (अपूर्ण)	५	१२	मार्च १८५५
३२)	आशा.	६	२	मे १८५५
३३)	वचननिष्ठा.	६	३	जून १८५५
३४)	(नास्तिकतेसंबंधी) योग्य उत्तर.	६	३	जून १८५५
३५)	भाषणनियम.	६	३	जून १८५५
३६)	मनुष्याचा प्रसार.	६	६	सेप्टेंबर १८५५
३७)	संसारचातुर्य–जनार्दन रामचंद्र.	६	८	नोव्हेंबर १८५५
३८)	मला असे वाटते.	६	९	डिसेंबर १८५५
३९)	सांप्रतची रशियन लढाई	६	१०	जानेवारी १८५६
४०)	लंडन शहरातील एका जुगारखान्याचे इंडियनाने दिलेले वर्णन	६	११	फेब्रुवारी १८५६
४१)	हस्तकामापेक्षा यांत्रिक कलाकौशल्याचा उपयोग केल्याने होणारे लाभ याविषयी–जनार्दन रामचंद्र	७	२	मे १८५६
४२)	,, ,,	७	३	जून १८५६
४३)	,, ,,	७	७	आगस्ट १८५६
४४)	स्वकल्याणाचा उपाय–प्रकरण १, विद्याभ्यासाचे उद्देश व तज्जन्य लाभ	७	५	आगस्ट १८५६
४५)	,, ,, प्रकरण–२ रे	८	१	एप्रिल १८५७
४६)	अभिमान (गुजराथी बुद्धिप्रकाशावरून) लेखक–वामन आबाजी मोडक	७ ८	५ १	ऑगस्ट १८५६ एप्रिल १८५७

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
४७)	एक स्वप्न (स्वप्नासंबंधीच्या समजुती, एका स्वप्नाची सत्यकथा) तत्त्वबोधिनी सभेचा वृत्तांत (१८३१–१८५१)	७	५	ऑगस्ट १८५६
४८)	रामराम याविषयी	७	९	डिसें. १८५६
४९)	ईर्षा	७	१२	मार्च १८५७
५०)	प्रपंचसंबंधी...	८	१	एप्रिल १८५७
५१)	,,	८	१	एप्रिल १८५७
५२)	,, (विद्या, बुद्धी, धर्म ह्यांवर रूपक करून विवेचन)	८	२	मे १८५७
५३)	पत्रावळी—गोविंद नारायण...	८	२	मे १८५७
५४)	काचेवर अक्षरे उठविण्याची युक्ती.	८	६	सेप्टें. १८५७
५५)	इंदूरचे महाराज तुकोजीराव होळकर, (१८५७ बंडात इंग्रजास मदत केली म्हणून अभिनंदन)	८	७	आक्टो. १८५७
५६)	मनुष्यांचे आच्छादन–गोविंद नारायण.	८	८	नोव्हें. १८५७
५७)	काश्मीरचा राजा महाराज, गुलाबसिंग (१८५७–इंग्रेजास मदत अभिनंदन–मृत्युलेख)	८	८	नोव्हें. १८५७
५८)	मुलांस बोध...	१०	३	जून १८५९
५९)	एल्फिन्स्टन कॉलेजातील ज्यूनियर स्कॉलर्सची नावे...(वर्तमान प्रभोदय)	१०	३	जुलै १८५९
६०)	ता. २८ जुलै १८५९ रोजी रा. गोविंद नारायण यांनी केलेली प्रार्थना...	१०	५	ऑग. १८५९
६१)	नरमांसभक्षण...	१०	५	ऑग. १८५९
६२)	मुंबई विद्यापीठाच्या पहिल्या प्रवेश-परीक्षेची सूचना...	१०	५	ऑग. १८५९
६३)	वर्तमाने...	१०	५	ऑग. १८५९
६४)	रा. गोविंद नारायणांचे भाषण...	१०	६	सेप्टें. १८५९
६५)	चांगली बायको...	१०	६	सेप्टें. १८५९

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
६६)	वर्तमाने...	१०	६	सेप्टें. १८५९
६७)	जूरी...	१०	७	ऑक्टो. १८५९
६८)	वर्तमाने : पहिल्या मात्रिक्युलेशन परीक्षेचा निकाल.	१०	७	ऑक्टो. १८५९
६९)	जूरी...	१०	८	नोव्हें. १८५९
७०)	जाहिरात (ज्यूनियर स्कॉलरशिपच्या परीक्षकांचा रिपोर्ट)	१०	८	नोव्हें. १८५९
७१)	किरकोळ नियम...	१०	९	डिसें. १८५९
७२)	सर फिलिप सिडने—बापाचा यास उपदेश	११	२	मे १८६०
७३)	चमत्कारिक स्वप्न (वनगायींची तक्रार)	११	२	मे १८६०
७४)	सदाचरण.	११	४	जुलै १८६०
७५)	कालक्रमाचा एक उत्कृष्ट उपाय (वाचन)	११	६	सेप्टें. १८६०
७६)	नीतिपर विचार	११	१०	जाने. १८६१
७७)	किरकोळ	११	१०	जाने. १८६१
७८)	वर्तमाने	११	११	फेब्रु. १८६१
७९)	किरकोळ	११	१२	मार्च १८६१
८०)	मधाचे पोळे	१२	१	एप्रिल १८६१
८१)	वर्तमान. (मुंबई विद्यापीठाच्या मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेचा निकाल)	१२	१	एप्रिल १८६१
८२)	एक चमत्कारिक कोष्टक :	१२	१	एप्रिल १८६१
८३)	द्रोण...	१२	२	मे १८६१
८४)	वर्तमाने	१२	२	मे १८६१
८५)	आमचे मराठी बडे लोक...	१२	४	जुलै १८६१
८६)	लंदन शहरातील आग...	१२	६	सेप्टें. १८६१
८७)	उद्या काय होईल?	१२	७	ऑक्टो. १८६१
८८)	वर्तमाने (First examination in Arts : Results)	१२	८	ऑक्टो. १८६१
८९)	पुरुषार्थ...	१२	८	नोव्हें. १८६१

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
९०)	१८६० सालच्या ग्रेट ब्रिटनातील डाकेच्या खात्याचा हिशेब...	१३	१	एप्रिल १८६२
९१)	क्यानिबाल म्हणजे माणसाचे मांस खाणारे लोक यांचे वर्णन : एक साहेब त्यांच्यामध्ये काही दिवस राहिलेला होता त्याने लिहिलेली थोडीशी हकीकत...	१३	१	एप्रिल १८६२
९२)	,, ,,	१३	४	जुलै १८६२
९३)	मोठा कोण ?	१३	३	जून १८६२
९४)	काही साधारण गोष्टी (लेखांक १)	१३	३	जून १८६२
९५)	सुधारणा (संवादात्मक)	१३	४	जुलै १८६२
९६)	,, ,,	१३	५	ऑग. १८२६
९७)	भरतखंडातील कारीगर—गोविंद नारायण.	१३	५	ऑग. १८६२
९८)	,, ,,	१३	६	सेप्टें. १८६२
९९)	जमिनीतील तेल...	१३	७	ऑक्टो. १८६२
१००)	काही साधारण गोष्टी (लेखांक २)	१३	७	ऑक्टो. १३६२
१०१)	रस्ते बांधण्याकडे इंग्रेज सरकार लाखो रुपये का खर्चिते...(संवादात्मक)	१४	५	मे १८६३
१०२)	दुःखाचे भान व त्याचा उपयोग...	१४	७	जुलै १८६३
१०३)	भेट घेणे...	१४	८	ऑग. १८६३
१०४)	भूतदयेचा अतिक्रम (१८६२ मधील काही उदाहरणे)	१४	८	ऑगस्ट १८६३
१०५)	मनुष्यास आणि इतर प्राण्यांस दुःखाचे भान	१४	८	ऑगस्ट १८६३
१०६)	मुंगूस आणि सर्प (त्रिचनापल्लीस प्रत्यक्ष पाहिलेल्या एका झुंजेची हकीकत)	१४	९	सेप्टेंबर १८६३
१०७)	यत्नेन किं दुर्लभं ?	१४	१०	ऑक्टो. १८६३

क्रमांक :	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
१०८)	अवलोकनाची सवई	१४	१२	डिसें. १८६३
१०९)	'नेटिव्ह ओपीनियन' ह्या इंग्रजी पत्राचे स्वागत : गव्हर्नर जनरल सर जॉन लॉरेन्स यांच्या नेमणुकीचे स्वागत.	१५	१	जाने. १८६४
११०)	जॉन नेपियर (लागरिथम्स्)	१५	१	जाने. १८६४
१११)	देशाटन करण्यापासून हित.	१५	२	फेब्रु. १८६४
११२)	सव्वा लक्षाची घडामोड. (राजा या शब्दाचा सांप्रतचा अर्थ)	१५	३	मार्च १८६४
११३)	दुर्जनास औषध.	१५	३	मार्च १८६४
११४)	मुंबईची खानेसुमारी.	१५	३	मार्च १८६४
११५)	सुधारणा.	१५	४	एप्रिल १८६४
११६)	द्रव्येण सर्वे वशाः	१५	४	एप्रिल १८६४
११७)	आगगाडीपासून भीती	१५	४	एप्रिल १८६४
११८)	स्वभावास औषध नाही.	१५	८	ऑगस्ट १८६४
११९)	बुकांची संपत्ती	१५	८	ऑगस्ट १८६४
१२०)	हिंदुस्थानातील नरबलि व अर्भक वध यांचा अंशतः प्रतिबंध	१५	८	ऑगस्ट १८६४
१२१)	आरंभशूराः खलु दाक्षिणात्याः	१५	९	सेप्टेंबर १८६४
१२२)	अति सर्वत्र वर्जयेत	१५	९	सेप्टेंबर १८६४
१२३)	दारिद्र्याचे दुर्गुण–	१५	१०	ऑक्टो. १८६४
१२४)	आशेवर उपजीवन	१५	१०	ऑक्टो. १८६४
१२५)	मुलींच्या शाळेची प्रसिद्ध परीक्षा.	१६	४	एप्रिल १८६५
१२६)	रामायणाविषयी	१६	८	ऑगस्ट १८६५
१२७)	मित्रत्वाविषयी	१६	१०	नोव्हेंबर १८६५
१२८)	१८६५ इसवी सालाची संक्षिप्त हकीगत	१७	१	जाने. १८६६
१२९)	निद्रावस्थेत मनुष्याच्या मनाची स्थिती	१७	२	फेब्रु. १८६६
१३०)	मानवेतर प्राण्याचे ज्ञान	१७	४	एप्रिल १८६६

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	पुस्तक	अंक	काल
१३१)	सृष्टिजन्य ईश्वरज्ञान	१७	६	जून १८६६
१३२)	उद्योग व नशीब	१७	८	ऑगस्ट १८६६
१३३)	प्रतिष्ठित चोरी	१७	९	सेप्टेंबर १८६६
१३४)	ज्ञानप्राप्तीच्या मार्गात येणारे स्वाभाविक व औपाधिक अडथळे...	१७	११	नोव्हें. १८६६
१३५)	आशा	१७	११	नोव्हें. १८६६

प्रकरण तिसरे

‘मराठी ज्ञानप्रसारका’तील वाङ्मयविचार

येथे वाङ्मयविचार हा शब्दप्रयोग थोड्या व्यापक अर्थाने केला आहे. त्यात ज्याप्रमाणे शुद्ध वाङ्मयीन प्रश्नांचा विचार अभिप्रेत आहे त्याचप्रमाणे वाङ्मय-व्यवहाराशी संबद्ध ठरणाऱ्या इतर विषयांचाही विचार अभिप्रेत आहे.

‘ज्ञानप्रसारका’ने हा विचार १८५३ पासून १८६६ पर्यंत सतत केलेला आढळतो.

‘ज्ञानप्रसारका’तील पुस्तकपरीक्षणांमधून झालेला वाङ्मयविचार प्रथम लक्षात घेण्याचा प्रयत्न करू. कालानुक्रमाने ‘ज्ञानप्रसारका’त पुढील पुस्तकपरीक्षणे आढळतात :

१. वृक्षवर्णन ह्या ग्रंथावर गोविंदजी नारायण यांचा अभिप्राय.
पु० ८ अंक २ मे १८५७

२. लोखंडी सडकांचे चमत्कार ह्यावर अभिप्राय.
लेखक गोविंदजी नारायण पु० ८ अं. १२ मार्च १८५८

३. (अ) डाक्टर जॉन विल्सन यांनी केलेली इंग्रजी आणि मराठी वाक्यावली आवृत्ती चौथी. परीक्षण.

(ब) भोजनभाऊ पानतंबाखू ह्यावर अभिप्राय.
ले० गोविंद नारायण पु० ११ अं. ७ ऑक्टोबर १८६०

४. नवीन छापलेला ग्रंथ : 'सर्वसंग्रहा'चे परीक्षण :

पु० ११ अं. ८ नोव्हेंबर १८६०

५. कविचरित्र : लेखक जनार्दन रामचंद्र. पु. ११ अं. १२ मार्च १८६१

६. सुबोध कविता किंवा गाण्यांचा संग्रह : प्रसिद्धकर्ते काशीनाथ गंगाधरजी ह्यावर अभिप्राय. पु० १३ अं. ७ ऑक्टो० १८६२.

७. मुंबईचे वर्णन ले० गोविंद नारायण माडगावकर.

पु० १४ अं. ५ मे १८६४

८. दक्षिणा प्रैज कमिटीकडून आलेल्या पुस्तकांवरील त्रोटक अभिप्राय.

पु० १५ अं. १ जाने. १८६४

९. जयपाळ—लेखक विनायक जनार्दन कीर्तने.

पु० १६ अंक २ फेब्रु. १८६५

१०. यशोदा पांडुरंगी शुद्धीकरण (तीन लेखांक) :

पु० १६ अंक १०,११,१२ ऑक्टो. १८६५ ते जाने. १८६६

११. रत्नप्रभा (एक कल्पित कादंबरी) : हळबेशास्त्री

पु० १७ अंक ७ जुलै १८६६

वरील यादीतील कालानुक्रमाने पहिले उल्लेखनीय परीक्षण 'डॉक्टर जान विल्सन यांनी केलेली इंग्रजी आणि मराठी वाक्यावली' ह्या पुस्तकाचे होय. (१८६०) ह्या परीक्षणलेखाच्या प्रारंभी सुधारलेल्या देशात साप्ताहिके, मासिके, त्रैमासिके ही ग्रंथपरीक्षणाचे अत्यंत उपयुक्त कार्य कसे करीत असतात ह्यासंबंधी तपशीलवार माहिती दिलेली असून आपल्या देशात हे नव्या ग्रंथांचे परीक्षण करण्याचे कार्य नियतकालिकांनी हाती घेणे किती अगत्याचे आहे ते स्पष्ट केले आहे. आपल्याकडील नियतकालिकांकडून हे कार्य न होण्याचे कारण म्हणजे आपल्याकडे होणारी ग्रंथाची अल्प निपज हे असावे असे लेखकास वाटत असलें तरी त्याच्या मते "असे एखादे मासिक किंवा वर्तमानपत्र आम्हांमध्ये असेल तर चांगलें होईल." प्रत्येक ग्रंथपरीक्षणापासून वाचकांचा फायदा होतोच असे अर्थात् लेखकाचे मत नाही. तो म्हणतो, "एखादे वेळेस ग्रंथाच्या स्वरूपाचे वर्णन खोटेही होण्याचा संभव असतो;" परंतु एकंदर ग्रंथपरीक्षण करण्याच्या प्रथेने वाचक व ग्रंथकार ह्या उभयतांचाही फायदा होतो असे लेखकाला म्हणावयाचे आहे. हा लेखक बहुधा 'ज्ञानप्रसारका'च्या

संपादकवर्गापैकी असावा. कारण त्याने पुढे असे म्हटले आहे की "हा विचार मनात आणून आम्ही असा निश्चय केला आहे की, आमच्या महाराष्ट्री भाषेत एखादा नवा ग्रंथ निघून आमच्या हाती आल्यास, संधी सापडेल त्याप्रमाणे त्यातील गुणदोष यथाशक्ती दाखवीत जावे."

डॉक्टर विल्सन ह्यांच्या विद्वत्तेबद्दल आणि व्यासंगाबद्दल लेखकाच्या मनात आतोनात आदर आहे; म्हणून ह्या सबंध ग्रंथपरीक्षणात एकेही ठिकाणी डॉ. विल्सन यांचा अधिक्षेप नाही; परंतु डॉ. विल्सन यांच्या 'इंग्रजी आणि मराठी वाक्यावली'चे मात्र ग्रंथकाराने अगदी डोळ्यात तेल घालून परीक्षण केले आहे. परीक्षण अत्यंत पद्धतशीर आहे. परीक्षणलेखकाला इंग्रजी व मराठी वाक्यरचनांचे फार चांगले ज्ञान आहे; दोन्ही भाषांतील वाक्संप्रदायांचा, वाक्प्रचारांचा, व्याकरणविशेषांचा त्याचा अभ्यास लक्षणीय आहे. सबंध परीक्षणात एकही शब्द किंवा एकही विचार अधिकउणा नाही. सगळे लेखन कसे आखीव, रेखीव आहे; लेखनात सर्वत्र शिस्त व पद्धतशीरपणा आहे. विल्सनसाहेबांच्या पुस्तकात भाषांतराच्या ज्या अनेक चुका आहेत त्यांचे परीक्षणकाराने १०।११ वर्ग पाडलेले असून प्रत्येक वर्गात मोडणाऱ्या चुकांचे अनेक नमुने दिले आहेत. हे सर्वच वर्गीकरण परीक्षणलेखकाच्या पद्धतशीर-पणे विचार करण्याच्या संवयीची साक्ष देते. ज्या इंग्रजी वाक्यांचे विल्सन साहेबांनी केलेले भाषांतर मुळातल्यापेक्षा वेगळाच अर्थ व्यक्त करिते त्यांच्या-बाबत परीक्षणकाराने एका वेगळ्या पद्धतीचा अवलंब केला आहे. मूळ इंग्रजी वाक्य व त्याचे विल्सनसाहेबांनी केलेले चुकीचे मराठी भाषांतर ही दोन्ही उद्धृत करून परीक्षणकार थांबलेला नाही, तर त्या चुकलेल्या मराठी भाषांतराचे जर उलट इंग्रजीत भाषांतर केले तर ते काय होईल व ते मूळच्या इंग्रजी वाक्याच्या अर्थापासून कसे दूर जाईल हे त्याने दाखवून दिले आहे. हा परीक्षणलेख लिहिण्यासाठी लेखकाने घेतलेली ही मेहनत पानापानावर दिसून येते. लेखाच्या शेवटी अशा प्रकारचे, सर्व प्रकारच्या चुकांनी भरलेले हे शालेय पुस्तक अज्ञ मुलांच्या हाती देणे कसे धोक्याचे आहे ते लेखकाने दाखवून दिले आहे व सदर पुस्तकाची ही नवी चौथी आवृत्ती मुद्रित करण्यापूर्वी विल्सन साहेबांनी ते ज्याला मराठी भाषेची समज चांगली आहे अशा एखाद्या विद्वान एतद्देशियाच्या नजरेखालून घालणे कसे अत्यावश्यक होते, निदान डॉ. विल्सन यांनी आपले हस्तलिखित वा मुद्रित मेजर कँडी

यांच्याशारख्यांकडून तपासून घेणे कसे जरूर होते, ते स्पष्ट केले आहे. ह्या परीक्षणलेखाविषयी लिहावे तितके थोडेच आहे. त्याची भाषा परीक्षण लेखाला आवश्यक अशीच काटेकोर, निरलंकृत आहे. लेखातील सर्वत्र उदाहरणे समर्पक आहेत. एकदोन ठिकाणी आपला मुद्दा स्पष्ट करण्यासाठी लेखकाने गोष्टीवजा दाखले दिले आहेत. त्यांतून लेखकाच्या विनोदबुद्धी-बरोबरच त्याच्या अचूक भाषाज्ञानाचाही उत्तम प्रत्यय येतो. "साहेब", हे उपपद व "शून्य" हा प्रत्यय इत्यादींवरील लेखकाचे विवेचन अत्यंत मार्मिक आहे. एक उत्कृष्ट परीक्षणलेख असेच सदर लेखाचे वर्णन करावे लागेल. लेखाच्या खाली किंवा प्रारंभी परीक्षणलेखकाचे नांव नाही.

एका भाषाविषयक ग्रंथाच्या परीक्षणानंतर आपण एका चरित्रात्मक ग्रंथाच्या परीक्षणाचा परामर्श घेऊ. जनार्दन रामचंद्र यांनी लिहिलेल्या 'कविचरित्र'. ह्या ग्रंथाचे सदर परीक्षण सत्तावीस पानी असून ते मार्च १९६१ च्या 'ज्ञान-प्रसारका'च्या अंकात प्रसिद्ध झाले आहे. ह्या परीक्षणाखाली 'कोणी लिहून पाठविलेले' अशी टीप आहे. परीक्षणलेखाच्या प्रारंभी इंग्रजी राज्यात नव्याने मिळू लागलेल्या शिक्षणाचे महत्त्व प्रतिपादिले असून त्यावरील निरर्थ-कतेच्या आक्षेपाचे खंडन केले आहे; व ह्या शिक्षणाने साहित्यनिर्मितीला जो हातभार लावला आहे त्याबद्दल सानंद कृतज्ञता व्यक्त केली आहे. एवढे झाल्यावर परीक्षणकार 'कविचरित्र' ह्या ग्रंथाकडे वळला आहे. अशा प्रकारच्या ग्रंथलेखनासाठी विद्वत्तेबरोबर विवेचकशक्ती कशी आवश्यक आहे हे त्याने प्रथम दाखवून दिले असून या ग्रंथात विवेचकशक्तीचा अभाव कसा दिसून येतो हे त्यातील एकेका चरित्राची छाननी करून अगदी सप्रमाण सिद्ध केले आहे. हा ग्रंथ शंकराचार्य, कालिदास, वररुचि, भट्टोजी दीक्षित, भास्कराचार्य, जगन्नाथपंडित, बाळशास्त्री जांभेकर, ईलेश्वरोपाध्याय, पंडित विष्णुशर्मा इत्यादी नाना प्रकारच्या लेखकांची चरित्रे आपणापुढे ठेवू पाहतो. परीक्षणकाराचे म्हणणे असे की, ही चरित्रे शोधताना जी सत्यजिज्ञासा हवी ती लेखकाजवळ दिसत नाही; उलट वाटेल त्या हास्यास्पद दंतकथांवर त्याने ह्या चरित्रांची इमारत उभी केली आहे. विवेचकबुद्धी न वापरता ह्या 'असंभवी गोष्टीं'वर विसंबून राहिल्याबद्दल त्याने चरित्रकाराला भरपूर दोष दिला आहे. प्रत्येक चरित्रातील अशा 'असंभवी गोष्टीं'ची परीक्षणकाराने दिलेली यादी त्याच्या परिश्रमशीलतेची व अभ्यासूवृत्तीची निदर्शक आहे.

परीक्षणकर्त्याचा ग्रंथकर्त्यावर दुसरा एक आक्षेप आहे: तो असा की, त्याने ह्या चरित्रलेखातून वस्तुतः जी माहिती द्यावयाला हवी होती ती न देता जिची एवढी आवश्यकता आहे असे म्हणता येणार नाही अशी माहिती दिली आहे. उदा० कालिदासाच्या नाटकांची आणि काव्याची इंग्रजी भाषांतरे किती झाली आहेत व ती कोणी केली आहेत हे सांगण्याइतकेच त्यांची मराठी भाषांतरे किती झाली आहेत व त्यातील किती उपलब्ध आहेत हे सांगणे परीक्षणकाराच्या दृष्टीने महत्त्वाचे होते; परंतु ते लेखकाने टाळले आहे असे त्याचे म्हणणे आहे. ग्रंथकर्त्याकडून पुस्तकाच्या पानापानावर ज्या अनेक माहितीच्या चुका झाल्या आहेत त्यांची परीक्षणकाराने तपशीलवार नोंद केली आहे. ग्रंथकर्ता जी माहिती पुरवितो तिला योग्य आधार देत नाही ही परीक्षणकाराची मुख्य तक्रार आहे. त्याचप्रमाणे पुस्तकात आलेली चरित्रे पाहता त्याला 'कविचरित्र' हे नाव न देता 'विद्वच्चरित्र किंवा ग्रंथकृच्चरित्र' असे नाव द्यावयास हरकत नव्हती असे त्याचे मत आहे. ह्या 'कविचरित्रा'त अर्वाचीनांतील केवळ बाळशास्त्री जांभेकर यांचाच तेवढा समावेश का करण्यात आला आहे ह्याबद्दल व 'संस्कृत विद्येत त्याहीपेक्षा निष्णात असे नीलकंठशास्त्री थत्ते, त्र्यंबकशास्त्री रामदुर्गकर, कृपाशास्त्री, मोरेश्वरशास्त्री साठे, त्र्यंबकशास्त्री शालिग्राम, इत्यादींच्याविषयी काहीच लेख ह्या ग्रंथात नसावा' ह्याविषयी आश्चर्य व्यक्त केले आहे. परीक्षणाच्या शेवटी ग्रंथातील 'व्याकरणाच्या व रचनेच्या' चुका निवडून क्रमवार दिल्या आहेत. अगदी शेवटी लेखकाने केलेल्या परिश्रमांचे कौतुक केले असून ग्रंथाची भाषा 'प्रौढ, गोड व स्पष्ट' असल्याचा निर्वाळा दिला आहे. परीक्षित ग्रंथातील विषयाची पूर्ण समज असलेल्या विद्वानाने अत्यंत साक्षेपीपणे लिहिलेले हे एक नामांकित परीक्षण आहे. 'विविधज्ञानविस्तारा'तील आणि श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या परीक्षणलेखांमध्ये जी परिश्रमशीलता आणि साक्षेपीवृत्ती सर्वत्र दिसून येते तिचा उगम कोणत्या प्रकारच्या लेखनपरंपरेत आहे हे लक्षात घेण्याच्या दृष्टीने हा परीक्षणलेख किंवा डॉ. विल्सन यांच्या पुस्तकावरील परीक्षणलेख उपयुक्त ठरावा.

ह्यानंतर ज्या परीक्षणलेखाकडे आपले लक्ष जाते तो म्हणजे विनायक जनार्दन कीर्तने यांच्या 'जयपाळ' नाटकावरील परीक्षणलेख होय (१८६५). हा लेखही अनेक दृष्टींनी उल्लेखनीय ठरतो. १८६१ साली विनायक जनार्दन कीर्तने यांचे 'थोरले माधवराव पेशवे' हे नाटक प्रसिद्ध झाले होते. श्री. कीर्तने

यांनी सदर नाटक लिहून होताच 'ज्ञानप्रसारक सभे'पुढे वाचूनही दाखविले होते व ते सभासदांच्या पसंतीस उतरले होते.[१] परंतु 'थोरले माधवराव पेशवे' हे नाही म्हटले तरी ऐतिहासिक नाटक होते. त्याचे कथानक इतिहासातून घेतलेले होते. परीक्षणकाराच्या दृष्टीने कीर्तने यांच्या 'जयपाळ' नाटकाचे वैशिष्ट्य हे की, 'ते मराठीत स्वकल्पनेने रचलेलें पहिले नाटक होय.' ('जयपाळ' नाटकाचे कथानक संपूर्णपणे स्वतंत्र नसून त्यात बायबलमधील जुन्या करारातील यॉब (Job) च्या चरित्रातील काही भाग आलेला आहे असे मानण्याकडे विद्वानांचा कल आहे; वस्तुतः तो यॉबच्या (Job) कथेचा भाग नसून योसेफच्या (Joseph) कथेचा भाग आहे. परंतु ह्यापैकी कशाची जाणीव 'ज्ञानप्रसारका'च्या परीक्षणलेखकाला नाही.) 'जयपाळ' नाटकाचे जे दुसरे उल्लेखनीय वैशिष्ट्य परीक्षणलेखकास वाटते ते म्हणजे त्यात 'सूत्रधार नटीचा प्रवेश गाळलेला आहे.' परीक्षणलेखकाने ह्या नव्या उपक्रमाचे पुढील शब्दांत स्वागत केले आहे : "हा रिवाज आपल्या भाषेत नवाच म्हणावयाचा परंतु तो वाईट आहे असे नाही." 'जयपाळ' नाटकाच्या कथानकाचे वैशिष्ट्य जयपाळास स्वप्नाचा अर्थ सांगता येतो ह्यात आहे असे लेखकास वाटते. परंतु त्यांच्या मते 'नाटकाच्या एकंदर योजनेत व्यंगे आहेत,' आणि ही व्यंगे त्याने दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. परीक्षणलेखकाचे हे विवेचन वाचताना त्याच्या मनावर पाश्चात्य वळणाच्या वाङ्मयीन टीकेचे झालेले संस्कार आपणांस स्पष्टपणे जाणवतात. त्याच्या दृष्टीने 'जयपाळ' नाटकाच्या 'योजनेत' जे महत्त्वाचे व्यंग जाणवते ते असे की, 'रचनेत ऐक्य म्हणून जे असावे ते कित्येक ठिकाणी बिघडलेसे दिसते.' परीक्षणलेखक येथे एकंदर नाटकाचा आपल्या मनावर होणारा संस्कार हा एकात्म आहे की नाही हा कोणत्याही कलाकृतीची परीक्षा करिताना अत्यंत महत्त्वाचा ठरणारा प्रश्न लक्षात घेऊन सदर नाट्यकृतीची परीक्षा करीत आहे. हे स्पष्ट आहे. त्याचा सदर नाटकावर आणखी एक आक्षेप आहे तो असा की, नाटकातील 'पात्रांची नावे पुरातनकाळातील क्षत्रियासारखी' असूनही त्यांची 'भाषणे ब्राह्मणासारखी' आहेत व ही बाब मनाला खटकल्यावाचून राहत नाही. 'कमळजा कुणबीण असता पंडितांपेक्षाही प्रौढ अशा संस्कृत शब्दांची व उपमांची योजना करिते'

१. पाहा : 'मराठी ज्ञानप्रसारक'. फेब्रुवारी १८६१.

ही गोष्ट परीक्षणकारास कशीशीच वाटते; त्यामुळे रसभंग होतो असे त्याचे म्हणणे आहे. नाटकाच्या शेवटी विदूषक आणि सूत्रधार यांच्या दरम्यान नाटककाराने 'हास्यरस उत्पन्न करण्यासाठी' जो 'संवाद उपयोजिलेला' आहे तो 'अनावश्यक व अप्रस्तुत आहे' असे मत परीक्षणकार व्यक्त करिताना आढळतो. ह्या संवादप्रसंगासंबंधी बोलताना परीक्षणलेखक म्हणतो, "ह्या सर्व नाटकाचा थाट मोठ्या प्रौढीचा आहे. आणि ह्या संभाषणात काही अर्थ नसून अलीकडे आपल्या देशात जी हलकट नाटके होतात, त्यांत विदूषक व सूत्रधार अज्ञान्यांस हसवण्याजोगे परंतु विद्वानांस अप्रिय असे संवाद करितात त्या प्रकारचा हा झालासा दिसतो; म्हणून तो मुळींच गाळला असता तर बरे होते." परीक्षणकाराच्या मते 'जयपाळ' नाटकात 'कविता' आल्या नाहीत हे ठीक आहे; परंतु नाटककाराने 'नाटकात कविता न येण्याचे कारण' ह्या संवादांतूनच जे सुचविले आहे त्याची आवश्यकता नव्हती. ते नाट्यदृष्ट्या अप्रस्तुत आहे.

वरील परीक्षणलेखावरून वरवर नजर टाकली तरी त्यातून व्यक्त होणारी नाटकाच्या प्रकृतीची समज निःसंशय आधुनिक आणि बरीचशी अचूक आहे हे लक्षात येण्यास हरकत नसावी. नाट्यकृतीची एकात्मता, त्यातील प्रमुख रसाच्या संदर्भात सर्व संवादप्रसंगांची अर्थपूर्णता आणि प्रस्तुतता लक्षात घेण्याची आवश्यकता, नाटकातील भूमिका आणि त्या भूमिकांची भाषा ह्यांत आवश्यक असलेली संबद्धता इत्यादी परीक्षणलेखकाने उपस्थित केलेले मुद्दे त्याच्या नव्या दृष्टिकोणाची साक्ष पटवितात.

एक शालेय परंतु महत्त्वाचा भाषाविषयक ग्रंथ, एक चरित्रग्रंथ आणि एक नाटक ह्यांची परीक्षा 'मराठी ज्ञानप्रसारका'त कशी झालेली दिसते ते पाहिले. ही तिन्ही पुस्तकपरीक्षणे किती साक्षेपाने केलेली आहेत ते वरील परिच्छेदांवरून लक्षात यावे. ह्यानंतर 'ज्ञानप्रसारका'तील ज्या ग्रंथपरीक्षणाकडे आपले लक्ष जाते ते म्हणजे दादोबांच्या 'यशोदा पांडुरंगी' ह्या केकाटीकेचे[२] होय. ह्या परीक्षणास 'यशोदा पांडुरंगी शुद्धीकरण' असेच नाव परीक्षणलेखकाने

---

२. 'यशोदा पांडुरंगी'वर 'ज्ञानप्रसारका'त आलेली ही टीका रा. भास्कर दामोदर पाळंदे यांनी लिहिलेली असावी असा श्री. अ. का. प्रियोळकर यांचा तर्क आहे. (पाहा. दादोबा पांडुरंग : चरित्र.)

दिले आहे. 'ज्ञानप्रसारका'च्या ऑक्टोबर १८६५ पासून जानेवारी १८६६ पर्यंत म्हणजे तीन अंकांमधून सदर परीक्षणलेख प्रसिद्ध झाला आहे. ह्या लेखात दादोबांच्या 'यशोदा पांडुरंगी' ह्या केकाटीकेतील 'चुका अथवा अर्थवैपरीत्यादी दोष...' श्लोकक्रमाने' दाखविण्याचा परीक्षणकाराने प्रयत्न केला आहे. ह्या चुका दाखविण्यापूर्वी लेखकाने दादोबांच्या विद्वत्तेबद्दल आणि साक्षेपीवृत्तीबद्दल प्रथम गौरवोद्गार काढले असून त्यांचे हातून झालेल्या चुका 'अनवधानाने आणि बहुकार्यव्यग्रतेमुळे' झालेल्या असाव्या असे सुचविले आहे. 'यशोदा पांडुरंगी' वरील ही टीका जवळजवळ मूळ टीकाग्रंथाइतकीच महत्त्वाची आहे. सदर टीकेत खाली दिलेल्या केकांचे अर्थ लावताना, त्यांची मुद्रणप्रत तयार करितांना आणि त्यांतील अलंकारांची फोड करितांना दादोबांच्या हातून झालेल्या लहानमोठ्या सर्व चुका सप्रमाण लक्षात आणून दिल्या आहेत. केकावलीत एकंदर १२२ श्लोक आहेत; त्यांपैकी ७४ श्लोकांवरील दादोबांच्या टीकेत परीक्षणलेखकाला वेगवेगळ्या प्रकारच्या चुका आढळल्या आहेत. हे ७४ श्लोक पुढील होत : १, २, ३, ४, ६, १०, १५, १६, १९, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३८, ३९, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५२, ५४, ५५, ५६, ५७, ६०, ६३, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७४, ७५, ७६, ७९, ८०, ८१, ८२, ८४, ८६, ८८, ८९, ९०, ९१, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०८, १११, ११४, ११५, ११७, ११९. ही टीका आपण 'मित्रधर्मा'ने करीत आहोत असे टीकेच्या प्रारंभी लेखकाने सांगितले आहे; परंतु प्रत्यक्ष टीकाकाराचे नाव अर्थातच कोणत्याही लेखांकाखाली दिले गेलेले नाही. 'यशोदा-पांडुरंगीं'चे हे परीक्षण लेखकाने किती साक्षेपाने केले आहे ह्याची थोडीशी कल्पना ह्या परिचयावरून यावी.

आता एका कादंबरीचे 'मराठी ज्ञानप्रसारका'ने केलेले परीक्षण लक्षात घेण्याचा प्रयत्न करू. ही कादंबरी म्हणजे 'रत्नप्रभा[३].' 'मुक्तामाला'

---

३. 'रत्नप्रभा' कादंबरीसंबंधीची पुढील माहिती वाचकांना लक्षणीय वाटावी : 'रत्नप्रभा' ह्या पुस्तकाची अर्पणपत्रिका इंग्रजीत असून ते ऑनरेबल माधवराव विठ्ठल ऊर्फ दादासाहेब विंचूरकर यांस 'for his praise-worthy and benevolent thoughts' साठी अर्पण केले आहे. दुसरी एक

(१८६१) ह्या कादंबरीचे लेखक लक्ष्मण मोरेश्वरशास्त्री हळबे यांची ही दुसरी कादंबरी. ही १८६६ मध्ये प्रकाशित झाली आणि 'ज्ञानप्रसारका'च्या जुलै १८६६ च्या अंकात ह्या कादंबरीचे फारच काळजीपूर्वक केलेले विस्तृत परीक्षण आढळते. प्रारंभी इंग्रजी राज्य झाल्यापासून विविध विषयांवरील ग्रंथ कसे निर्माण होऊ लागले आहेत ह्याचे स्थूल दिग्दर्शन असून "इंग्रजीत ज्यास 'नावेल' असे म्हणतात अशा प्रकारच्या ग्रंथासारखे ग्रंथ आजपर्यंत मराठींत मुळींच नव्हते तेही आलीकडेस प्रसिद्धीस येऊं लागले आहेत. सुमारे दोनतीन वर्षांत ह्या जातीचे पाचसहा ग्रंथ तयार झाले हें पाहून स्वदेशहितेच्छूंस आनंद झाल्यावाचून राहणार नाहीं. अशा ग्रंथांपैकीं 'रत्नप्रभा' हा ग्रंथ आहे," असा प्रस्ताव मांडला आहे. ह्या प्रस्तावानंतर 'कल्पित गोष्टी'च्या वाचनाबद्दल लोकांच्या मनात जो चुकीचा ग्रह आहे तो दूर करण्याचा प्रयत्न असून "लोकांस वाचण्याचा छंद लागावा एतदर्थ त्यांस आरंभी सुबोध भाषेत लिहिलेल्या व चित्तास करमणूक होण्यासारख्या सुरस गोष्टी वाचावयास दिल्या पाहिजेत" अशी सूचना आहे. ह्या असल्या कल्पित गोष्टींच्या संदर्भात लेखकास एवढेच सुचावावेसे वाटते की, सदर गोष्टी "नीतिपर असल्या पाहिजेत", "नाहीतर बीभत्स गोष्टींची पुस्तके वाचल्यानेही मनोरंजन होऊ शकेल." ह्या नीतिपर व मनोरंजक कादंबऱ्यांच्या वाचनाने दोन प्रकारचे फायदे होतात असे लेखकाला वाटते: पहिला फायदा म्हणजे 'मनाला

अर्पणपत्रिका मराठीत आहे. प्रस्तावनेत, "'मुक्तामाला' हा ग्रंथ प्रसिद्धीस आणल्यावर त्यास सरकारनें व लोकांनीं चांगला आश्रय दिला. हें पाहून दुसरा तशाच पद्धतीचा ग्रंथ तयार करण्याविषयीं उत्तेजन आलें, आणि वर सांगितलेल्या आश्रयदात्यांकडून त्यास तसाच आश्रय मिळेल अगर न मिळेल ही शंका राहिली नाहीं. आता ह्या ग्रंथाचा बहुतेक भाग सुमारें दहा वर्षांपूर्वी 'चंद्रिका' नामक मासिक पुस्तक काढीत होतों त्यात फुटकळ रीतीनें आला होता; परंतु कथाभाग बहुतेक तोच राहिला तरी त्यात इतका फेरफार होऊन गेला आहे कीं, यातील रचना व तात्पर्य अगदी निराळें झालें आहे. सारांश त्याचा व याचा बिलकुल मेळ पडावयाचा नाहीं. खेरीज अलीकडील व पूर्वीच्या वाचकांपैकीं, 'चंद्रिके'तील तो भाग फार थोड्यांच्याच पाहण्यांत आला असेल." असा मजकूर आहे.

विश्रांति मिळते' व दुसरा म्हणजे मनुष्यस्वभावाचे आणि मानवी व्यवहारांचे ज्ञान झाल्याने 'आपली वर्तणूक सुधारता येते;' आणि ह्या सर्वांचे कारण एकच व ते म्हणजे 'नीतिपर व मनोरंजक कादंबरींत बऱ्यावाईट गोष्टी उदाहरणद्वारा सिद्ध केलेल्या असतात' व म्हणूनच त्या मनावर ठसतात.

एवढ्या प्रस्तावानंतर परीक्षणकार 'रत्नप्रभा' कादंबरीच्या कथानकाकडे वळतो. हे कादंबरीचे कथानक परीक्षणलेखकाने अगदी तपशीलवार दिलेले असले तरी त्यातून त्याने एक महत्त्वाचा तपशील गाळलेला आहे असे दिसून येते. कादंबरीचा नायक मदनविलास तथा विलासानंद रत्नप्रभेची मावशी क्रव्यादा हिचा रोष का ओढवून घेतो ह्याचे कारण सांगताना परीक्षणलेखक दिसत नाही. हा तपशील तो का देत नाही ह्याचा जेव्हा आपण विचार करू लागतो तेव्हा वर उद्धृत केलेल्या परिच्छेदातून स्पष्ट झालेली त्याची जी नीतिवादी भूमिका आहे तिच्याशी हे जुळणारे आहे हे आपल्या लक्षात येते. कारण क्रव्यादेचा रोष मदनविलासाने स्वतःवर ओढवून घेण्याचे (कादंबरीतील) कारण असे आहे की, रत्नप्रभेसाठी क्रव्यादेची मर्जी संपादन करण्याकरिता मदनविलास तिला तिच्या आवडीची मनोरंजक पुस्तके वाचून दाखवीत असता एक दिवस क्रव्यादाच त्याच्या मोहात पडते व त्याजकडून विषयसुखाची अपेक्षा करिते. तिची ही मागणी मदनविलास अर्थातच अमान्य करितो आणि तिचा जन्माचा रोष पतकरितो. मदनविलासाने क्रव्यादेचा रोष स्वतःवर ओढवून घेण्याचे हे कारण आहे. कथानकातील हा तपशील महत्त्वाचा असला तरी तो सांगताना परीक्षणकाराच्या पापभीरू मनाला कसेसेच वाटले असावे व म्हणूनच तो त्याने कथानकाचा आराखडा देताना गाळला असावा असे दिसते. कथानकाची सर्व वेडीवाकडी व गुंतागुंतीची वळणे निवेदण्यास तो विसरत नाही व कादंबरीच्या प्रारंभीच येणारे हे एक महत्त्वाचे वळण तो डावलतो ह्यामागील कारण हेच असावे.

कादंबरीचे कथानक तपशीलवार निवेदिल्यावर सदर कादंबरीचे मूल्यमापन ज्या दोन निकषांवर होणे आवश्यक आहे असे परीक्षणकारास वाटते ते दोन निकष तो नमूद करितो. त्याचे म्हणणे असे "कीं, कोणतीही गोष्ट मनोरंजक करण्यास तिच्या लेखकाने मुख्यत्वें दोन गोष्टींकडे लक्ष दिलें पाहिजे. एक ही कीं भाषा सुबोध असून त्यांतील पात्रें बोलत असतां त्यांचे मनोभाव जसजसे होत असतात त्या त्याप्रमाणें हुबेहूब आविर्भाव वाचणारांच्या मनांत उभा राहावा व

दुसरी ही कीं, त्यांत वर्णिलेल्या गोष्टी देश, काल, रीतिभाती इत्यादिकांस अनुसरून असंभाव्य व परस्परांशीं असंबद्ध नसाव्या." ह्या दोन निकषांपैकी पहिल्या निकषांवर घासून पाहता सदर कादंबरी कसाला बव्हंशी उतरते असे लेखकाचे म्हणणे आहे. लेखकाला 'रत्नप्रभे'च्या भाषाशैलीत एकच व्यंग दिसते आहे; व ते म्हणजे असे की, "हर्ष, शोक, राग, भीती इत्यादी ज्या ज्या मनोविकारास मानवप्राणी पात्र आहे त्यांपैकी ह्या ग्रंथांत शोकाखेरीज दुसरा मनोविकार बहुधा कोठें आढळतच नाहीं. जेथें तेथें विलासानंद शोक करितांना व रडतांनाच आढळतो व त्या शोकाचें वर्णन सर्वत्र एकसारखेंच असल्यामुळें तें वाचणारास कंटाळवाणें होतें." परीक्षणलेखकाचे हे अवलोकन निश्चित मार्मिक आहे आणि ते जितके 'रत्नप्रभा' ह्या कादंबरीबाबत यथार्थ आहे तितकेच 'मुक्तामाले'बद्दलही खरे ठरावे अशी परिस्थिती आहे. हळबेशास्त्री यांच्या दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये अकस्मात होणाऱ्या वादळांचा व त्याबरोबर कोसळणाऱ्या पर्जन्यधारांचा ज्याप्रमाणे बराच सुळसुळाट आहे त्याचप्रमाणे नायकांच्या (आणि नायिकांच्या) डोळ्यांतून वेळींअवेळी ओघळणाऱ्या अश्रुधारांचीही भरपूर गर्दी आहे.

हळबेशास्त्री यांच्या लेखनशैलीतील ह्या व्यंगाबरोबरच त्यांच्या कथानकाच्या विणीतील अनेक कच्चे धागेही परीक्षणकाराने नेमके हुडकून काढले आहेत. 'रत्नप्रभा' कादंबरीचा नायक हा नायिकेशी गुप्तपणे पुनर्विवाह करितो व कादंबरीच्या शेवटी पुनर्विवाहाची शास्त्रशुद्धता सर्व लोकांना पटवून देतो. ज्या काळात ही कादंबरी लिहिली गेली त्या काळात पुनर्विवाहाच्या संबंधात प्रचलित असलेले लोकमत लक्षात घेता कादंबरीतील ह्या घटनेकडे परीक्षणकाराने प्रत्यक्ष लक्ष पुरवावे हे अगदी स्वाभाविक ठरते. पुनर्विवाहाच्या संबंधातील प्रचलित रूढ असलेली मते लक्षात घेता परीक्षणकाराला ही घटना असंभाव्य वाटते. त्याचे म्हणणे असे की, जेथे विद्वानांनी, विचारवंतांनी आणि अधिकारी व्यक्तींनी हात टेकलेले आहेत तेथे "थोड्या दिनावधीत विलासानंदाने ह्या बलवत्तर लोकरूढीस जिंकण्याविषयी अविद्वानांपासून तो विद्वानांपर्यंत सर्वांचीच मने वळविली ही गोष्ट कशी संभवेल? खेरीज अशा प्रकारच्या गोष्टी ज्ञातीतील वजनदार व विद्वान लोकांच्या साह्यावाचून कधी घडावयाच्या नाहीत. आणि ह्या ठिकाणी तर ग्रंथकर्त्याने अप्रसिद्ध व परस्थ पुरुषाच्या हातून त्या घडवून आणण्याचा घाट घातला आहे. तो कसा गोड

लागेल ? कधी लागावयाचा नाही." कादंबरीत वर्णिलेल्या प्रत्येक घटनेची संभाव्यता तपासण्याची परीक्षणकाराची ही दृष्टी उघड उघड वास्तववादी आहे. परीक्षणलेखकाने कादंबरीवर घेतलेला दुसरा आक्षेप तर अधिकच्च लक्षात घेण्याजोगा आहे. कादंबरीचा नायक विलासानंद ह्या रत्नप्रभेला प्रथम पाहतो व 'तुझे मनात असल्यास व ईश्वरास आवडल्यास तुझे माझ्याशी लग्न लागेल' असे तिला वचन देतो तेव्हा त्याची प्रथम पत्नी हयात असते; एवढेच नव्हे तर ती "रूपाने व स्वभावाने अत्युत्तम असून तिला लिहिता वाचताही येत असते" असे ग्रंथकर्ता सांगतो व ग्रंथकर्त्याचे मते त्या उभयतांचे परस्परांवर अत्यंत प्रेमही असते. असे असताना "आपले पूर्वीचे लग्न मातापितरांनी केले, यापेक्षा त्यांना मान देऊन देववेल तितके तिलाही (प्रथम पत्नीला) सुख द्यावे. परंतु हिच्याशी (म्हणजे रत्नप्रभेशी) लग्न करणे हे परस्परांच्या प्रीतीचे व स्वभावाचे होणार ह्यास्तव ते ईश्वरी नियमांस अनुसरून आहे असे समजले पाहिजे," ह्या शब्दांत आपल्या मनाची समजूत घालून जो विलासानंद एका रूपवती मुलीस विवाहाचे अभिवचन देतो तो तिजबद्दलच्या प्रेमाने की कामुकतेने असा प्रश्न येथे उपस्थित होतो, आणि अशा प्रकाराच्या प्रेरणेतून झालेला विवाह—हा विधवा-पुनर्विवाह असला तरी स्तुत्य कितपत ठरतो हाही प्रश्न निर्माण होतो. परीक्षणकाराचे म्हणणे असे की, ह्या सर्व गोष्टींमुळे नायकाबद्दल जी आदराची व आत्मीयतेची भावना वाचकांच्या मनात निर्माण होणे आवश्यक असते ती निर्माण होण्यास पंचायत पडते. वाचक असल्या नायकाकडे केवळ स्वार्थैक दृष्टीने एका रूपवती गतधवेला विवाहात गोवणारा माणूस ह्याच दृष्टीने पाहणार. विलासानंदाची प्रथम पत्नी पुढे योगायोगाने (कादंबरीतील सर्वच घटना ज्याप्रमाणे योगायोगाने घडतात त्याप्रमाणे) सोयिस्करपणे मरते व त्याला द्वितीय विवाहाला वाट मोकळी करून देते ही गोष्ट वेगळी; परंतु परीक्षणकाराच्या मते त्यामुळे नायकासंबंधीचे प्रौढ वाचकाचे मत बदलण्यास फारशी मदत होत नाही. विलासानंदाची रत्नप्रभेकडे पाहण्याची दृष्टी कामुकाची होती आणि विलासानंदाने रत्नप्रभेशी केलेला पुनर्विवाह हा एका कामुकाने केलेला पुनर्विवाह होता. तेव्हा असल्या पुनर्विवाहाबद्दल आम्हांला सहानुभूती का वाटावी असेच तो प्रौढ वाचक म्हणणार. परीक्षणकाराचा कादंबरीवरील दुसरा आक्षेप हा आहे आणि तो अत्यंत सयुक्तिक आहे असेच म्हणावे लागते.

अशा रीतीने नायकाच्या चारित्र्याबद्दल आणि धीरोदात्तत्वाबद्दल सार्थ शंका

उपस्थित केल्यानंतर परीक्षणकाराने ह्या पुनर्विवाहाच्या संदर्भातच आणखी एक मार्मिक प्रश्न उपस्थित केला आहे; व तो म्हणजे सदर नायकनायिकांच्या जातीबद्दलचा. लेखक म्हणतो, "ब्राह्मण आणि रजपूत ह्या दोन वर्णांच्या लोकांत पुनर्विवाह करण्याची रूढी नाही हे प्रसिद्ध आहे व ह्यावरून ह्या ग्रंथातील पुनर्विवाह करणारी पात्रे ब्राह्मण अथवा रजपूत जातीची असावी असे उघड दिसते; परंतु ह्यातील लेख परस्परांस इतके विरुद्ध आहेत की, त्यावरून ज्ञातीचा निर्णय मुळीच करिता येत नाही." हा निर्णय लावण्याचा प्रयत्न केल्यास तो कादंबरीलेखकास शेवटी प्रतिकूलच कसा ठरतो ते परीक्षणकाराने मोठ्या मार्मिकपणे दाखवून दिले आहे. त्याचे म्हणणे असे की, कादंबरीतील विलासानंदाच्या घराण्यातील आणि रत्नप्रभेच्या घराण्यातील स्त्रीपुरुषांची नावे पाहता ती रजपूत असावीत असे वाटते, "परंतु ह्या अनुमानास विलासानंद प्रवासास निघतेसमयी त्याच्या इष्टमित्रांनी त्याला ब्राह्मण संप्रदायाप्रमाणे नमस्कार केले ही गोष्ट बाधक होते;" परीक्षण-लेखकाची सूक्ष्म अवलोकनशक्ती ह्यावरून दिसावी. परंतु ह्याहीपेक्षा अधिक महत्त्वाची विसंगती परीक्षणकार पुढे दाखवितो : विलासानंदाची स्त्री चंपकवल्लरी ज्या उद्धतसिंग नावाच्या चोराकडे तो सजातीय असे समजून अन्नव्यवहार करते त्या चोराची पत्नी तिला असे सांगताना दिसते की, "माझा पती वारला तेव्हा हा (चोर) चांगला असे जाणून ह्याच्याशी मी पाट लाविला." ह्या तिच्या विधानावरून ज्या जमातीत पाट लावण्याची शास्त्रसंमत रूढी आहे त्या जमातीतील ती असली पाहिजे असे अनुमान स्वाभाविकच परीक्षणकार काढतो व जर विलासानंद, चंपकवल्लरी व रत्नप्रभा हे तिचे सदर स्त्रीचे सजातीय तर विलासानंदाने रत्नप्रभेशी विवाह करिताना विधवापुनर्विवाहाची शास्त्रशुद्धता प्रथम रत्नप्रभेस व त्यानंतर सर्व जनतेला पटवून देण्याचा प्रश्नच कसा उद्भवत नाही हे हळूच दाखवून देतो. परीक्षणलेखकाने सदर कादंबरीचे वाचन एका विशिष्ट दृष्टिकोणातून परंतु किती चिकित्सापूर्वक केले आहे हे ह्यावरून दिसून येते व त्याचे निश्चित कौतुक करावेसे वाटते.

वर दर्शविलेल्या विसंगतीच्या जोडीला परीक्षणकाराने कादंबरीच्या कथानकातील इतर अनेक असंभाव्य गोष्टींचा निर्देश केला आहे. ज्या पुराणिकाची रत्नप्रभेकडे पाहण्याची नजर उघडउघडपणे पापी होती त्या पुराणिकाच्या दर्शनास जाण्याची रत्नप्रभेवर सक्ती नसताना रत्नप्रभा त्याच्या दर्शनास का

गेली असा प्रश्न परीक्षणकाराने कादंबरीलेखकास विचारला असून त्याला कादंबरीलेखकाजवळ समाधानकारक उत्तर नाही असे त्याचे म्हणणे आहे. त्याचप्रमाणे रत्नप्रभेला होणाऱ्या विषप्रयोगाबद्दलचे कादंबरीतील प्रकरण त्यात अनेक दुवे कच्चे तसेच राहिल्यामुळे कसे असंभाव्य वाटते ते लेखकाने दाखवून दिले असून त्याऐवजी "रत्नप्रभा दुखणाईत आहे हें सर्वांस माहीत होतेंच; तेव्हा त्याच आजाराने ती मरण पावली इतकी कल्पना ह्या ठिकाणीं चांगली शोभली असती." अशी विधायक वास्तवदर्शी सूचना केली आहे.

वस्तुतः हळबेशास्त्र्यांच्या 'मुक्तामाले'प्रमाणे त्यांच्या ह्या 'रत्नप्रभे'चीही उभारणी केवळ योगायोगांवर झाली आहे. दोन्हीकडे बहुतेक सर्व घटना योगायोगाचा आधार घेऊन कशाबशा उभ्या आहेत. 'ज्ञानप्रसारका'चा परीक्षणलेखक त्यातील काही घटनांच्या संबंधात आक्षेप घेत असला तरी आपल्या आजच्या टीकादृष्टीला त्या जवळजवळ सर्वच घटना असंभाव्य वाटत आहेत. हा परीक्षणलेखक घटनांच्या संभाव्यतेची व असंभाव्यतेची चर्चा करताना दिसतो. परंतु आपल्या ह्या विचाराला तो घटनांच्या स्वाभाविकतेच्या विचाराची जोड देताना दिसत नाही. 'रत्नप्रभा' ही कोणाची कथा आहे, तिचा आपल्या भोवतालच्या जीवनाशी कितपत संबंध आहे, ती कितपत आपली कथा ठरते हे किंवा ह्यांसारखे प्रश्न त्याच्या मनाला त्रास देत नाहीत. विलासानंद, रणशिंग, उद्धतशिंग, इत्यादींची जात काय असावी, त्या दृष्टीने काही सूचक तपशील प्रत्यक्ष कादंबरीत सापडतो काय हे तो चिकित्सापूर्वक शोधताना दिसतो. परंतु ह्या कादंबरीतून प्रकट होणाऱ्या वास्तवाचा आपल्या जीवनाशी संबंध काय हा प्रश्न त्याला उपस्थित करावासा वाटत नाही. अर्थात हे प्रश्न परीक्षणकारांच्या मनात निर्माण करण्याजोगी कादंबरीच अद्याप मराठीत जन्माला आलेली नव्हती. मराठी कादंबरी अद्याप 'मुक्तामाला' व 'रत्नप्रभा' यांच्याप्रमाणे केवळ 'मनोरंजक व नीतिपर गोष्ट' होती. तेव्हा हे किंवा ह्यांसारखे प्रश्न उपस्थित करू न शकल्याबद्दल आपण परीक्षणकारास एका मर्यादे-पलीकडे दोष देऊ शकत नाही. ज्या स्वरूपाचे प्रश्न त्याने उपस्थित करावे असे आपणांस वाटते त्या स्वरूपाचे प्रश्न प्रथमतः उपस्थित केले ते ह्यानंतर जवळ जवळ २५ वर्षांनी जन्मलेल्या हरिभाऊंच्या कादंबरीने. तेव्हा तसल्या प्रश्नांची चर्चा आपण 'ज्ञानप्रसारका'च्या ह्या परीक्षणलेखात न अपेक्षिणेच योग्य. खरे म्हणजे १८६६ मध्ये 'रत्नप्रभा' व 'मुक्तामाला' ह्यांच्या काळात वरील

परीक्षणासारखे ग्रंथपरीक्षण लिहिले गेले हेच विशेष. सदर कादंबरीतील वर उल्लेखिलेले अनेक दोष दाखवून दिल्यावरही ह्या परीक्षणाच्या शेवटी "आजपर्यंत देशभाषेत ह्या मासल्याचे जे गद्यात्मक ग्रंथ झाले आहे (त) त्यांच्याशी ह्या ग्रंथाची तुलना करिता हा बराच योग्यतेचा झाला आहे असे म्हटल्यावाचून आमच्याने राहवत नाही" असाच अभिप्राय परिक्षणकाराने दिला आहे हे लक्षात घेतलेले बरे.

एक नाटक, एक कादंबरी, एक भाषाविषयक पुस्तक, एक चरित्रात्मक ग्रंथ आणि एक प्राचीन मराठी काव्यावरील टीका यांची 'मराठी ज्ञानाप्रसारका'त आलेली परीक्षणे आपण लक्षात घेतली. 'मराठी ज्ञानप्रसारका'च्या ऑक्टोबर १८६६च्या अंकात 'ग्रंथपरीक्षणा'वरच एक छोटेसे टिपण प्रसिद्ध झाले आहे. त्यात ग्रंथपरीक्षणाचे महत्त्व प्रतिपादले असून ग्रंथपरीक्षणाचा उद्देश ग्रंथातील दोष दाखवून तसे 'दोष पुनः न घडू देण्याविषयी' तजवीज करणे; म्हणून ग्रंथ-परीक्षणकाराचे ग्रंथकाराप्रमाणेच जगावर उपकार होतात.' असे आपले मत नमूद केलेले आहे. 'ज्ञानप्रसारका'तील वर उल्लेखिलेल्या सर्व परीक्षणांवरून नजर टाकताच ती ह्याच उद्देशाने व किती साक्षेपाने केली गेली होती ह्याची कल्पना येते. ग्रंथपरीक्षण ही एक फार मोठी जबाबदारी आहे व ती अत्यंत काळजीपूर्वक पार पाडली पाहिजे ही जाणीव ह्या सर्व परीक्षणलेखांमधून दिसून येते. ह्या सर्व लेखांत एक प्रकारची शिस्त आहे, व्यवस्था आहे. ह्यांतील नाटक आणि कादंबरी ह्या वाङ्मयप्रकारात मोडणाऱ्या पुस्तकांच्या परीक्षणांत सदर वाङ्मयप्रकारांच्या प्रकृतीची जी थोडीफार प्रौढ समज दिसून येते तीही लक्षणीय आहे. उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभेच्या सभासदांकडून म्हणजेच एलफिन्स्टन विद्यालयातील प्रौढ विद्यार्थ्यांकडून इंग्रजी वाङ्मयाचा जो नव्याने अभ्यास होत होता व त्यांचा इंग्रजी टीकापद्धतीशी जो जवळून परिचय होत होता त्याचेच हे निदर्शक आहे. ह्याच काळात (१८६९) उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभेचे एक सदस्य श्री. महादेव मोरेश्वर कुंटे यांनी आपल्या 'राजा शिवाजी' ह्या काव्यास लिहिलेली इंग्रजी प्रस्तावना[४]' लक्षात घेतल्यास विद्यापीठीय अभ्यासक्रमातील इंग्रजी साहित्याचा अभ्यास मराठी वाङ्मयविचाराला कोणते नवे वळण लावीत होता ह्याची कल्पना येऊ शकेल.

---

४. पाहा : 'राजा शिवाजी' आणि त्याची प्रस्तावना. सत्यकथा जून १९६३.

परंतु मराठी साहित्यविचाराला नवे वळण लावण्याच्या बाबतीत 'मराठी ज्ञानप्रसारका'ने केलेले कार्य केवळ ग्रंथपरीक्षणांपुरते मर्यादित नाही. तें कार्य त्याने इतर अनेक लेखांमार्फतही केले आहे. हे सर्वच लेख वाङ्मयविचाराच्या दृष्टीने सारख्याच महत्त्वाचे आहेत असे नाही. त्यातील काही अगदीच प्राथमिक स्वरूपाचे आहेत; परंतु काहीतून महत्त्वाच्या वाङ्मयविषयक प्रश्नांचा बराचसा स्वतंत्रपणे विचार झाला आहे. ग्रंथपरीक्षणांखेरीज ज्या लेखांचा साहित्यविचाराशी संबंध पोचतो असे 'मराठी ज्ञानप्रसारका'तून प्रसिद्ध झालेले लेख पुढीलप्रमाणे होतः

१. चित्राविषयी विचार	पुस्तक ४, अं. ४, जुलै १८५३
२. पद्यरचना	पुस्तक ४, अं. १२ मार्च १८५४
(दोन लेखांक)	,, ५, ,, ११ फेब्रु. १८५५
३. कविता म्हणजे काय ?	पुस्तक ५ अंक १ एप्रिल १८५४
४. चित्रांची व्यावहारिक उपयुक्तता	पुस्तक ५ अं. १२ मार्च १८५५
५. गोविंद नारायण यांचें भाषण	१८ डिसेंबर १८५७
६. वाचन (दोन लेखांक)	पु० ९ अंक २ मे १८५८
	पु० ९ अंक ३ जून १८५८
७. ग्रीस देशांतील कवींचा व त्यांच्या काव्याचा परिचय	पु० १० अं. ७ ऑक्टोबर १८५९
८. भाषांतर	पु० १० अं. ९ डिसेंबर १८५९
९. हिंदुस्थानांतील प्राचीन विद्या : वि० ज० कीर्तने	पु० ११ अं. ६ सप्टेंबर १८६०
१०. मराठी कवी आणि कविता. (वि० ना० पा०)	पु० १२ अं. ८ नोव्हेंबर १८६१
११. निबंध लिहिणे	पु० १२ अं. १० जाने. १८६२
१२. लिहिण्याची शैली. ज० स० गाडगीळ	पु० १४ अं. ४ एप्रिल १८६३
१३. चंद्रहासनामक राजपुत्राचा इतिहास (कवी आणि कवित्व ह्यासंबंधी विवेचन)	पु० १५ अं. फेब्रुवारी १८६४
१४. मानभावी पंथ	पु० १७ अं. ८ ऑगस्ट १८६६
१५. सर वॉल्टर स्कॉट	पु० १७ अं. ९ सेप्टेंबर १८६६

वाङ्मयविचाराच्या दृष्टीने वरील यादीतील कालदृष्ट्या महत्त्वाचा ठरणारा पहिला लेख म्हणजे 'कविता म्हणजे काय ?' हा होय. हा लेख 'ज्ञानप्रसारका'च्या एप्रिल १८५४ च्या अंकात प्रसिद्ध झाला असून तो केवळ दोन पानांचा टिपणवजा आहे. त्यात एकच मुद्दा परंतु जरा विस्ताराने मांडला आहे: तो म्हणजे 'प्रासबद्ध पद्यरचनेचे नाव कविता' हा जो 'प्राकृत भाषेतील' कविता वाचून अनेकांचा ग्रह झालेला आहे तो निराधार व 'अयोग्य' आहे; कारण लेखकाच्या मते 'प्रासादीं'च्या ठिकाणी एक प्रकारचे निर्जीवत्व आहे.' 'त्यांच्या ठिकाणी मनास आकर्षण करून घेण्यास अगदी सामर्थ्य नाही.' कालिदासादींच्या ग्रंथांत 'जुन्यास नवे करणे, नीरसास सरस करणे, निर्जीवास सजीव करणे; मनास क्षणात चिंतासमुद्रात ढकलणे, क्षणात रंजविणे; क्षणात राग, क्षणात ममता, क्षणात द्वेष, क्षणात साधुपणा याप्रमाणे उत्पन्न करणे; पृथ्वीवरील लोकांस न कळत स्वर्गलोकी नेणे अथवा स्वर्गवासीयांस मनुष्यांमध्ये आणून टाकणे; सारांश, ज्याचा (ज्याचा) अभाव त्याची केवळ ईश्वराप्रमाणे सृष्टी करणे अशी (जी) अद्भुत शक्ती आहे' ती लेखकाच्या मते त्यात ते प्रासबद्ध असल्याने आलेली नाही. त्यात अवतरलेले हे सामर्थ्य पद्याचे नाही तर 'हे सामर्थ्य अर्थाचे आहे.' कवितेतून व्यक्त होणारा व ज्यामुळे कवितेत सामर्थ्य अवतरते असा अर्थ कोणता तर 'आपल्याशी बोलणार, आपल्यास उपदेश करणार, आपल्या मनात नाना तऱ्हेचे विकार उत्पन्न करणार, आपल्यास ह्या सृष्टीखेरीज शतावधी सुंदर सृष्टी दाखविणार व या सृष्टीतही अनंत रूपांनी चमत्कार दाखवून आपल्यास या संसारातील अनेक दुःखे असता तृप्त व आनंदभरित ठेवणार असा अर्थ' हे लेखक पुढे बजावतो. कवितेत केवळ प्रासाला, पद्यात्मक रचनेला महत्त्व नाही हे स्पष्ट करिताना लेखक शेवटी म्हणतो, 'अक्षरांचे सौभाग्य अर्थाच्या जिवावर, अर्थाचा नाश झाला अथवा त्यात काही व्यंग झाले तर त्या अक्षरांचा काही उपयोग नाही.' असे हे सदर टिपण छोटेसेच असले व त्यात एकाच मुद्द्याचा विस्तार असला तरी त्यातून कवितेच्या ज्या अंगांकडे लेखकाने लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला आहे ती अंगे किती महत्त्वाची आहेत हे सांगण्याची आवश्यकता नसावी. ह्यानंतर आणखी दहापंधरा वर्षांनी श्री. कुंटे यांनी आपल्या 'राजा शिवाजी'च्या प्रस्तावनेने आणि आणखी तीस-चाळीस वर्षांनी केशवसुतांनी आपल्या प्रत्यक्ष काव्य-लेखनाने कवितेच्या प्रकृतीच्या संबंधात ज्या नव्या जाणिवा निर्माण केल्या

त्यांचे सूतोवाच वरील टिपणांसारख्या लेखनातून होते असे दिसून येते. कवितेकडे पाहण्याची पारंपारिक दृष्टी कशी बदलत होती ह्याचे हे छोटेसे टिपण निश्चित निदर्शक आहे.

ह्यानंतर 'ज्ञानप्रसारका'तील ज्या वाङ्मयविषयक निबंधाकडे आपले लक्ष जाते तो निबंध म्हणजे विनायक जनार्दन कीर्तने यांचा 'वाचन' हा निबंध-कीर्तने यांनी वयाच्या १८ व्या वर्षी म्हणजे त्यांची 'थोरले माधवराव पेशवे' व 'जयपाळ' ही दोन्ही नाटके लिहिली जाण्यापूर्वी लिहिलेला हा निबंध आहे. तो 'ज्ञानप्रसारका'च्या मे व जून १८५८ च्या अंकांतून प्रसिद्ध झाला आहे. ह्या निबंधात कीर्तने यांचा रोख कादंबऱ्यांच्या वाचनाविरुद्ध आहे. कीर्तने यांच्या डोळ्यांसमोर ज्या तत्कालीन कादंबऱ्या आहेत त्यासंबंधी त्यांना असे म्हणावयाचे आहे की, "त्यांच्या वाचनानें व्यर्थ कल्पना मात्र फाकतात. मनात मात्र वाटतें की, जसा कांहीं मी रंभेसहवर्तमान सातखणी माडीवर उंच छप्परपलंगावर पानसुपारी खात विनोदाची भाषणें करीत बसलों आहें. यापासून वेळाची व नीतीची हानी एवढाच काय तो लाभ. हीं पुस्तकें इतुक्या चतुराईनें रचिलेलीं असतात कीं, एक पृष्ठ वाचिलें म्हणजे दुसरें वाचावेसें वाटतें, मग तिसरें आणि चवथें. सारांश, स्त्रियांच्या व तशाच दुसऱ्या गोष्टी तिखट-मीठ लावून रसभरित करून लिहिलेल्या असतात, त्यामुळें वाचणारांस पृष्ठोपृष्ठीं अधिकाअधिक गोडी लागून तें पुस्तकच टाकावेंसें वाटत नाही. मग तो तेंच वाचीत बसतो, तेव्हां अर्थातच इतर जी अधिक उपयोगी कृत्यें त्यांजकडे दुर्लक्ष होऊन सर्व कामाची नासाडी होते." तरुण कीर्तन्यांचा रोख कोणत्या प्रकारच्या कादंबऱ्यांच्या विरुद्ध आहे हे वरील उताऱ्यावरून लक्षात येण्यासारखे आहे. ते ह्या निबंधात पुढे एके ठिकाणी म्हणतात, "मित्रहो, उपाख्यानादी आणखी अनेक दुसरे ग्रंथ असतात, ज्यास इंग्रेजीत novels अशी संज्ञा आहे. हे ग्रंथ बहुधा अतिशय घाणेरडे असतात. यांत बऱ्याच चावट व पांचट गोष्टी असतात. त्या वाचल्यानें तरुण लोक नीतिभ्रष्ट होत्साते नाना प्रकारचीं कुकर्में करण्यास प्रवृत्त होतात. या पुस्तकांमध्यें कित्येक चांगलीं असतात हें खरें आहे, परंतु १०० अथवा १००० त एक. तशीं जीं चांगलीं असतील तीं वाचण्यास अनमान करूं नये, परंतु नॉव्हेल अशी अक्षरें पुस्तकावर पाहिलीं म्हणजे पुरा शोध करून मग तें पुस्तक हातीं घ्यावें." कीर्तने यांच्या वर उद्धृत केलेल्या दृष्टिकोणातून कादंबऱ्यांच्या वाचनासंबंधीचा तत्कालीन

सुशिक्षित वर्गाचा ग्रह जसा लक्षांत येतो त्याचप्रमाणे कादंबरी या नावाखाली छापल्या जाणाऱ्या त्या काळातील लेखनाचे स्वरुप व त्याचा दर्जा यांचाही अंदाज येतो. ह्या प्रकरणाच्या प्रारंभीच्या भागांत १८६६ मध्ये म्हणजे कीर्तने यांचा 'वाचना'वरील सदर निबंध प्रसिद्ध झाल्यानंतर आठ वर्षांनी 'रत्नप्रभा' ह्या कादंबरीवर 'ज्ञानप्रसारका'त जो परीक्षणलेख प्रसिद्ध झाला त्याचा परिचय करून दिला आहे. त्या लेखाच्या प्रारंभीच्या परिच्छेदांतून सदर परीक्षणकाराने जो 'कल्पित गोष्टी'च्या वाचनासंबंधीचा लोकांच्या मनांतील प्रतिकूल ग्रह दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे तो ह्याच संदर्भात लक्षात घेणे उद्‌बोधक ठरते.

ह्याच ठिकाणी विनायक जनार्दन कीर्तने यांनी यानंतर दोनच वर्षांनी म्हणजे १८६० मध्ये 'मराठी ज्ञानप्रसारका'तून लिहिलेल्या एका महत्त्वाच्या लेखमालेचा निर्देश केलेला बरा: 'हिंदुस्थानांतील प्राचीन विद्या (एक स्वप्न)' ही ती लेखमाला होय. सदर लेखमाला 'ज्ञानप्रसारका'च्या जानेवारी १८६०च्या आरंभापासून सुरू झाली असून ती फेब्रुवारी, मार्च, एप्रिल, जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर १८६० ह्या महिन्यांच्या 'ज्ञानप्रसारका'च्या अंकांतून प्रसिद्ध झाली आहे. ह्या सर्व लेखमालेचा उद्देश प्राचीन संस्कृत आणि मराठी वाङ्मयासंबंधी वाचकांच्या मनात उत्साह निर्माण करणे हाच मुख्यत्वेकरून आहे. त्या दृष्टीने संस्कृत नाट्यवाङ्मय, मराठीतील दमयंतीस्वयंवरासारखी आख्यानके, गीतगोविंदासारखी काव्ये, पंचतंत्र व त्याची अनेक भाषांतून झालेली भाषांतरे, आरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारीक गोष्टी, शुकद्विसप्तति इत्यादी कथा ह्यांची ओळख लेखकाने 'ज्ञानप्रसारका'च्या वाचकांना करून दिली आहे. (शुकबहात्तरी संबंधी बोलताना 'वाचन' ह्या निबंधात व्यक्त केलेल्या आपल्या दृष्टिकोणाला अनुसरून 'आम्हासारख्या तरुणांनी तो वाचण्याच्या घोटाळ्यांत पडू नये' असे मत व्यक्त करण्यास कीर्तने विसरले नाहीत.) लेखमालेच्या शेवटी आपल्या वाचकांचा स्वाभिमान जागृत करण्याचा आणि मातृभाषेच्या संबंधात त्यांजवर असलेल्या जबाबदारीची त्यांना जाणीव करून देण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे. शेवटी म्हटले आहे, "देशात ज्या भाषांचा प्रचार आहे त्यांजमध्ये संस्कृतातील जितके रस आणवतील तितके आणा आणि तुमच्या सभोवती जे लाखो कोट्यावधी तुमचे बंधू की, ज्यांना तुम्हांशिवाय आता दुसरे तारणारे दिसत नाहीत, त्यांना

अज्ञानसागरातील भोवऱ्यातून काढून वर आणा."

ज्या कालखंडात 'मराठी ज्ञानप्रसारक' जन्मास आले तो कालखंड मोठ्या प्रमाणावर भाषांतरित ग्रंथांचा आहे. सर्वसामान्य वाचकांसाठी आणि मुख्यतः शाळाकॉलेजातील विद्यार्थ्यांकरिता अनेक इंग्रजी पुस्तकांची भाषांतरे तेव्हा होत होती. स्वाभाविकच 'मराठी ज्ञानप्रसारका'ने भाषांतराच्या संबंधात आपले विचार मांडले नसते तरच नवल. डिसेंबर १८५९ च्या 'ज्ञानप्रसारका'च्या अंकात 'भाषांतर' ह्या नांवाचाच एक लेख आहे. हा लेख अत्यंत काळजीपूर्वक लिहिण्यात आला आहे. इंग्रजीचे मराठी भाषांतर करिताना सामान्यतः कोणत्या चुका होतात ह्याचे दिग्दर्शन सदर लेखात असून 'अमक्या मनुष्यास गणिताकरिता चांगले डोके आहे', 'तुला ऊनऊन अंतःकरण आहे' (you have a warm heart) ही भाषांतरे केवळ शब्दशः झाल्यामुळे चुकली कशी ते दाखविले आहे. भाषांतरकाराने कोण-कोणती पथ्ये पाळली पाहिजेत ह्यासंबंधीचे विवेचनही चांगले उतरले आहे. ज्या 'भाषांतरामध्यें मूळग्रंथापेक्षां कांहीं कमी किंवा जास्ती असते तें दुसऱ्या गोष्टींनीं कितीहि चांगलें असो, परंतु भाषांतर ह्या दृष्टीनें तें असत्य व वाईट होय,' भाषांतर हे 'ज्यांनी त्या भाषांतराचा मूळ ग्रंथ वाचिला नाहीं व ज्यांस ज्या भाषेंत तो ग्रंथ लिहिला आहे ती भाषाही येत नाहीं त्यांजकडून व ज्यांस ती भाषा येते त्यांच्याकडून अशा दोघाहीकडून वाचलें जाईल' असे उतरले पाहिजे, 'त्यात भाषांतरकर्त्याने सुबोध व सांप्रदायिक लिहिण्याचा व अप्रसिद्ध आणि सांकेतिक शब्द जितके न घालवतील तितके न घालण्याचा धडा घेतला पाहिजे आणि सदोदित ज्या वाचणारांकरिता आपण भाषांतर करीत आहों त्यांचें ज्ञान व अभिरुचि लक्षांत ठेविली पाहिजे,' ह्या सर्वच सूचना महत्त्वाच्या आहेत. ज्या भाषेतून भाषांतर करावयाचे तिची प्रकृती व जिच्यात भाषांतर करावयाचे तिची प्रकृती ह्यांत भिन्नत्व असल्यामुळे भाषांतरकर्त्याने वाक्याला वाक्य देण्याच्या भरीस न पडता भाषांतराच्या भाषेची प्रकृती लक्षात घेऊन वाक्यरचना कशी करावी ह्यासंबंधी अत्यंत मार्मिक विवेचन लेखकाने पुढे केले आहे. मूळ लेखकाच्या शैलीचा साक्षात्कार भाषांतरात व्हावा इतपत ते भाषांतर चांगले उतरले पाहिजे अशीही लेखकाची अपेक्षा आहे. भाषांतर कसे असावे व भाषांतर करिताना भाषांतर-कर्त्याने कोणत्या प्रकारची दक्षता घ्यावी ह्यासंबंधी १८५९ साली व्यक्त झालेले

हे विचार आजही उद्बोधक ठरावेत असे आहेत.[५]

ह्या लेखानंतर ज्या लेखाकडे आपले लक्ष जाते तो लेख म्हणजे 'मराठी कवि आणि कविता' हा होय. नोव्हेंबर १८६१ च्या 'ज्ञानप्रसारका'त हा लेख आला आहे. हा लेख अपुराच राहिलेला दिसतो. तो वि० ना० पा०[६] ह्या सहीने प्रसिद्ध झाला आहे. हा लेख अभ्यासपूर्ण आहे. लेखाच्या प्रारंभी मराठी भाषा ही प्राकृत व संस्कृत ह्या दोन्हींपासून कशी निर्माण झाली ह्यासंबंधीचे भाषाशास्त्रवेत्त्यांचे मत दिलेले असून महाराष्ट्र हा शब्द प्रथम केव्हा व कोठे आढळतो ह्याचा विचार केला आहे. 'महावंसो' ग्रंथात अशोकाच्या वेळी इ. स. २४६ त महाधम्मरक्कितो नामक धर्माध्यक्षास अशोकाने महाराष्ट्र देशात बौद्धमताचा प्रसार करण्यासाठी पाठविल्याचा उल्लेख आढळतो; त्याचप्रमाणे 'विष्णुपुराणा'त 'मल्लराष्ट्र' हे ह्या देशास दिलेले नाव आढळते असे लेखक म्हणतो. ह्यानंतर मराठी भाषा कोणत्या भूप्रदेशात बोलली जाते याचे दिग्दर्शन लेखकाने केले असून मराठी लोकांच्या शरीरयष्टीचे वर्णन केले आहे. मराठी भाषा व ती ज्या भूप्रदेशात बोलली जाते यांचे एवढे वर्णन झाल्यानंतर लेखक मराठीचे आद्य कवी मुकुंदराज यांचेकडे वळतो. त्याचे म्हणणे असे की, मुकुंदराज हे शंकराचार्यांच्या नंतर थोड्याच काळात म्हणजे इ. स. १००० मध्ये होऊन गेले असावेत. बौद्धमताचा पाडाव करून वेदान्त मत प्रस्थापित करण्याच्या शंकराचार्यांच्या कार्याला त्यांनी आपल्या लेखनाने मदत केली. त्यांच्या लेखनात पंढरपूरच्या विठोबाचा उल्लेख येत नाही याचे कारण पंढरपूरचें मंदिर, कोल्हापूरचे मंदिर व इतर अनेक मंदिरे ही त्यावेळीं

---

५. 'भाषांतरा'बरोबर 'ज्ञानप्रसारका'ने दुसऱ्या एका लेखात 'निबंध लिहिणे' ह्या गोष्टीचा विचार केला आहे. (जाने. १८६२); त्यांतील पुढील विचार महत्त्वाचे आहेत. "कोणताही निबंध लिहिते वेळीं प्रथम प्रतिपाद्य विषयाचे तुकडे तुकडे करून त्याचीं प्रकरणें पाडावीं आणि शब्दगौरवाकडे विशेष लक्ष न देतां कार्यकारणसंबंधाकडे लक्ष द्यावें; आणि जें लिहिणें त्यांत चालेपर्यंत आपल्या मनांत पोकळ विचार घालूं नये."

६. वि. ना. पा. म्हणजे विनायक नारायण पाठक; हे विल्सन कॉलेजमधून मराठी विषय घेऊन श्री० म० मो० कुंटे यांच्याबरोबर बी. ए. ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले आणि त्यानंतर कॉलेजमध्ये मराठीचे अध्यापक म्हणून काम करू लागले.

बौद्धांच्या ताब्यात होती. ती बौद्धधर्माचा बीमोड झाल्यावर ब्राह्मणांच्या ताब्यात आली, व त्यांतील पंढरपूरच्या मंदिरात तेथील पुंडलीक नावाच्या ब्राह्मणाने विठोबाची स्थापना केली. मुकुंदराजानंतर जवळजवळ ३०० वर्षांनी झालेले ज्ञानदेव आणि नामदेव हे पाठकांच्या मते कवित्वशक्तीत मुकुंदराजापेक्षा वरचढ नव्हते. परंतु असे असूनही ते इतके लोकप्रिय झाले याचे कारण असे की, बौद्ध किंवा पाखंड मताचा पाडाव झाला नाही तोच जी मुसुलमानी आक्रमणाला येथे सुरुवात झाली व इस्लामी धर्माच्या वर्चस्वाला प्रारंभ झाला. त्यामुळे सामान्य लोक धर्माच्या बाबतीत गांगरून गेले होते: बौद्धमत, वेदान्तमत आणि जेत्यांचे इस्लाममत ह्यांच्या गोंधळात कोणते मत स्वीकारावयाचे ते त्यांना कळेनासे झाले होते. तेव्हा सामन्यांना कळेल, आकळेल आणि एकत्र आणील असा भक्तिमार्ग ज्ञानेश्वरांनी प्रतिपादिला व त्यामुळे लोकांच्या मनांतील चांचल्य नाहीसे झाले. ज्ञानोबा-नामदेव यांच्या लोकप्रियतेचे हे कारण आहे, त्यांचे श्रेष्ठ दर्जाचे कवित्व हे कारण नव्हे असे लेखकाचे म्हणणे आहे. लेखकाची अभ्यासू आणि चिकित्सक व स्वतंत्रपणे विचार करण्याची वृत्ती लेखात ठिकठिकाणी प्रकट झाली आहे. प्राचीन मराठी वाङ्मयाकडे ऐतिहासिक दृष्टिकोणातून पाहण्याचा हा एक अत्यंत उल्लेखनीय प्रयत्न आहे. हा प्रयत्न १८६१ साली म्हणजे न्यायमूर्ती रानडे यांच्या Rise of the Maratha Power ह्या ग्रंथाच्या लेखनापूर्वी झालेला आहे हे लक्षांत घेतल्यास त्याचे महत्त्व पटावे. ही लेखमाला अपुरी राहिली. ती पुरी होणे इष्ट होते असे म्हटल्यावाचून राहवत नाही.

ह्याच संदर्भात लक्षात येणारा 'ज्ञानप्रसारका'तील एक महत्त्वाचा लेख म्हणजे 'मानभावी पंथ' हा होय. हा लेख ऑगस्ट १८६६ मध्ये प्रसिद्ध झाला हे लक्षात घेतले म्हणजे ह्या पंथासंबंधीची व त्या पंथाच्या वाङ्मया-संबंधीची माहिती मराठी वाचकांना देण्याचा प्रयत्न प्रथम केव्हा झाला याची कल्पना येऊ शकते. ह्या लेखात आरंभी पंथाच्या उत्पत्तीसंबंधीची एक कथा दिलेली असून ती आपण पंथाच्या 'लीलामृतसिंधु' व 'लीलानिधि' ह्या ग्रंथांतून घेतली आहे असे लेखकाने म्हटले आहे. लेखकाच्या मते 'लीला-मृतसिंधु' व 'भागवत' ह्यांत एकवाक्यता आहे. मानभाव पंथाचे महात्म्य मुख्यतः वऱ्हाडात आहे, मानभाव पंथाचे प्रमुख मठ, ऋद्धपूर, कारंजा, दर्यापूर, फलटण व पैठण येथे असून त्यांची नावे नारायण, नर ऋषि, प्रवर आणि

प्रशांत अशी आहेत, ह्याखेरीज पंथाचे अनेक लहान मठ ठिकठिकाणी असून ह्या मठांचे महन्त आहेत, ह्या प्रत्येक महन्ताच्या छत्राखाली १०० ते ३०० महानुभाव असून महन्तांची निवडणूक त्यांच्या शिष्यांच्या अनुमतीने केली जाते, महन्तास राजचिह्ने आहेत इत्यादी माहिती लेखकाने पुरविली आहे. पंथियांमध्ये ब्राह्मणांपेक्षा 'कुणब्यां'चा भरणा अधिक आहे, पंथियांमध्ये आश्रम दोन, पहिला संन्यासाश्रम व दुसरा गृहस्थाश्रम, संन्यासाश्रमातील स्त्रीपुरुषांनी केशवपन करणे सक्तीचे, त्यांतील स्त्रीपुरुषांच्या हातून पापाचरण घडल्यास त्यांनी विवाह करणे आवश्यक एवढे सांगून लेखकाने सदर लग्नविधीची पुढे माहिती दिली आहे. पापाचरणामुळे संन्यासाश्रमातील ज्या स्त्रीपुरुषांचा विवाह व्हावयाचा त्यांतील पुरुषाने आपली भिक्षेची झोळी स्त्रीच्या झोळीवर ठेवायची म्हणजे विवाह झाला असे समजावयाचे असे लेखक म्हणतो. लेखक ह्याच संबंधात पुढे म्हणतो, "ह्या विवाहविधीविषयी आणखी असाही प्रवाद आहे की, विवाहसमयी उभयतांनी जमिनीवर निजून मुलाने "कृष्णदेवाचा गडबडगुंडा येतो" असें म्हणावे व मुलीने "येऊ द्या" असे उत्तर देऊन दोघांनी गडबडा लोळत येऊन एकमेकांचे हात धरावे म्हणजे विवाह झाला." ह्या विवाहविधीसंबंधी माहिती दिल्यावर लेखक महानुभवांच्या संबंधात पुढील माहिती पुरवितो : महानुभाव डोक्याला व कमरेला काळे वस्त्र गुंडाळतात, अंगावर पांढरे वस्त्र परिधान करितात, हातांत बुडखा खाली व शेंडा वर असा वेळूचा दंड धारण करितात, गळ्यात १०८ मण्यांची तुळशीची माळ घालतात, त्यांना नित्य स्नानाची जरुरी भासत नाही, ते भोजनापूर्वी फक्त हातपाय धुऊन कृष्णमंत्राचा जप करितात, त्यांची आराध्यदैवते कृष्ण व दत्तात्रेय, पूजा मुख्यतः कृष्णमूर्तीची इ० ह्यानंतर लेखक महानुभावांच्या 'ओट्यां'कडे वळतो व हे मातीचे ओटे मुसुलमानी कबरींची आठवण कशी करून देतात ते सांगतो. महानुभावांच्या अहिंसा-तत्त्वावरील श्रद्धेचा आवर्जून उल्लेख करून लेखक ह्या संबंधातील त्यांच्या आचाराचा काही तपशील वाचकांपुढे ठेवतो : महानुभाव अहिंसाधर्माचे पालन करीत असल्यामुळेच गावात बळी देण्याच्या वेळी महानुभाव अगोदरपासूनच गावाबाहेर जातात, मठप्रवेश व गावप्रवेश करण्यापूर्वी मठावर व सभोवती कृष्णतीर्थाचे प्रथम सिंचन करितात, पाणी गाळून पितात, गुरांना कोरडा चारा घालतात. महानुभाव महन्त व साधु चतुर्मासात मठाबाहेर पडत नाहीत; चतुर्मासानंतर आठ महिने देशात फिरतात,

ते गावात न उतरता, गावाबाहेर मैदानात तळ देतात, त्यांचा गावाला कोणत्याही प्रकारे उपद्रव नसतो, त्यांच्या स्वारीचा थाट प्रेक्षणीय असतो, जेवताना एकदाच सर्व वाढप करितात, (दोन भाकरी व भाजी वगैरे), गुरुची आज्ञा शिरसावंद्य मानतात, ते अनेक प्रकारची कारागिरीची कामे करू शकतात व स्वभावाचे गरीब व सहनशील असतात इत्याहि माहिती पुरवून लेखक त्यांच्या वाङ्मयाकडे वळतो. हे वाङ्मय वेगवेगळ्या लिपींमधून केलेले आढळते ही महत्त्वाची माहिती देऊन पुढील ग्रंथांची नावे तो शेवटी सादर करितो लीलानिधि, लीलामृतसिंधु, रुक्मिणीस्वयंवर, बाललीला, गोपीविलास. हे सर्व ग्रंथ ओवीबद्ध आहेत अशीही तो माहिती देतो. लेखात सर्वत्र मानभाव हाच शब्द योजताना लेखक आढळतो.

माझ्या कल्पनेप्रमाणे महानुभावांसंबंधी इतकी तपशीलवार माहिती १८६६ पूर्वी मराठी वाचकांना कोणीही पुरविलेली नसावी. ही माहिती गॅझेटियरमधून घेतलेली नाही हे गॅझेटियर वाचल्यास आढळून येते. ज्या लेखकाने ही माहिती पुरविलेली आहे त्याने ती परिश्रमपूर्वक जमा केलेली आहे असे उघड दिसते. वरील माहितीत महानुभाव पंथ-संस्थापक श्री चक्रधर याचा उल्लेख नसला तरी महानुभावांच्या आचार-विचारांसंबंधी पुष्कळच मोलाचा माहिती-वजा तपशील आहे हे मान्य करायला हवे. कै. राजवाडे व त्यांच्यानंतरचे संशोधक महानुभावांसंबंधी लिहू लागण्यापूर्वी कितीतरी वर्षे अगोदर प्रसिद्ध झालेला हा लेख आहे हे लक्षात घेतल्यास 'मराठी ज्ञानप्रसारकाने' संशोधनाच्या क्षेत्रातही आपल्या परीने केवढे महत्त्वपूर्ण कार्य करण्यास प्रारंभ केला होता याची कल्पना येईल.

'ज्ञानप्रसारका'च्या १८६४ मधील दुसऱ्या अंकापासून दहाव्या अंकापर्यंत आलेली 'चंद्रहास नामक राजपुत्राचा इतिहास' ह्या नावाची एक मनोरंजक रासेलससारख्या कथेवरून किंवा एखाद्या तत्समान कथेवरून लेखकास स्फुरलेली बोधकथा असावी असे वाटते. तिच्यात कल्पकतेचा विलास बराच आहे; परंतु विविध विषयांबाबत वाचकास बोध द्यावा हाच तिचा प्रमुख लेखनहेतु आहे. कथा अशी आहे की, एका सर्व सुखसोयींनीं युक्त असणाऱ्या बंदिस्त उद्याननगरीत अनेक स्त्रीपुरुष राहात आहेत. त्यात एक तरुण राजपुत्र आहे. भोवती सुखसागर पसरलेला असूनही हा राजपुत्र सुखी नाही. तो सुखाच्या बंदिवासातून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करीत आहे. हा त्याचा प्रयत्न चालू असताच त्याच

त्या उद्याननगरीतील इतर व्यक्तींशी परिचय होत आहे व त्यांच्या हकीकती ऐकत असता त्याला आपोआपच जगाचे ज्ञान होत आहे. एके दिवशी हा राजपुत्र त्या उद्याननगरीतील एका रहिवाशाच्या मदतीने आपल्या बहिणीला घेऊन मोठ्या प्रयासाने त्या सुखाच्या बंदिशाळेतून बाहेर पडतो; नेमके येथेच ह्या दीर्घकथेचे 'ज्ञानप्रसारका'तील मुद्रण थांबते व आपले ह्या राजपुत्राचे पुढे काय झाले ह्यासंबंधीचे कुतूहल अतृप्तच राहते.

ह्या चंद्रहास राजपुत्राला विश्वावसु नामक एका पुरुषापासून जे विविध प्रकारचे ज्ञान मिळते त्यात एके ठिकाणी कवित्वाचे विवेचन आढळते. ह्या विश्वावसूने त्रिखंड प्रवास केलेला असतो, अनेक अनुभव घेतलेले असतात. आपण जेथे जेथे गेलो तेथे तेथे कवितेला आणि कवित्वाला जेवढा मान मिळे तेवढा कोणत्याच गोष्टीला मिळत नसे असे विश्वावसु चंद्रहासाला सांगतो. तो म्हणतो, "याचें कारण कदाचित् असें असेल कीं, कोणत्याही प्रकारचें ज्ञान होणें तें पायरीपायरीनें उत्तरोत्तर प्राप्त होतें; परंतु कवित्व ही देणगी एकदम प्राप्त होत्ये ...स्वभावसिद्ध वस्तु व मोहादी षड्रिपु हेच बहुधा कवितेचे विषय होत व ते सृष्टीच्या उत्पत्तीपासून आजपावेतों सारखेच राहिले आहेत." विश्वावसूच्या मते आदिकवींनी हे विषय आपल्या काव्यामधून जे प्रकट केले "त्यांचेंच पुनर्लेखन व त्यांचा स्थलव्यत्यास करून निरनिराळी स्वरूपें करून दाखविणें यावाचून" नंतरच्या कवींस काही बाकी राहिलेले नाही; तेव्हा आजचे कवीही तेच करीत आहेत. विश्वावसु हा स्वतः कवी आहे. आपण कवी व्हावयाचे ठरविल्यावर आपणांस कोणतीच गोष्ट, कोणताच अनुभव हा निरर्थक नाही हे कसे जाणवले ह्याचे वर्णन विश्वावसूने मोठे बहारदार केले आहे. तो म्हणतो, "अगदी क्षुल्लक खडकापासून रत्नखचित राजवाड्यापावेतों एकसारखेंच लक्ष लावून मीं पाहिलें. कधीं कधीं नदीचीं वाकें असतील तिकडेच जावें, कधीं कधीं मेघांची गति पहात असावें. कारण कवीला कोणतेंही निरुपयोगी नाहीं. यावत् सुंदर, मनोहर व भयंकर त्या सर्वांची त्याला उत्तम रीतीची माहिती पाहिजे. जें म्हणून अतिशयित स्थूल व त्याचप्रमाणे जें अतिशयित सूक्ष्म असेल त्या दोघांचाही त्यास उत्तम रीतीचा परिचय पाहिजे...कारण या प्रकारची माहिती असल्यानें कोणत्याही न्याय किंवा धर्मांचा (च्या) विषयाची अन्याचा (च्या) अन्तःकरणावर अलंकारिक रीतीनें व जोरानें प्रतीति करून देतां येत्ये आणि ज्या (ज्या)स अशा प्रकारची परिपूर्ण माहिती असेल तोच स्वकल्पना अनेक सुरस

रीतीनें प्रकाश करूं शकेल आणि रसिक जनास अतिगूढ व विजातीय कल्पनांनीं व अकल्पित उपदेशपर स्वारस्यानें रंजविण्याची शक्ति त्याचीच होय."

कवीला यच्चयावत गोष्टींचे ज्ञान करून घेता येणे कसे शक्य आहे अशी शंका जेव्हा चंद्रहास विश्वावसूला विचारतो तेव्हा विश्वावसु म्हणतो, "यावत् वस्तुमात्रांचा विचार करीत बसणें हें कवीचें कर्म नव्हे, परंतु तो जातिज्ञान मात्र करून घेतो, सर्वसाधारण धर्म कोणते हें पाहतो व तसेंच ज्या दर्शनार्ह महान् वस्तु असतात त्यांकडे लक्ष पोंचवितो. गुलाबाचा (च्या) फुलांचा (च्या) पाकळ्या अगर त्याचा (च्या) रंगांचा (च्या) छटा मोजीत नाहीं अथवा वनांतील वृक्षादिकांचा (च्या) सौंदर्यांचा (च्या) सूक्ष्म छाया पाहात राहात नाहीं. त्याचें एवढेंच कर्तव्य कीं, जी कोणती गोष्ट कवि वर्णीत असतो तिचे मुख्य मुख्य धर्म सांगून कोणीकडून तरी वर्णनविषयीभूत व्यक्तीची प्रतीति वाचणारास करून द्यावी. आणि त्या वस्तूचे अतिसूक्ष्म धर्म वर्णित करण्याची कांहीं जरुरी नाहीं." पुढे विश्वावसु म्हणतो, "परंतु स्वभावसिद्ध गोष्टींची माहिती झाली म्हणजे कवीचें कार्य झाले असें नाहीं, कारण सांसारिक गोष्टीचें ज्ञान हें अर्धें कवित्व होय. कवि हें नांव जा (ज्या)ला मिळवणें आहे, त्यानें प्रत्येक स्थितीपासून होणाऱ्या सुखदुःखांची यत्ता ठरविली पाहिजे. मनुष्याचा (च्या) अंगांतील प्रत्येक मनोभावाचे व त्यांचा (च्या) अनेक संमिश्रणाचे धर्म कळले पाहिजेत, व देश, काल व लौकिक रीतिभातींचा (च्या) योगेकरून क्षणिक व अकल्पित होणाऱ्या कारणांस्तव, अथवा देशांतील न्याय धर्मांचा (च्या) योगानें मनावर होणाऱ्या परिणामांपासून, चंचल बालत्वापासून वयातीतपणापावेतों मनाची वृत्ति कशीकशी बदलत जात्ये, तिचा थांग लाविला पाहिजे. आपल्या देशांत व आपल्या कालांत जा (ज्या) इतर लोकांत गैरसमजुती चालू असतात, त्यांपासून त्यानें अलिप्त राहिलें पाहिजे. सत्यास त्याचा (च्या) अनेक अनित्य स्वरूपापासून नित्य स्वरूपात आणिलें पाहिजे. कवीनें आपल्या वेळचीं लौकिक मतें, कायदे यांजकडे विशेष लक्ष न देतां जें सर्वसाधारण व कालत्रयींही सारखें राहणारें व सर्वोत्कर्ष जें सत्य त्यासच मान द्यावा." कवी कितीही विद्वान झाला तरी त्याने जागतिक कीर्तीची अपेक्षा करीत बसू नये, आपले लेखन 'यथार्थ' होते आहे की नाही ह्याकडे त्याचे केवळ सतत लक्ष असावे असे विश्वावसु सुचवितो. 'त्याच्या लेखनाची सरणीही त्याचा (च्या) विचारानुकूल योग्य पाहिजे आणि अत्यंत श्रम करून पदलालित्याचे सूक्ष्म मार्दव, यमकादि

अर्थगौरव व अर्थचातुर्य हीं त्याचा (च्या) स्वाधीन असून लेखांत तशीं मूर्तिमंत उभीं राहिलीं पाहिजेत' असे म्हणून त्याने ह्या विवेचनाचा शेवट केला आहे.

विश्वावसूच्या मुखाने प्रस्तुत बोधकथेत लेखकाने रेखाटलेले कवीच्या कार्यपद्धतीचे आणि कवितेच्या प्रयोजनाचे चित्र निश्चित लक्षणीय आहे. ज्या काळात ते रेखाटले गेले आहे त्या काळातील प्रचलित काव्यविचार लक्षात घेता त्याची अभिनवता आणि त्यामागील वृत्तिगांभीर्य आपणांस जाणवल्याखेरीज राहात नाही. 'राजा शिवाजी' काव्याचे लेखक आणि प्रस्तावनाकार म. मो. कुंटे आणि कवी व त्याचे काव्य ह्यासंबंधी प्रारंभापासून अखेरपर्यंत (१८८५–१९०५) गंभीरपणे चिंतन करणारे आधुनिक मराठी कवितेचे जनक केशवसुत ह्यांच्या काव्यविचारांची चाहूल विश्वावसूच्या वर उल्लेखिलेल्या काव्यविचारात लागावयास हरकत नसावी. केशवसुतपूर्व कालात म्हणजे म. मो. कुंटे यांच्या कालात एकंदर काव्यविचार कोणत्या नव्या दिशेने वाटचाल करू लागला होता हे वरील 'पद्यात्मक कवितेसंबंधीच्या संवादा' वरून आणि 'कविता म्हणजे काय' ह्या १८५४ मधील ह्यापूर्वीच उल्लेखिलेल्या 'ज्ञानप्रसारका'-तील लेखावरून वाचकांच्या लक्षात येईल.

आपण आतापावेतो 'मराठी ज्ञानप्रसारकात' स्वतंत्र लेखरूपाने कविता म्हणजे काय, कवीवरील जबाबदारीचे व त्याच्या कार्यपद्धतीचे स्वरूप, प्राचीन मराठी वाङ्मयाची प्रवृत्ती, मानभाव पंथ, कादंबऱ्यांचे वाचन, भाषांतर कसे असावे इत्यादी विषयांचा विचार कसा झाला ते पाहिले. 'ज्ञानप्रसारका'तून झालेला हा विचार ज्या काळात झाला त्या काळाच्या दृष्टीने तो निःसंशय अत्यंत लक्षणीय ठरतो. परंतु 'मराठी ज्ञानप्रसारक' मधील वाङ्मयविचाराच्या दृष्टीने सर्वांत महत्त्वाचा लेख 'लिहिण्याची शैली' हा होय, असे मला वाटते. हा निबंध एप्रिल १८६३ च्या अंकात प्रसिद्ध झालेला असून त्याला 'हा निबंध रा. जनार्दन सखाराम गाडगीळ[७] यांनीं मराठी ज्ञानप्रसारक सभेपुढें ता. २८ माहे नोव्हेंबर १९६२ रोजीं वाचला' अशी तळटीप जोडलेली आहे.

---

७. दाते यांच्या ग्रंथ-सूचीत श्री. जनार्दन सखाराम गाडगीळ हे १९०० मध्ये वारल्याचा उल्लेख आढळतो; व त्यांचे नावावर पुढील ग्रंथ आढळतात :
हिंदुधर्मशास्त्रसार. पुस्तक १ ले. दायग्रहण (इंदुप्रकाश मुंबई १८६८)
हिंदुधर्मशास्त्रसार. पुस्तक २ रे. दायविभाग (इंदुप्रकाश, मुंबई १८७०)

हा निबंध अत्यंत परिश्रमपूर्वक लिहिलेला असून त्यात व्यक्त झालेले विचार हे जसे संस्कृतोद्भव नाहीत त्याचप्रमाणे त्यात शैलीसंबंधीच्या त्या काळातील इंग्रजी विचारांचाही केवळ अनुवाद करण्याचा प्रयत्न दिसत नाही; तर थोड्याफार स्वतंत्रपणे ह्या प्रश्नाचा विचार करण्याची इच्छा दिसते व प्रयत्न दिसतो हे लक्षात घेण्याजोगे आहे. येथे लेखक 'लिहिण्याच्या शैली'चा केवळ सर्वसामान्य विचार करीत आहे. लेखनाचे शास्त्रीय वा ललित असे विभाग पाडून प्रत्येकाच्या शैलीचा स्वतंत्रपणे विचार करण्याची जी आजची पद्धत ती अर्थातच येथे नाही. ती जाणीवहि नाही. (आजही मराठीत शैलीसंबंधी विचार करू पाहणाऱ्यांमध्ये ती नेहमीच दिसून येते असे नाही; तेव्हा ती १८६२ मध्ये कोठून उदयास आलेली असणार?)

लेखकाने शैलीसंबंधी केलेला हा विचार सामान्यतः सर्वच प्रकारच्या गद्य लेखनाला उद्देशून केलेला असला तरी त्याच्या चिंतनाचा विषय मुख्यतः निबंधलेखन आहे असे स्पष्ट दिसते; म्हणजे मुख्यतः निबंध 'लिहिण्याच्या शैली'चा विचार तो करितो आहे, व त्या दृष्टीने उत्तम लेखनशैलीची वैशिष्टये कोणती ते सांगण्याचा त्याने प्रयत्न केला आहे. लेखक प्रारंभीच म्हणतो, "लिहिण्याची शैली, जीस इंग्रजींत Style म्हणतात, या शब्दानें भाषा-चातुर्याचा बोध होतो, आणि मुख्यत्वेंकरून त्याचाच बोध व्हावा व आजचा(च्या) निबंधांत भाषेची शैली चांगली म्हणजे काय, व कोणत्या खुणांकडे विशेष लक्ष दिलें पाहिजे याचविषयीं लिहावयाचें आहे, परंतु भाषाचातुर्याखेरीज शैली चांगली येण्यास ग्रंथांत दुसरा एक गुण लागतो त्याजविषयीं प्रथमतः लिहिलें पाहिजे."

येथे लेखक ज्या गुणाचा उल्लेख करीत आहे तो म्हणजे "जें आपण लिहिलें आहे त्या सर्व लिहिण्याचा संबंध स्पष्टपणें वाचणारांचा(च्या) लक्षांत यावा" हा होय. लेखक एवढे सुचवून थांबत नाही. तो पुढे म्हणतो की, कोणत्याही लेखनाचा वाचकाच्या मनावर होणारा संस्कार हा केवलस्वरूपी असला पाहिजे, त्यात कोणत्याही प्रकारचा विस्कळीतपणा येता कामा नये. त्याचे शब्द असे आहेत, "जेवढे जेवढे विषय आपण आपल्या ग्रंथांत अथवा निबंधांत घेतले आहेत त्या सर्वांचा एक ठसा आपल्या मनावर उमटून, तो वाचणारांच्या मनावर उठला पाहिजे." लेखकाच्या विचारसरणीवर इंग्रजी वाङ्मयविचारांचे, विशेषतः unity of effect ह्या कल्पनेचे संस्कार झाले होते हे ह्यावरून

उघडच दिसते. आपल्या म्हणण्याच्या पुष्टयर्थ त्याने दिलेली उदाहरणेही पाश्चात्य लेखकांचीच आहेत. ती ॲडिसन, मेकॉले, जॉनसन यांच्या लेखनातील आहेत. लेखन हे सुसूत्र असले पाहिजे, तद्वारा एखाद्या विषयाचा योग्य उलगडा झाला पाहिजे, "त्यांतील विषयाचा गोषवारा पूर्वी ध्यानांत आणून, तो विषय कलमवार उलगडीत गेलें पाहिजे" असे लेखकाचे म्हणणे. लेखनात ही विवेचनाची सुसूत्रता जाणवल्यानंतरच लेखकाच्या भाषाचातुर्यांचे भान वाचकास होते असे त्याने म्हटले आहे. तो म्हणतो, "याप्रमाणें लिहिलेल्या विषयात विचाराचें सूत्र नीट असलें म्हणजे मग भाषाचातुर्यांचे गुण वाखाणण्यास वाचणारांस सुचते... जा (ज्या) लिहिण्यांत विचाराचा अंश कमी दिसतो व ती कमताई मुख्यत्वेंकरून विषयाच्या निरनिराळ्या भागांचा संबंध दाखविण्यांत दिसून येत्ये, तेथें भाषेचा (च्या) बाह्य अलंकाराकडे लक्ष देण्यास वाचणारास (निदान सूज्ञ वाचणारास तरी) धीर धरवत नाहीं. जेथें मूळ काया नीट नाहीं, तेथें कोणी अलंकार पाहत बसत नाहीं !"

निबंधलेखकाचा लेखनशैलीसंबंधीचा दृष्टिकोण वरील स्वरूपाचा असल्या-मुळे त्याने आपल्या विवेचनात अलंकृत लेखनाला कोठेही वाजवीपेक्षा अधिक महत्त्व दिलेले दिसत नाही. उलट अलंकरण म्हणजे शैली ह्या गैरसमजुतीपायी लेखनाची स्थिती कशी होते, अशा प्रकारचे लेखन पुष्कळदा "इंग्रेजींत musical nonsense' म्हणतात तसें" कसे होते व अशा प्रकारच्या लेखनाची सवय झाल्याने "लिहिणारे मनुष्य विचाराच्या कामास निरुपयोगी होतात व नेहमीं कांहीं वेडेवेडे कसे लिहितात" ते लेखकाने स्पष्ट केले आहे. लेखकाचे असे स्वच्छ मत आहे की, "भाषेचें ज्ञान चांगलें झालें नाहीं व विचार प्रौढ झालें नाहींत तोंपर्यंत चांगली (ल्या) शैलीचे जे बाह्यगुण म्हणजे शब्दालंकारादि प्रकार, हें साधण्याविषयीं प्रयत्न न करितां चांगला लिहिण्याचा पाया जो स्पष्ट लिहिणें व विचाराचा ओघ दाखविणें तो साधण्याविषयीं महान् प्रयत्न करावा."

अलंकरण म्हणजे शैली नव्हे हा मुद्दा स्पष्ट केल्यानंतर लेखक शैलीच्या संदर्भातील एक महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित करितो. तो म्हणतो, एखाद्या घरगुती किंवा सरकारी कागदपत्रातील लेखनात अनेकदा विचारांची स्पष्टता असते, त्यात एकही शब्द वायफळ नसतो; परंतु असे असूनही ते लेखन "कोणी चांगल्या शैलीनें लिहिलें आहे असें विशेषण लावीत नाहीं" ते का ? सदर

लेखकाने उपस्थित केलेला हा प्रश्न महत्त्वाचा नाही असे कोण म्हणेल? ह्या प्रश्नाचे त्याने दिलेले उत्तर अचूक आहे असे नव्हे परंतु हे उत्तर शोधण्यासाठी त्याने ज्या दिशेने पावले टाकली आहेत ती दिशा अत्यंत सूचक आहे. वरील प्रश्नाचा विचार करण्यास मदत व्हावी म्हणून लेखकाने आणखी एक प्रश्न उपस्थित केला आहे. तो प्रश्न असा की, आपणांस चित्रापासून आनंद का होतो. एक प्रश्न सोडविण्यासाठी दुसरा संबद्ध आणि उपकारक प्रश्न उपस्थित करणे ही सदर निबंधलेखकाने अवलंबलेली पद्धत वाङ्मयविचार करू पाहणाऱ्यांना अपरिचित नाही. चित्रदर्शनाने आपल्याला होणाऱ्या आनंदाच्या संबंधात लेखकाचे म्हणणे असे आहे की, "आपणापुढें जें चित्र ठेवलें आहे त्यावरून आपल्या मनापुढें काल्पनिक साक्षात पुतळा जेव्हां उभा राहातो व बाहेरील चित्र वास्तविक सजीव पदार्थ आहे असा भास उत्पन्न करून सजीव प्राण्यात जे हास्य, दुःख, विचार इत्यादि उद्गार दिसून येतात ते जेव्हां त्या चित्राच्या अंगीं भासूं लागतात तेव्हां त्याजपासून आनंद होतो. कल्पनाशक्तीची अत्यंत परिपूर्णता म्हटली म्हणजे चित्रलेखन, तशीच कविता कीं, जे तिचे विषय त्यांत मनुष्याच्या मनांतील विचारादि सर्व उद्गार मूर्तिमंत डोळ्यांपुढें उभे करणें. कल्पनाशक्तीचें जर विचारशक्तीशीं एक मीलन नाहीं तर तिचें तेज पडत नाहीं; आणि त्याचप्रमाणें विचारशक्तीचा (च्या) विषयांत कल्पनाशक्तीचा अंश नसला, तर विचारशक्तीचें पडावें तसें तेज पडत नाहीं." चित्र आणि काव्य ह्यांत कल्पनाशक्तीचे कार्य कोणत्या प्रकारचे असते ते चित्रापासून आनंद का होतो ह्या प्रश्नाचा विचार करण्याच्या निमित्ताने स्पष्ट केल्यावर निबंधलेखक मुळात ज्या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी हा दुसरा प्रश्न उपस्थित केला गेला त्या मूळ प्रश्नाकडे वळतो. त्याचे म्हणणे असे की, घरगुती किंवा सरकारी कागदपत्रांतील लेखनात निःसंदिग्धता आणि अल्पाक्षरत्व असले तरी त्यात कल्पनाशक्तीच्या विलासाला वाव न मिळाल्यामुळे ते चांगल्या शैलीने लिहिले गेले आहे असे कोणीही समजत नाही; लेखन शैलीदार होण्यासाठी त्यात कल्पनाशक्तीला वाव मिळणे आवश्यक असते.

कल्पनाशक्ती आणि विचारशक्ती यांचे ऐक्य झाल्याखेरीज, त्यांना एकमेकांचे साहाय्य असल्याखेरीज लेखनात सौंदर्य अवतरणे शक्य नाही असे लेखकाचे मत आहे. तो पुढे म्हणतो, "लिहिण्याची शैली चांगली साधण्यास विचार-शक्ति व कल्पनाशक्ति यांचें ऐक्य केलें पाहिजे...ह्या दोन्ही शक्तींचें जेथें

ऐक्यत्व नाहीं तो विषय मनास फार वेळ रुचत नाहीं. ह्या शक्तींचा परस्पर असा संबंध आहे कीं, एक दुसरीशिवाय फिकी पडते." लेखक मुख्यतः निबंधात्मक लेखनाच्या शैलीचा विचार करीत आहे हे लक्षात घेतल्यास त्याचे हे 'चांगल्या शैली' संबंधीचे विवेचन कसे बरेचसे अचूक आहे ह्याची कल्पना येते. निबंधलेखनात नितळपणा व पारदर्शकत्व येते, त्याला खऱ्या अर्थाने देखणेपण लाभते ते विचारशक्तीला कल्पनाशक्तीची जोड मिळते तेव्हाच; तेव्हाच अरूपाला रूप येते, अगोचर गोचर होऊ लागते आणि अमूर्त हे मूर्तिमान बनत असते. 'ज्ञानप्रसारक' सभेपुढे १८६२ साली निबंध वाचणाऱ्या गाडगिळांनी हे ओळखले होते व म्हणूनच 'लिहिण्याच्या शैली'चा विचार करिताना ज्या दिशेने त्यांची पावले पडताना दिसत होती.

लेखनशैलीच्या संदर्भात विचारशक्ती आणि कल्पनाशक्ती यांच्या ऐक्याचे महत्त्व प्रतिपादल्यावर निबंधकार लेखनात 'कल्पनाशक्तीचा उपयोग कोणत्या रूपांनीं करण्यांत येतो' ह्याकडे वळतो. त्याच्या मते "लेखनकौशल्यांत कल्पनाशक्तीचा दोन प्रकारांनीं उपयोग करितात : एक शब्दयोजनेंत तिचें चातुर्य दाखविणें व दुसरें नाना प्रकारच्या अलंकारांनीं व विषयास योग्य व कल्पना-शक्तीस तोषविणारे असे लहान लहान विषय मध्यें मध्यें घालून विषय मनोरंजक करणें." शब्दयोजनेच्या संदर्भातील पहिली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे 'योग्य शब्दांची योजना करणें' ही असून ती कल्पनाशक्तीच्या कक्षेत येत नसून विवेचकशक्तीच्या कक्षेत येते ह्याची निबंधलेखकाला जाणीव आहे; परंतु "जास (ज्यास) संस्कृतांत पदललित्य म्हणतात तें साधणें मात्र कल्पनाशक्तीच्या मदतीशिवाय कठीण आहे" असे त्याचे म्हणणे आहे. पदलालित्यात लेखक पुढील गोष्टींचा अन्तर्भाव करितो : १) 'त्याच त्या स्वराचे शब्द पुनः घालणें;' २) 'द्व्यर्थी शब्दांची योजना करणें कीं, चालत्या विषयास तर तो शब्द योग्य असून त्याजपासून दुसरी कांहीं सुंदर कल्पना मनांत यावी', ३) 'वाक्यांत बुध्द्या उपमा, उत्प्रेक्षा न घालतां सहज एखाद्या शब्दापासून तिचें वाचणारांस अथवा ऐकणारांस दिग्भावप्रदर्शन मात्र व्हावें,' ४) 'सर्व जातीविषयीं बोलावयाचें असून त्या जातींत जी ठळक व रमणीय वस्तु तिजविषयींच मात्र बोलून त्याजपासून जातीविषयीं बोध करावयाचा.' निबंध-लेखकाच्या मते पदलालित्याच्या ह्या जाती जरी मुख्यत्वेकरून पद्यात्मक लेखनात आढळत असल्या तरी त्यांचा गद्यात्मक लेखनात उपयोग करिता येतो

व 'तेणेकरून लिहिण्यास माधुर्य येतें;' परंतु हे म्हणत असताना तो एक धोक्याची सूचना देण्यास विसरत नाही. पुढच्याच वाक्यात तो म्हणतो, 'एवढें मात्र लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, गद्यात्मक लिहिण्यांतही त्यांचा फार कमी उपयोग करावा, कारण फार उपयोग केल्यानें वाचणारांचा(च्या) किंवा ऐकणारां(च्या) मनांत असें वाटूं लागतें कीं, हा केवळ शुद्ध सुंदर लिहिणाराच फक्त आहे." अलंकृत लेखनाला निबंधकाराने प्रारंभापासूनच फारसे महत्त्व दिलेले नसल्यामुळे त्याची ही भूमिका त्याच्या पूर्वोक्त मताशी सुसंगतच ठरते. पदलालित्यासंबंधीच्या आपल्या विवेचनाला लेखकाने मराठी लेखनातील अनेक उदाहरणांची जोड दिली आहे, परंतु ही सर्व उदाहरणे देऊन शेवटी लेखकाने म्हटले आहे ते हेच की, "साधारण लिहिण्यांत अलंकारांची फार नेमस्त योजना करावी. वरील उताऱ्यांत अलंकार आहेत परंतु स्वाभाविक लिहिण्यास जेवढे योग्य तेवढेच आहेत. बुद्ध्या विचार करून उपमा किंवा उत्प्रेक्षा आंत घातली आहे असें साधारण लिहिण्यांत अगदीं भासूं नये."

पदलालित्य साधण्याच्या कामी कल्पनाशक्तीचा चांगल्या लेखनाला कसा उपयोग होतो, त्या लेखनात त्यामुळे सौंदर्य कसे निर्माण होऊ शकते याचे विवेचन केल्यानंतर लेखक 'वाक्यलालित्य' आणि 'विचारलालित्य' ह्या उत्तम शैलीला आवश्यक ठरणाऱ्या दोन गुणांकडे वळतो. 'वाक्यलालित्य' आणि 'विचारलालित्य' हे चांगल्या शैलीचे 'प्रधान गुण' आहेत असेच लेखकाचे मत आहे. आपण 'वाक्यलालित्य' आणि 'विचारलालित्य' हे शब्द एका विशिष्ट अर्थाने वापरीत असून 'त्या शब्दांचा संस्कृत ग्रंथकारांनीं कोणत्या अर्थानें उपयोग केला आहे हें मला माहीत नाहीं' हे निबंधलेखकाने प्रारंभीच स्पष्ट केले आहे. 'वाक्यलालित्य' ह्या शब्दाने लेखकाला दोन गोष्टी सुचवायच्या आहेत: पहिली प्रत्यक्ष वाक्यरचनेसंबंधीची: लेखकाचे म्हणणे असे आहे की, वाक्यरचनेत सरलत्व असावे; 'समजायास वाक्य दोनतीनदा वाचण्याची गरज पडूं नये.' परंतु याचा अर्थ वाक्ये लहानच योजावीत असा नसून ती प्रसंगविशेषी मोठी असली तरी 'उपवाक्याबरोबर वाचणाराचा (च्या) मनाचे गमन होईल' अशी हवीत. 'वाक्यलालित्य' ह्या शब्दाने लेखकाला अभिप्रेत असलेली दुसरी गोष्ट म्हणजे त्यामधील 'कल्पनाशक्तीचा (च्या) अंशाची.' हा 'कल्पनाशक्तीचा अंश' समर्पक अलंकारांच्या द्वारा वाक्यार्थास कसा गोचर करतो ते लेखकाने परत एकदा स्पष्ट केले असून तसे झाल्याशिवाय

अलंकार हा खऱ्या अर्थाने 'शोभविणारा पदार्थ' कसा ठरत नाही ते दाखविले आहे.

वाक्यलालित्यासंबंधी एवढे विवेचन केल्यावर लेखक 'विचारलालित्य' ह्या शैलीच्या संदर्भातील दुसऱ्या 'प्रधान गुणा'कडे वळतो. 'विचारलालित्य' ह्या शब्दाने लेखकाला काय सुचवायचे आहे ? लेखकाला म्हणायचे ते असे की, विचारांना प्रौढत्व प्राप्त झाल्याखेरीज लेखनाला शोभा येणे कठीण आहे हे तर खरेच; परंतु विचार केवळ गहन असून भागणार नाही तर ते व्यक्त होताना रंजक ठरतील अशा रीतीने त्यांची अभिव्यक्ती साधली पाहिजे. जे जात्याच गहन आहे ते हसत खेळत ऐकणाऱ्याच्या वा वाचणाऱ्याच्या गळी उतरविण्याचे कौशल्य लेखकाच्या ठिकाणी असायला हवे; आणि हे कौशल्य त्याचे लेखणीत तेव्हाच येईल की, जेव्हा कल्पनाशक्ती त्याजवर प्रसन्न असेल. 'कल्पनाशक्तीच्या मदतीशिवाय ग्रंथांत मध्यें मध्यें कित्येक गोष्टींचीं वर्णनें आणून अथवा विषयाचा (च्या) संबंधानें कांहीं दुसऱ्या गोष्टी आंत आणून ग्रंथ मनोरंजक'करिताच येणार नाही; परंतु लेखन रंजक व्हावे एवढ्यासाठी लेखकाने त्यात अप्रस्तुताला मात्र स्थान देता कामा नये हे सांगावयास निबंधकार विसरलेला नाही. त्याचे शब्द असे आहेत, 'परंतु ही खुबी करण्यांत मोठी चतुराई लागते, नाहींतर प्रकृत विषयाचा (च्या) न लागू अशा गोष्टी, लिहिणारानें आंत घातल्या आहेत अशी ऐकणारांची अथवा वाचणारांची समजूत होईल.'

'लिहिण्याच्या शैली' संबंधीचे हे विवेचन येथे संपते. परंतु ते संपविण्या-पूर्वी 'सध्या (१८६२) बाल्यावस्थेंत असणारी जी मराठी भाषा तींत वर सांगितलेले भाषाचातुर्याचे रस साधतील कीं नाहीं याचें थोडेंसें अनुमान होण्यास जे कांहीं सुरस लेख गद्यांत झाले आहेत त्यांतून कांहीं थोडे उतारे' लेखकाने उद्धृत केले आहेत. हे उतारे पुढील लेखनातून घेतलेले आहेत: दादोबा पांडुरंग यांच्या व्याकरणाची प्रस्तावना, 'मराठी कोलंबस' (बहुधा 'कोलंबसाचा वृत्तांत'—ले० महादेव गोविंद कोल्हटकर, अमेरिकन मिशन प्रेस, १८४९), 'थोरले माधवराव पेशवे' (ले० विनायक जनार्दन कीर्तने, १८६१, उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभेपुढे वाचलेले नाटक), सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांच्या 'बाळमित्रा'ची प्रस्तावना, 'यमुनापर्यटन' (१८५६. ले० बाबा पद्मनजी)ची प्रस्तावना. हे सर्व उतारे गद्य आहेत. ह्याखेरीज दोन पद्य उतारे अनुक्रमे प्राकृत कवितेचे पुस्तक पहिले व पुस्तक दुसरे ह्यांतून उद्धृत

केले आहेत. (हे पद्यात्मक उतारे देताना लेखकाला मुख्यत्वे भाषांतराच्या शैलीचा विचार करावयाचा आहे.) हे उतारे देऊन केवळ निबंधकार थांबलेला नाही तर प्रत्यक्ष विवेचनाच्या ओघात आपण जी चांगल्या शैलीची वैशिष्ट्ये सांगितली ती ह्यांतील प्रत्येक उताऱ्यात कितपत आढळतात ह्याचाही त्याने जाता जाता विचार केला आहे; व शेवटी अशी सूचना दिली आहे की, 'वर जे लिहिण्याच्या शैलीचे निरनिराळे गुण सांगितले ते साधण्यांत इतकें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, एकच गुण एथपासून तेथपर्यंत साधून उपयोग नाहीं. मनास आनंद होण्याचें मुख्य तत्त्व एकच पदार्थ त्यापुढें नसणें हें आहे; आणि म्हणून एकच अलंकार पुनःपुनः आणूं नये हें अवश्य आहे.' ह्या सूचनेबरोबरच लेखकाने आणखी एक महत्त्वाचा खुलासा केला आहे. तो असा की, 'असे निबंध ऐकल्यानें अथवा लिहिल्यानें देखील म्हणजे, चांगली शैली साधते असें नाहीं; ती साधण्यास लिहिण्यावर परिश्रम केले पाहिजेत आणि कांहीं अंशीं ही बुद्धीची गोष्ट आहे. परंतु असे विषय लिहिण्याचा व ऐकण्याचा एवढा उपयोग आहे कीं त्याचा (च्या) योगानें जे या परिश्रमांत गुंतले आहेत त्यांस कांहीं अंशीं साधन होऊन निदान भलतीकडे तरी श्रम करायचें वांचेल.'

निबंधलेखक श्री० जनार्दन सखाराम गाडगीळ यांना स्वतःला लक्षात घेण्याजोगी 'लिहिण्याची शैली' नाही. परंतु त्यांनी तत्संबंधी केलेला विचार मात्र तो ज्या काळात झाला आहे त्या काळाच्या मानाने निश्चित लक्षात घेण्याजोगा आहे. श्री. गाडगीळ यांच्या मनावर त्या काळात शाळेच्या वरील वर्गातून आणि कॉलेजमध्ये rhetorics ह्या विषयाचे जे इंग्रजी ग्रंथाधारे अध्ययन होत होते त्याचे संस्कार झालेले स्पष्ट दिसत असले तरी त्यांनी 'लिहिण्याच्या शैली'च्या संबंधात व्यक्त केलेल्या विचारात तत्कालीन मराठी वाङ्मयविचाराच्या दृष्टीने निःसंशय महत्त्वपूर्ण ठरणारा असा भाग आहे. ज्या काळात शैलीसंबंधीच्या विचारात अलंकरणाच्या कल्पनेला–शब्दालंकार व अर्थालंकार यांना विलक्षण महत्त्व होते त्या काळात उत्तम शैलीची लक्षणे सांगतांना त्यात पदलालित्य आणि वाक्यलालित्य यांच्या बरोबरीनेच–किंबहुना त्यांच्यापेक्षा अधिकच विचारगांभीर्य आणि विचारलालित्य यांना महत्त्व देण्यात जनार्दन सखाराम गाडगीळ यांनी खरोखरच मराठी वाङ्मयविचार योग्य मार्गावर आणण्यास फार मोठी मदत केली आहे. उत्तम लेखनात विचारशक्ती आणि कल्पनाशक्ती यांचे ऐक्य साधलेले असते हा सदर लेखात

गाडगीळ यांनी मांडलेला विचार ते अंगीकारीत असलेल्या नव्या दृष्टिकोणाचा निदर्शक आहे. मराठी गद्याचे वैभव वाढविणारे लेखक गाडगीळांच्या ह्या लेखानंतरच मराठीत मुख्यत्वेकरून उदयास आलेले असले तरी गद्यलेखनाच्या शैलीचे मोल कोणत्या गुणविशेषांवरून जोखले जावयास हवे याची बरीचशी अचूक सूचना गाडगिळांच्या सदर निबंधातून अगोदरच देण्यात आली होती असे दिसते. गाडगिळांनी शैलीविषयक विचाराला लावलेले हे इष्ट व निरोगी वळण पुढे किती दिवस टिकले हा प्रश्नच आहे.

'मराठी ज्ञानप्रसारकां'तील काही ग्रंथपरीक्षणे आणि लेख यांच्या आधारे १८५० ते १८६६ ह्या काळात झालेल्या वाङ्मयविचाराचा बराचसा तपशीलवार परिचय वरील परिच्छेदात करून देण्यात आला आहे. 'विविधज्ञानविस्तार' (१८६७) आणि 'निबंधमाला' (१८७४) यांचा उदय होण्याच्या अगोदरच्या काळातील हा वाङ्मयविचार आहे हे लक्षात घेतल्यास त्याचे महत्त्व पटावे. श्री. काशीनाथ बाळकृष्ण मराठे यांचा 'नावेल आणि नाटक यांवरील निबंध,' १८७२ मध्ये लिहिला गेला. 'मराठी ज्ञानप्रसारकां'तील वाङ्मयविचार हा त्यापूर्वीचा आहे. मुंबई विद्यापीठाची स्थापना होण्यापूर्वीच (१८५७ पूर्वी) ह्या वाङ्मयविचारास प्रारंभ झाला असून तेव्हापासून तो विद्यापीठ स्थापन झाल्यानंतरच्या दहा वर्षांपर्यंतचा हा वाङ्मयविचार आहे. त्यावर पौरस्त्य वाङ्मयविचारापेक्षा पाश्चात्य वाङ्मयविचाराचीच अधिक छाप आहे. कादंबरी व नाटक ह्यांसारख्या वाङ्मयप्रकाराकडे पाहण्याची त्यातून व्यक्त होणारी दृष्टी पौरस्त्य नाही, तिच्यावर झालेले इंग्रजी वाङ्मयविचारांचे संस्कार सहजपणे लक्षात येण्याजोगे आहेत. 'रत्नप्रभा' ही कादंबरी आणि 'जयपाळ' हे नाटक यांची वर एके ठिकाणी विस्ताराने उल्लेखिलेली ग्रंथपरीक्षणे ह्या म्हणण्याची साक्ष पटवितात. ह्या दोन्ही परीक्षणांची पद्धती पाश्चात्य आहे. त्यांमधून ज्या गोष्टी विचारात घेतल्या गेल्या आहेत त्या रस किंवा नायक आणि नायिका यांचे उदात्तत्व ह्यांसारख्या नव्हेत तर सदर कादंबरीचा किंवा नाटकाचा आपल्या मनावर उमटणारा ठसा, त्याची एकात्मता, ज्या घटनांनी सदर कादंबरी वा नाटक यांचे कथानक सिद्ध होते त्या घटनांची संभाव्यता, ज्या प्रमुख व्यक्तींच्या संदर्भात ह्या घटना घडताना आढळतात त्या व्यक्तींच्या चित्रणात आढळणारी अन्तर्गत सुसंगती इत्यादी होत. ह्या ग्रंथपरीक्षणकारांचा दृष्टिकोण नीतिवादी आहे. ते स्वाभाविकच नाटक-कादंबरीच्या कथानकांचा नीतिवादी दृष्टिकोणांतून विचार

करीत आहेत; परंतु ते तेथेच थांबत नाहीत. एखाद्या कादंबरीची किंवा नाटकाची परीक्षा म्हणजे नेमकी कशाकशाची परीक्षा, ह्या परीक्षेत त्यांची कोणकोणती अंगे लक्षात घेतली पाहिजेत व त्यांची चिकित्सा कोणत्या मूल्यांच्या आधारे केली पाहिजे ह्यासंबंधीची बरीच सुबुद्ध समज ते व्यक्त करिताना दिसतात. त्यांच्यासमोर असलेल्या नाटककादंबऱ्या कल्पनारम्य आहेत. त्यात वास्तवापेक्षा अद्भुताला आणि संभाव्य घटनांपेक्षा योगायोगालाच अधिक महत्त्वाचे स्थान दिले जात आहे, परंतु असे असूनही त्यांचे परीक्षण करिताना परीक्षणकार जो दृष्टिकोण स्वीकारीत आहेत त्यात त्यांना नकळत वास्तववादी मूल्ये डोकावताना दिसत आहेत. ही निःसंशय इंग्रजी वाङ्मय विचाराच्या संपर्काने हळूहळू उदयास येऊ पाहत असलेल्या नव्या वाङ्मयदृष्टीची चाहूल आहे.

कादंबरी व नाटक ह्यांसारख्या महत्त्वाच्या वाङ्मयप्रकरात निर्माण होणाऱ्या कृतींची थोड्याफार नव्या दृष्टिकोणामधून परीक्षा करण्याची प्रवृत्ती जशी ‘मराठी ज्ञानप्रसारकां’त दिसून येते त्याचप्रमाणे कविता म्हणजे काय ह्यासारखा प्रश्न उपस्थित करून त्याचे उत्तर जी प्रकृतीने सर्वस्वी भिन्न अशी इंग्रजी कविता शाळाकॉलेजांमधून नव्याने वाचनात येऊ लागली होती तिच्या संदर्भात शोधण्याचीही वृत्ती दिसून येते. ‘मराठी ज्ञानप्रसारक’ ‘यशोदा पांडुरंगी’ सारख्या केकावलीवरील टीकाग्रंथाचे अत्यंत चिकित्सकपणे केलेले शुद्धीकरण जसे प्रसिद्ध करिताना दिसते तसेच कवितेत महत्त्व कशाला, प्रासयुक्त रचनेला की ‘अर्थाला’, ज्यामुळे कवितेत सामर्थ्य अवतरते असा ‘अर्थ’ कोणता, हा ‘अर्थ’ कवितेत अवतरण्यासाठी कवीची वृत्ती कशी हवी इत्यादी नव्या काव्य-दृष्टीची सूचना देणारे प्रश्नहि वेगवेगळ्या संदर्भात उपस्थित करू पाहते. ‘चंद्रहासनामक राजपुत्राचा इतिहास’ ह्या प्रदीर्घ बोधकथेतील चंद्रहास आणि विश्वावसू यांचा ‘पद्यात्मक कवितेसंबंधीचा संवाद’ ह्या दृष्टीने किती लक्षात घेण्याजोगा आहे याची कल्पना ह्या लेखात इतरत्र दिलेला त्याचा सारांश वाचल्यावर सहज येऊ शकते. विश्वावसूने ह्या संवादातून रेखाटलेले कवीचे चित्र तत्कालीन मराठी काव्यविचाराच्या संदर्भात न्याहाळल्यास त्याची अभिनवता जाणवल्याखेरीज राहत नाही. आपण कवी आहोत याची जाणीव होताच आपण काय केले हे सांगताना “अगदी क्षुल्लक खडकापासून रत्नखचित राजवाड्यापावेतो एकसारखेंच लक्ष लावून मी पाहिलें. कधीं कधीं नदीचीं वाकें

असतील तिकडेच जावें, कधींकधीं मेघांची गति पाहात असावें. कारण कवीला कोणतेही निरुपयोगी नाहीं. यावत् सुंदर, मनोहर व भयंकर या सर्वांची त्याला उत्तम रीतीची माहिती पाहिजे" असे जे विश्वावसू म्हणतो आणि खऱ्या कवीच्या वृत्तीचे, त्याच्याकडून अपेक्षित असलेल्या कार्यांचे आणि त्याच्या सामर्थ्याचे जे चित्र रेखाटतो ते पाहात असता त्यात इंग्रजी रोमँटिक कवींच्या विचारांच्या छटा आपणांस ठिकठिकाणी उमटलेल्या स्पष्ट दिसतात, असे वाटत नाही काय?

ह्याच दृष्टीने जनार्दन सखाराम गाडगीळ यांच्या 'लिहिण्याची शैली' ह्या निबंधात व्यक्त होणाऱ्या विचारसरणीत आपणांस रीतीसंबंधीच्या संस्कृत परंपरागत विचारांपासून शक्य तो अलिप्त राहण्याची वृत्ती दिसून येते. ह्या सबंध निबंधात कल्पनाशक्ती व तिचे कार्य लक्षात घेऊन शैलीचा विचार करण्याची जी प्रवृत्ती दिसून येते ती निखालस सर्वस्वी नव्या वाङ्मयीन दृष्टिकोणाची निदर्शक आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी इंग्लंडमधील रोमँटिक चळवळीचा एक प्रभावी पुरस्कर्ता कोलरिज याने आपल्या टीकालेखनातून कल्पनाशक्तीच्या कार्यांचे स्वरूप सविस्तरपणे स्पष्ट केले, आणि 'रोमँटिसिझम' ह्या कल्पनेत येथून पुढे कल्पनाशक्तीच्या विलासाला सतत विचारवंतांकडून महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले. 'लिहिण्याची शैली' ह्या निबंधाचे लेखक श्री. गाडगीळ यांच्या अभ्यासात कोणते इंग्रजी टीकाग्रंथ आले होते हे निश्चित सांगता येणे कठीण असले तरी एवढे खरे की कोणत्याही वाङ्मयाच्या अंगांचा विचार हा त्या अंगांशी संबद्ध असलेल्या कल्पनाशक्तीच्या कार्याच्या विचाराशिवाय करणे कठीण आहे ही नवी जाणीव ते आपल्या निबंधातून निःसंशय व्यक्त करिताना दिसतात. शैलीसंबंधीच्या विचारात ते पदलालित्य आणि वाक्यलालित्य ह्यांच्या बरोबरीने 'विचारलालित्या'ला स्थान देताना दिसतात हेही ज्या नव्या वाङ्मयीन दृष्टीचा ते अवलंब करताना आढळतात त्या दृष्टीचे सूचक आहे. ते 'पदलालित्य' आणि 'वाक्यलालित्य' ह्या शब्दांबरोबर 'विचारलालित्य' हा नवा शब्द बनवतात हेच त्यांच्या नव्या दृष्टिकोणाचे एक गमक आहे. 'लिहिण्याच्या शैली'चा विचार करीत असता चित्र म्हणजे काय, आपण चित्र पाहतो म्हणजे नेमके काय करितो, चित्र काय साधण्याचा प्रयत्न करीत असते इत्यादी प्रश्न उपस्थित करून चित्रकार आणि लेखक यांच्या कार्यपद्धतीतील साधर्म्य शोधणे, त्यांची समान अंगे लक्षात घेणे हे खरोखरच कशाचे द्योतक

आहे ? मराठीत अशा पद्धतीनें एखाद्या वाङ्मयीन प्रश्नाचा विचार करण्याचा प्रयत्न ह्या पूर्वी कोणी केलेला आढळतो काय ? वाङ्मयकलेशी संबद्ध असणाऱ्या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी चित्रासारख्या ललितकलेकडे वळणे व तिची साक्ष काढणे हे वाङ्मयकलेच्या प्रकृतीसंबंधी हळूहळू निर्माण होणाऱ्या नवीन जाणिवेचे निदर्शक आहे.

'मराठी ज्ञानप्रसारकां'तील वाङ्मयविचार ह्याप्रमाणे हळूहळू परंतु निश्चितपणे नव्या दिशेने पावले टाकीत होता. 'ज्ञानप्रसारका'नंतर आलेल्या 'विविधज्ञानविस्तारा'ने आणि 'निबंधमाले'ने तो कोणकोणत्या बाबतीत आणि कोणत्या दिशेने पुढे नेला हे पाहणे उब्दोधक आहे. एवढे खरे की, ग्रंथपरीक्षण आणि वाङ्मयीन प्रश्नांचा तात्त्विक विचार ह्या उभयविध क्षेत्रात 'मराठी ज्ञानप्रसारका'ने निश्चित लक्षणीय कार्य केले आहे. ग्रंथाचे परीक्षण ही केवढी जबाबदारीची बाब आहे, तेवढ्यासाठी अभ्यासाची आणि परिश्रमांची आवश्यकता आहे हे ज्ञानप्रसारकाने ग्रंथांची अत्यंत साक्षेपी वृत्तीने परीक्षणे करून दाखवून दिले. त्याने केलेल्या 'जयपाळ' आणि 'रत्नप्रभा' ह्या ललित ग्रंथांच्या परीक्षणांबरोबरच 'यशोदा पांडुरंगी,' 'डाक्टर विलसन यांनीं केलेली इंग्रजी आणि मराठी वाक्यावलि' आणि 'कविचरित्र' ह्या पुस्तकांची परीक्षणेही ह्या दृष्टीने लक्षात घेण्याजोगी आहेत.

परिशिष्ट पहिले

मराठीतील प्रारंभीची रहस्यकथा

मराठीतील पहिली रहस्यकथा केव्हा लिहिली गेली असेल ती असो; परंतु एवढे खरे की उपयुक्त मराठी ज्ञानप्रसारक सभेने चालविलेल्या 'मराठी ज्ञानप्रसारक, ह्या मासिकाच्या १८६२ सालांतील मेपासून डिसेंबरपर्यंतच्या एकंदर नऊ अंकांत आपणांस मराठींतील पहिल्या चार रहस्यकथा आढळतात.' 'मराठी ज्ञानप्रसारका'च्या संपादकीय धोरणानुसार ह्या कथांच्या लेखकांची नावे अर्थात कोठेच जाहीर करण्यात आलेली नाहीत; परंतु त्या चारीही कथा एकाच लेखकाने लिहिलेल्या असाव्यात असे मानायला भरपूर जागा आहे. ह्या कथांची नावे 'छायेची साक्ष', 'पुत्रशोक', 'हरवलेले रत्न', आणि 'धाकटा कारकून' ही असून त्या अनुक्रमे १८६२ सालच्या 'मराठी ज्ञानप्रसारकाच्या' मे, जून, सप्टेंबर व डिसेंबर ह्या अंकांतून प्रसिद्ध झाल्या आहेत. त्यांतील 'पुत्रशोक' ही कथा दोन भागातून प्रसिद्ध झाली असून 'हरवलेले रत्न' ह्या कथेचे एकंदर तीन भाग आहेत. स्वाभाविकच ह्या कथांनी 'मराठी ज्ञानप्रसारका'ची बरीच पाने व्यापिली असून त्यांतील काही दोन तीन अंकांतून पुऱ्या झाल्या आहेत.

ह्या चारही कथांची कथनशैली आणि त्यांतील भाषेच्या लकबा ह्यांत अगदी सहज लक्षात येण्याजोगा सारखेपणा असल्यामुळे त्या एकाच लेखकाने लिहिलेल्या असाव्यात हे मानायला जशी जागा आहे तशीच आणखी एका

गोष्टीवरून ह्या समजुतीला बळकटी यावी अशी परिस्थिती आहे. ती गोष्ट म्हणजे अशी की ह्या चार कथांपैकी 'छायेची साक्ष' ही पहिली कथा लिहिताना आपण एका वेगळ्या प्रकारची कथा लिहीत आहोत याची कथा लेखकाला जाणीव असल्याचे दिसत नाही. तो आपल्या कथेला 'छायेची साक्ष' एवढेच नाव देताना आढळतो; परंतु ह्या कथेनंतर पुढल्याच महिन्यात 'पुत्रशोक' ह्या नावाची जी दुसरी कथा तो प्रसिद्ध करितो त्या कथेच्या शीर्षकाखाली आपणांस कंसात 'एक नवल' हे शब्द योजिलेले आढळतात. 'छायेची साक्ष' ही कथा प्रसिद्ध झाल्यावर ही कथा इतर सर्वसामान्य कथांपेक्षा प्रकृतीने वेगळी आहे, ती एक 'नवलकथा' आहे ह्याची सूक्ष्म का होईना, पण जाणीव कथालेखकाला झालेली असावी आणि म्हणूनच तशाच प्रकारच्या आपल्या हातून लिहिल्या गेलेल्या 'पुत्रशोक' ह्या दुसऱ्या कथेच्या शीर्षकाखाली 'एक नवल' हे शब्द लिहावेसे त्याला वाटले असावे. आपण लिहीत आहोत ह्या 'नवल' कथा आहेत आणि म्हणूनच त्यांना वेगळ्या नावाने संबोधणे अत्यावश्यक आहे हे सदर कथालेखकाच्या, 'पुत्रशोक' ही दुसरी कथा लिहिताच व प्रसिद्ध होताच पूर्णपणे लक्षांत आले असले पाहिजे; कारण 'पुत्रशोक'नंतर तो जी कथा लिहिताना दिसतो व जी 'मराठी ज्ञान-प्रसारका'च्या सप्टेंबर १८६२ च्या अंकात प्रसिद्ध होते त्या कथेस तो केवळ 'हरवलेलें रत्न (एक नवल)' असे न संबोधता 'हरवलेलें रत्न (नवल तिसरें)' ह्या नावानेच एकदम संबोधताना आढळतो. आपल्या पहिल्या दोन कथांना अनुक्रमे 'नवल पहिलें', 'नवल दुसरें' अशी उपनामे न देता एकदम तिसऱ्या कथेला मात्र 'नवल तिसरें' असें उपनाम देण्यात लेखकाच्या मनाने दरम्यानच्या काळात आपण लिहीत असलेल्या आगळ्या कथांना कोणत्या नावाने संबोधावयाचे ह्यासंबंधात घेतलेला निर्णय निश्चित दिसून येतो. स्वाभाविकच लेखक त्यानंतर डिसेंबरच्या अंकामध्ये प्रसिद्ध होत असलेल्या आपल्या 'धाकटा कारकून' या कथेला 'नवल चौथें' याच नावाने संबोधितो ह्यात आश्चर्य नाही.

या 'नवल' कथांच्या लेखनाची स्फूर्ती सदर कथालेखकाने त्या कालातील इंग्रजी नियतकालिकातील रहस्यकथांवरून घेतलेली असणे शक्य आहे; परंतु १८६० साली व १८६० च्या अगोदर इंग्रजीमध्ये नाव घेण्याजोगे रहस्यकथा-लेखन कितपत होत होते याबद्दल संशय आहे. कॉनन डॉईलच्या शेरलॉक

कारण फिर्यादीची किंवा आरोपीची वकिली करणे हा त्याचा धंदा आहे, त्याचप्रमाणे ज्या गुन्ह्याच्या संदर्भात तो ही वकिली करतो, त्या गुन्ह्याचा तलास लावणे, त्यात दडलेले रहस्य शोधून काढणे हा त्याच्या व्यवसायाचा मुख्य भाग आहे. परंतु ह्या पहिल्या मराठी रहस्यकथांतून हा रहस्यशोध घेऊ पाहणारे वकील आपले काम फार भीतभीतपणे करताना आढळतात. 'भीत-भीतपणे' असे म्हटले याचे कारण असे की, ते ह्या कामात वाकबगार नाहीत व आपण वाकबगार नाही ह्याची त्यांना जाणीव आहे असे दिसून येते. ज्या रहस्याचा ते शोध लावू पाहत असतात त्याचा शोध हा त्यांच्या आवाक्या-बाहेरचा आहे, ह्याची तुम्हाआम्हा वाचकांनाही जाणीव व्हावी असेच चित्रण सदर कथांमध्ये झाले आहे; म्हणजे एका दृष्टीने पुढच्या रहस्यकथांतून येणारे शेरलॉक होम्स आणि त्याचे शिष्योत्तम हे एका टोकाला व वकील दुसऱ्या टोकाला असा देखावा दिसतो. शेरलॉक होम्स किंवा त्याचे आजच्या गुप्तपोलिसी कथेतील चतुर वंशज ह्यांच्या ठिकाणी दिसून येत असलेल्या आत्मविश्वासाचा संपूर्ण अभाव सदर 'शोधक' वकिलांमध्ये आढळतो. प्रत्यक्ष कथांतून रहस्यांचा शोध लावण्याचे काम त्यांजवर सोपविलेले दिसत असले तरी शेवटी रहस्यांचा शोध लागतो तो त्यांच्या कर्तृत्वामुळे नव्हे तर दैवाने त्यांना ऐन वेळी मदतीचा भरभक्कम हात दिल्यामुळे होय हेच आपल्या लक्षात येते; व म्हणून ह्या मराठीतील पहिल्या पहिल्या रहस्यकथांमध्ये गुप्तपोलिसाचे काम आरोपीच्या वकिलांकडे आलेले आहे असे विधान करण्याऐवजी दैवाचे विलक्षण पाठबळ असलेल्या काही कर्तृत्वशून्य परंतु सत्प्रवृत्त वकिलांकडे आलेले आहे अशी मुरड त्या विधानास घालावीशी वाटते.

रहस्याचा शोध लावण्याचे काम ह्या कथांमध्ये अशा रीतीने वकिलांकडे सोपविलेले असल्यामुळे ह्या प्रत्येक कथेतील शेवटचा समरप्रसंग कोणता असेल ह्याची कल्पना सहज करिता येण्यासारखी आहे : हा प्रसंग म्हणजे न्यायालयातील खटल्याचा. ह्या चारीही कथांच्या शेवटी न्यायालयाचा देखावा आहे. प्रत्येक रहस्यामागील कथा शेवटी न्यायासनासमोर उकलली जात आहे व गुन्हेगार कोण ह्याचा तलास लागून त्याला यथायोग्य शिक्षा होत आहे; परंतु न्यायालयामधील न्यायदानाचे सदर कथांमधील चित्रण आजच्या कथांतील किंवा चित्रपटांतील 'कोर्टसीन' पेक्षा वेगळे आहे. येथे न्यायाधीशाच्या आसना-वर बसलेली व्यक्ती न्यायनिष्ठुर नाही; तिच्या ठिकाणी न्यायनिष्ठुरतेपेक्षा

कारण फिर्यादीची किंवा आरोपीची वकिली करणे हा त्याचा धंदा आहे, त्याचप्रमाणे ज्या गुन्ह्याच्या संदर्भात तो ही वकिली करतो, त्या गुन्ह्याचा तलास लावणे, त्यात दडलेले रहस्य शोधून काढणे हा त्याच्या व्यवसायाचा मुख्य भाग आहे. परंतु ह्या पहिल्या मराठी रहस्यकथांतून हा रहस्यशोध घेऊ पाहणारे वकील आपले काम फार भीतभीतपणे करताना आढळतात. 'भीत-भीतपणे' असे म्हटले याचे कारण असे की, ते ह्या कामात वाकबगार नाहीत व आपण वाकबगार नाही ह्याची त्यांना जाणीव आहे असे दिसून येते. ज्या रहस्याचा ते शोध लावू पाहत असतात त्याचा शोध हा त्यांच्या आवाक्या-बाहेरचा आहे, ह्याची तुम्हाआम्हा वाचकांनाही जाणीव व्हावी असेच चित्रण सदर कथांमध्ये झाले आहे; म्हणजे एका दृष्टीने पुढच्या रहस्यकथांतून येणारे शेरलॉक होम्स आणि त्याचे शिष्योत्तम हे एका टोकाला व वकील दुसऱ्या टोकाला असा देखावा दिसतो. शेरलॉक होम्स किंवा त्याचे आजच्या गुप्तपोलिसी कथेतील चतुर वंशज ह्यांच्या ठिकाणी दिसून येत असलेल्या आत्मविश्वासाचा संपूर्ण अभाव सदर 'शोधक' वकिलांमध्ये आढळतो. प्रत्यक्ष कथांतून रहस्यांचा शोध लावण्याचे काम त्यांजवर सोपविलेले दिसत असले तरी शेवटी रहस्यांचा शोध लागतो तो त्यांच्या कर्तृत्वामुळे नव्हे तर दैवाने त्यांना ऐन वेळी मदतीचा भरभक्कम हात दिल्यामुळे होय हेच आपल्या लक्षात येते; व म्हणून ह्या मराठीतील पहिल्या पहिल्या रहस्यकथांमध्ये गुप्तपोलिसाचे काम आरोपीच्या वकिलांकडे आलेले आहे असे विधान करण्याऐवजी दैवाचे विलक्षण पाठबळ असलेल्या काही कर्तृत्वशून्य परंतु सत्प्रवृत्त वकिलांकडे आलेले आहे अशी मुरड त्या विधानास घालावीशी वाटते.

रहस्याचा शोध लावण्याचे काम ह्या कथांमध्ये अशा रीतीने वकिलांकडे सोपविलेले असल्यामुळे ह्या प्रत्येक कथेतील शेवटचा समरप्रसंग कोणता असेल ह्याची कल्पना सहज करिता येण्यासारखी आहे : हा प्रसंग म्हणजे न्यायालयातील खटल्याचा. ह्या चारीही कथांच्या शेवटी न्यायालयाचा देखावा आहे. प्रत्येक रहस्यामागील कथा शेवटी न्यायासनासमोर उकलली जात आहे व गुन्हेगार कोण ह्याचा तलास लागून त्याला यथायोग्य शिक्षा होत आहे; परंतु न्यायालयामधील न्यायदानाचे सदर कथांमधील चित्रण आजच्या कथांतील किंवा चित्रपटांतील 'कोर्टसीन' पेक्षा वेगळे आहे. येथे न्यायाधीशाच्या आसना-वर बसलेली व्यक्ती न्यायनिष्ठुर नाही; तिच्या ठिकाणी न्यायनिष्ठुरतेपेक्षा

मोठ्या कसोशीने व कौशल्याने घेताना दिसतात. रहस्याचा शोध लावण्याच्या बाबतीत ते जो थोडाफार प्रयत्न करिताना दिसतात तो ह्या साक्षीदारांच्या तपासणीत.

'पुत्रशोक' ह्या गोष्टीतील डिटेक्टिव्ह-वकील मात्र आपल्या इतर बांधवांपेक्षा थोडा वेगळा आहे. तोच तेवढा थोडाफार पुढे येणाऱ्या बाबूरावादी डिटेक्टिव्हांचा खऱ्या अर्थाने पूर्वज शोभतो. कारण खटला प्रत्यक्ष न्यायालयात येण्याच्या अगोदर त्याने आपल्या बुद्धिचातुर्याने गुन्ह्याचे धागेदुवे जुळवून रहस्याचा शोध लावण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. ह्यात तो आपल्यापेक्षा अधिक अनुभवी अशा एका वृद्ध वकिलाचा वेळोवेळी सल्ला घेताना दिसतो व त्या दृष्टीनेही त्याचे रहस्याचा शोध लावण्याबाबतचे प्रयत्न विशेष आस्थेवाईक व लक्षणीय वाटतात.

'पुत्रशोक' ही 'छायेची साक्ष' प्रमाणेच दोन बहिणींची कथा आहे; परंतु त्यांतील एक कुटिल व दुर्व्यसनी आहे, आपल्या बापाची मिळकत आपल्या नावे व्हावी म्हणून ती हरतऱ्हेच्या कारवाया करते. आपल्या धाकट्या बहिणीच्या प्रेमप्रकरणात आपण तिला मदत करीत आहोत असा आभास निर्माण करून बापाचे व तिचे वितुष्ट घडवून आणते, खोटीनाटी पत्रे लिहिते; परंतु शेवटी दैववशात धाकटी बहीण तिचा नवरा निवर्तल्यावर आपल्या लहान मुलांसह बापाच्या आश्रयाला आल्यावर तिचे व बापाचे सूत जमून वडील बहिणीची कारस्थाने उघडकीस येतात व बाप आपल्या मिळकतीचें वारसपत्र धाकटीच्या व तिच्या मुलाच्या नावे करून टाकतो. स्वाभाविकच वडील बहिणीचा क्रोध अनावर होतो व ती बापाच्या मृत्यूच्या वेळीं एका गुप्त दरवाजाने आपल्या धाकट्या बहिणीच्या खोलीत प्रवेश करून तिचे लहान मूल व वारसपत्र ही पळवून वाड्यामागील विहिरीत नेऊन टाकते. खोलीला कुलूप असता खोलीतील मूल व वारसपत्र ही नाहीशी कशी झाली ह्या रहस्याचा शोध वकिलसाहेबांना लावायचा असतो व ही गोष्ट खोलीला गुप्त दरवाजा असल्याशिवाय अशक्य आहे हे त्यांच्या लक्षात येते. तेवढ्यात धाकट्या बहिणीकडून वकीलसाहेबांना असेही कळते की काही वर्षांपूर्वी एकदा खोलीला आतून कडी लावलेली असताना तिची वडील बहीण अगदी अचानकपणे खोलीत आलेली तिच्या नजरेस पडलेली होती व मागच्या सज्ज्यातून जाणाऱ्या जिन्याने ती परत गेली होती; वकीलसाहेबांना

करण्यानें, अथवा नेत्र किंवा हस्तसंकेत करून या खटल्यास मजबुती आणण्याविषयीं यत्न केला असेल तर मला ईश्वर पाहून घेईल" इतका पापभीरू व सहृदय सरकारी वकील कोणत्या आरोपीला कधी मिळाला असेल? परंतु ह्या कथांतील सर्वच फौजदारी खटल्यांतील सगळयाच आरोपींना असेच त्यांजकडे सहानुभूतीने बघणारे सरकारी वकील मिळाले आहेत. जेथे सगळे वकील आणि न्यायाधीश आरोपीबद्दल सहानुभूती बाळगणारे तेथे खटला ऐकण्यासाठी नेमलेले पंचही तसेच असणार हे काय सांगायला हवे? इतर न्यायालयांतील पंच कितीही निःपक्षपातीपणे व न्यायनिष्ठुरपणे वागत असोत, या कथांतील पंच मात्र आपल्या उद्गारांवरून, हावभावांवरून, हास्यावरून वा शोकावेगांवरून आपणांस निरपराधी आरोपीबद्दल किती सहानुभूती वाटत आहे हे वेळोवेळी एकसारखे व्यक्त केल्याशिवाय राहत नाहीत. तेव्हा इतके पापभीरू सरकारी वकील, इतके प्रेमळ न्यायाधीश आणि इतके भावनाप्रधान व कनवाळू पंच कोणत्याही रहस्यकथेतील आरोपीला कधीही मिळाले नसतील असे मला वाटते व म्हणूनच एवढे न्यायालयांतील सर्व वातावरण आपल्या अशिलाला अनुकूल असलेले दिसत असता आरोपीच्या वकिलांचे पाय ह्या सर्वच कथांतून लटपटताना का दिसावेत ह्याचे सकृद्दर्शनी फार आश्चर्य वाटते.

सकृद्दर्शनी असे म्हटले याचे कारण असे की, थोड्या विचाराअंती हे आश्चर्य इतकेसे वाटत नाही. डिटेक्टिव्हाचे काम अंगावर घेऊ पाहणाऱ्या एका 'बुद्धिमान' व्यक्तीचे देखील हातपाय लटपटत आहेत हे पाहून वाचकाला एका निरपराध व्यक्तीवर गुदरलेल्या प्रसंगाचे एकंदर गांभीर्य लक्षात यावे व आता या दुर्दैवी निरपराध आरोपीचे काय होणार ह्याबद्दल त्याला सकारण काळजी वाटावी असाच तेथे लेखकाचा हेतू आहे. मला तर वाटते, एवढ्या आधारावरच रहस्याच्या शोधासंबंधीची म्हणजेच खटल्याच्या निकालासंबंधीची उत्कंठा आपल्या वाचकांच्या अंतःकरणामध्ये टिकविण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे. प्रत्यक्षपणें ह्या गुन्ह्याचा शोध लावू पाहणाऱ्या वकिलाच्या हातून तो शोध लावण्याचा योग क्वचितच येतो हे वर एके ठिकाणी स्पष्ट केलेच आहे. मौज वाटते ती ह्याची की, अशा प्रकारे एका दृष्टीने निष्क्रिय ठरणाऱ्या ह्या शोधक वकिलाला सर्वच कथांतून मात्र प्रारंभापासून एवढे महत्त्व देताना लेखक दिसतो की आपल्यासारखा वाचक स्वतःला नकळत त्याच्याकडून मग बुद्धिचातुर्याची अपेक्षा करू लागतो, त्याच्या हालचालींकडे साभिप्राय पाहू लागतो,

त्याचे बोलणे व त्याची प्रश्नोत्तरे कान लावून ऐकू लागतो आणि शेवटी एवढे झाल्यावर जेव्हा हा बार फुसकाच आहे हे आपल्या लक्षात येते तेव्हा आपल्याला आपली अगदीच फसगत झाल्यासारखी वाटते. रहस्याचा शोध, खरे म्हणजे, प्रत्येक कथेत लागतो तो जवळजवळ योगायोगाने–निरपराधी आरोपीच्या मदतीला न्यायाधीश, सरकारी वकील, पंच व कोर्टातील प्रेक्षक ह्या सर्वांबरोबर जणू प्रत्येक वेळी दैवही जोराने धावून येते व म्हणूनच केवळ रहस्याचा शोध लागून सुष्टाचा जय होतो व दुष्टास शासन मिळते.

'छायेची साक्ष' ही पहिलीच कथा घ्या. ही खरे म्हणजे दोन बहिणींची कथा आहे : त्यांतील एक विधवा असून दुसरी कुमारिका आहे; ह्या दोघी अनाथ मुली सिंहलद्वीपाहून हिंदुस्थानात आपल्या चुलत्याच्या आश्रयार्थ आलेल्या आहेत व गावी बैलगाडीतून जात असताना वादळामुळे रस्ता चुकून एका धर्मशाळेत मुक्कामाला राहिल्या असताना त्यांतील वडिलीच्या लहान मुलाचा रात्री खून होत आहे. तो खून ज्या सुरीने होतो ती सुरी, प्रवासात असताना धाकटीने कोलंबो येथे विकत घेतलेलीच सुरी निघाल्यामुळे व काही अन्य पुराव्यांवरून तो खून आपल्या काकाच्या मिळकतीला भागीदार नसावा ह्या दुष्ट हेतूने धाकट्या बहिणीने केला असा तिजवर आरोप आहे व ती निरपराध आहे अशी तिच्या वडील बहिणीची, तिच्या वकिलाची, न्यायाधीशाची व सरकारी वकील आणि पंच ह्या सर्वांचीच मनोदेवता त्यांना साक्ष देत आहे; परंतु प्रत्यक्ष खुनी सापडायचा कसा व ह्या निरपराध मुलीवरील आरोप नाशाबीत व्हावयाचे कसे हा प्रश्न आहे. प्रत्यक्ष खुनी शोधून काढण्याचा एकच अंधुक मार्ग आहे. खून होताच त्या लहान मुलाने मारलेल्या किंकाळीने जाग्या झालेल्या मुलाच्या आईने खुनी माणसाची सावली दिव्याच्या प्रकाशात भिंतीवर पाहिलेली आहे व ती सावली आपल्या धाकट्या बहिणीची नव्हती ह्याविषयी तिला पूर्ण खात्री आहे. तेव्हा केवळ ह्या सावलीच्या आधाराने खुनी माणसाचा तपास लागावयाचा आहे व आरोपीचा वकील तो कसा लावणार ह्याकडे तुम्हाआम्हा सर्व वाचकांचे अर्थात लक्ष आहे.

मौज अशी की शेवटी हा तपास लागतो तो निव्वळ दैवयोगाने. खून झालेल्या रात्री त्या धर्मशाळेत असलेल्या सर्वांनाच पोलिसांनी संशयावरून पकडलेले असते व खटल्यात त्यांच्या साक्षी व्हावयाच्या असतात; परंतु खटल्यास प्रारंभ होताच त्यांतील एक साक्षीदार नाहीसा झाल्याचे आढळून

येते. खटला सुरू होतो, त्या निरपराध मुलीवर आरोप जवळजवळ सिद्ध होण्याची वेळ येते; एवढ्यात प्रचंड वादळ होऊन कोर्टात अंधार होतो; त्या काळोखात न्यायालयाचे कामकाज पुढे चालेनासे होते व म्हणून न्यायाधीश दिव्यांची व्यवस्था करण्याची आपल्या हवालदारास आज्ञा करितात. हवालदार गडबडीने एक मशाल घेऊन कोर्टरूममध्ये प्रवेश करिताच कोर्टाच्या भिंतीवर पडलेल्या एका सावलीकडे लक्ष जाऊन 'हीच ती छाया' अशा प्रकारचे उद्गार खून झालेल्या मुलाची आई एकाएकी काढताना सर्वांना दिसते. तात्काळ ती ज्याची सावली असते त्याला गिरफदार करण्यात येते; हाच तो खटला चालू होताच एकाएकी नाहीसा झालेला, दरम्यान न्यायालयाच्याच एका कोपऱ्यात दडून बसलेला व आता अंधाराचा फायदा घेऊन पळून जाण्याचा प्रयत्न करीत असलेला वहिमी साक्षीदार असतो. मुलींच्या चुलत्याचा तो घरातून हुसकून दिलेला मवाली मुलगा असतो व आपल्या मिळकतीचे वारसपत्र त्या तान्ह्या मुलाच्या नावाने करून दिल्यास आपण त्या मिळकतीस मुकू ह्या विचाराने त्या लहान मुलाचा त्याने जवळपासच्या सामानात सापडलेल्या सुरीने खून केलेला असतो हे उघडकीस येते व एका निरपराधी आरोपीची मुक्तता होऊन खऱ्या गुन्हेगारास शिक्षा होते व खटला संपतो. शेवटी आपण कौतुक करितो ते परमेश्वराच्या लीलेचे, आरोपीच्या वकिलाचे नव्हे. मधल्या काळात आपण केव्हा तरी ह्या 'चतुर' वकिलाला संपूर्णपणे विसरून गेलेले असतो. ह्या एका कथेतील रहस्यस्फोटाची हकीकत थोड्या विस्ताराने सांगितली ती एवढ्याच साठी की, मराठीतील ह्या सर्वच पहिल्यावहिल्या रहस्यकथांतील रहस्यशोधाचे स्वरूप कसे आहे ते आजच्या वाचकांच्या लक्षात यावे. 'पुत्रशोक', 'हरवलेले रत्न', 'धाकटा कारकून' ह्या प्रत्येकातील गुन्ह्याचे स्वरूप वेगवेगळे असले व म्हणूनच त्या प्रत्येकातील रहस्याचा शोध थोड्या वेगवेगळ्या पद्धतींनी लागत असला तरी तो लागण्यास वकिलाच्या बुद्धिचातुर्यापेक्षा परमेश्वरी योगायोगच अधिक कारण झाला आहे हेच प्रत्येक वेळीं जाणवल्याखेरीज राहत नाही.

आता ह्या रहस्यकथांमध्ये रहस्योद्भव कुतूहलाच्याबरोबर एकदोन ठिकाणी थोडे अन्य प्रकारचे कुतूहल वाचकांच्या मनात निर्माण करण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे ही गोष्ट वेगळी. 'हरवलेले रत्न'मध्ये आणि काही प्रमाणात 'धाकटा कारकून'मध्ये चोरीच्या रहस्याबरोबर थोडेसे

'प्रेम'प्रकरणही लेखकाने कथेत आणलेले आहे आणि कथेचे स्वारस्य वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'हरवलेले रत्न' ह्या कथेमध्ये ज्या मुलीवर जवाहिऱ्याकडील एक रत्न चोरल्याचा आळ येतो आहे त्या मुलीचा प्रियकरच शेवटी त्या मुलीची सुटका—अर्थात योगायोगाने करीत आहे : या कथेतील शेवटचा प्रवेश विशेष नाट्यात्म आहे. ह्या निरपराध मुलीवर चोरीचा आळ यावा या हेतूने तिच्या खोलीतील फुलदाणीत ज्या दुष्ट बाईने हे 'हरवलेले रत्न' टाकलेले असते तिच्याच दोन लहान मुलांनी तिचे हे कृत्य लपून पाहिलेले असते व ह्या मुलांची आपापसातील, आईने फुलदाणीत टाकलेल्या 'लाल गोटी'संबंधीची बोलणी अचानकपणे कानी पडल्यामुळे त्या मुलीचा प्रियकर—त्या दुष्ट बाईचा सावत्र मुलगा—ह्या चिमुकल्या साक्षीदारांना घेऊन खटला संपून त्या निरपराध मुलीला शिक्षा होणार ह्या बेताला न्यायलयात एकदम हजर होतो व खटल्याचा रंग बदलतो. एका दुष्ट बाईविरुद्ध तिचीच अजाण मुले न्यायासनासमोर साक्ष देताना दिसतात आणि खटल्याचा शेवट होतो : दुष्टाला शिक्षा होऊन केवळ सुष्टाचा जयच होत नाही तर परस्परांवर प्रेम करणाऱ्या दोन तरुण जीवांचे मीलन होते व रहस्यकथेचे एका गोड प्रेमकथेत रूपांतर होते.

'धाकटा कारकून'मध्येही प्रेमप्रकरण आहे, परंतु त्याने जरा वेगळे रूप घेतले आहे. तेथे गुन्ह्याच्या मुळाशी मत्सर आहे—प्रेमोद्भुत मत्सर आहे. आपण ज्या मुलीवर प्रेम करीत आहोत ती आपल्या पेढीच्या मालकाची मुलगी आपल्याऐवजी आपल्या सहकाऱ्यावर विशेष खूष आहे हे लक्षात येताच त्याला बदनाम करण्यासाठी एक कारस्थान रचून त्याजवर हुंड्यांची अफरातफर करण्याचा आळ एक 'वडील' कारकून करतो; परंतु त्याच्या दुर्दैवाने रात्रीच्या वेळीं पेढीत शिरून कृष्णकारस्थान करीत असताना त्याला ज्याने पाहिलेले असते व ज्याच्या डोक्यावर प्रचंड घाव घालून त्याला यमसदनाला पाठविले आहे अशा भ्रमात तो असतो तोच गृहस्थ (मृत्युमुखी न पडता) हॉस्पिटलमधून बरा होऊन जेव्हा अगदी ऐनवेळी कोर्टात हजर होतो तेव्हा अर्थात खटल्याचा रंग पालटतो; परंतु 'हरवलेले रत्न'प्रमाणे ह्या कथेतील हा शेवटचा नाट्यात्म प्रसंग लेखकाने विशेषच नाट्यपूर्ण केला आहे. त्या कथेतल्याप्रमाणेच ह्या कथेतही ह्या महत्त्वाच्या व सर्वस्वी अनपेक्षित साक्षीदाराला घेऊन न्यायालयात प्रवेश कोण करते म्हणाल तर त्या निरपराध 'धाकट्या

कारकुना'वर मनापासून प्रेम करीत असलेली पेढीच्या मालकाची खुद्द मुलगीच. पोर्शियाने अँटोनियोला आपल्या वाक्चातुरीने वाचविण्यापेक्षाही ही घटना अधिक रोमँटिक नाही काय ? आपल्या प्रियकराला चोरीच्या आरोपातून अगदी ऐन वेळीं मुक्त करू शकणारी ही मराठीतील पहिलीच नायिका असावी. या दृष्टीने 'हरवलेले रत्न' मधील आपल्या प्रियेला चोरीच्या आरोपातून मुक्त करू शकणारा प्रियकर आणि 'धाकटा कारकून' मधील आपल्या प्रियकराला अफरातफरीच्या आरोपातून मुक्त करू शकणारी ही प्रेयसी या दोघांना मराठी रहस्यकथांमध्ये (आणि प्रेमकथांमध्येही) महत्त्वाचे स्थान दिले पाहिजे. अर्थात या रहस्य-अधिक-प्रेम-कथा १८६२-६३ सालातील आहेत. तेव्हा त्यांच्या त्या काळातील वाचकांचे या परस्परांच्या मदतीस धावून जाणाऱ्या चक्रवाक-चक्रवाकींचे पुढे काय झाले याबद्दलचे कुतूहल पुरविणे हे आपले महत्त्वाचे कर्तव्य आहे ह्याची लेखकाला पूर्ण जाणीव आहे हे सांगावयास नकोच. जेथे आजचे लोकप्रिय कादंबरीकार देखील हा लोकप्रिय तपशील नमूद करावयास आजही विसरत नाहीत तेथे १८६२ सालतील या नवलकथाकारांनी तो लक्षात ठेवून नमूद केला असल्यास त्यात नवल नाही; परंतु हा तपशील नमूद करिताना तो आपण का नमूद करीत आहोत यासंबंधीची त्यांची भूमिका अगदी स्वच्छ आहे. 'धाकटा कारकून' कथेच्या शेवटी खटल्याचा निकाल जाहीर होताच आपल्या कानांवर लेखकाचे पुढील शब्द पडतात, "वाचणारे महाराज ! आमची गोष्ट येथें पुरी जहाली. परंतु जशीं जा (ज्या) चीं कर्मे तशीं त्यास फळें प्राप्त जहालीं किंवा नाहीं ही शंका आपल्या मनांत राहील यासाठीं सांगतों कीं..." आणि मग हा लोकप्रिय तपशील नमूद होतो आणि अर्थात वाचकमहाराजांचे पूर्ण समाधान होते.

या दोन कथांमधील आरोपीतर्फेचे 'डिटेक्टिव्ह' वकील पहिल्या कथेतील त्यांच्या बंधूप्रमाणेच रहस्यशोधाच्या बाबतीत शेवटी कुचकामी ठरत असले तरी ते पहिल्या कथेतील नरसोपंत वकिलाइतके अगदीच निष्क्रिय वाटत नाहीत. ऐन खटला चालू व्हावयाच्या वेळी व चालू झाल्यावर न्यायाधीश, सरकारचे वकील, पंच व न्यायालयातील इतर स्त्रीपुरुष हे सर्व पहिल्या कथेतल्याप्रमाणे आरोपीबद्दल सहानुभूती व्यक्त करीत असताना दिसत असूनही त्यांचे हातपाय नरसोपंतांच्याप्रमाणेच लटपटतात, लटपटत नाहीत असे नाही; परंतु ते निदान आपणासमोर आलेल्या साक्षीदारांनी तपासणी आणि उलटतपासणी

मोठ्या कसोशीने व कौशल्याने घेताना दिसतात. रहस्याचा शोध लावण्याच्या बाबतीत ते जो थोडाफार प्रयत्न करिताना दिसतात तो ह्या साक्षीदारांच्या तपासणीत.

'पुत्रशोक' ह्या गोष्टीतील डिटेक्टिव्ह-वकील मात्र आपल्या इतर बांधवांपेक्षा थोडा वेगळा आहे. तोच तेवढा थोडाफार पुढे येणाऱ्या बाबूरावादी डिटेक्टिव्हांचा खऱ्या अर्थाने पूर्वज शोभतो. कारण खटला प्रत्यक्ष न्यायालयात येण्याच्या अगोदर त्याने आपल्या बुद्धिचातुर्याने गुन्ह्याचे धागेदुवे जुळवून रहस्याचा शोध लावण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. ह्यात तो आपल्यापेक्षा अधिक अनुभवी अशा एका वृद्ध वकिलाचा वेळोवेळी सल्ला घेताना दिसतो व त्या दृष्टीनेही त्याचे रहस्याचा शोध लावण्याबाबतचे प्रयत्न विशेष आस्थेवाईक व लक्षणीय वाटतात.

'पुत्रशोक' ही 'छायेची साक्ष'प्रमाणेच दोन बहिणींची कथा आहे; परंतु त्यांतील एक कुटिल व दुर्व्यसनी आहे, आपल्या बापाची मिळकत आपल्या नावे व्हावी म्हणून ती हरतऱ्हेच्या कारवाया करते. आपल्या धाकट्या बहिणीच्या प्रेमप्रकरणात आपण तिला मदत करीत आहोत असा आभास निर्माण करून बापाचे व तिचे वितुष्ट घडवून आणते, खोटीनाटी पत्रे लिहिते; परंतु शेवटी दैववशात धाकटी बहीण तिचा नवरा निवर्तल्यावर आपल्या लहान मुलांसह बापाच्या आश्रयाला आल्यावर तिचे व बापाचे सूत जमून वडील बहिणीची कारस्थाने उघडकीस येतात व बाप आपल्या मिळकतीचें वारसपत्र धाकटीच्या व तिच्या मुलाच्या नावे करून टाकतो. स्वाभाविकच वडील बहिणीचा क्रोध अनावर होतो व ती बापाच्या मृत्यूच्या वेळीं एका गुप्त दरवाजाने आपल्या धाकट्या बहिणीच्या खोलीत प्रवेश करून तिचे लहान मूल व वारसपत्र ही पळवून वाड्यामागील विहिरीत नेऊन टाकते. खोलीला कुलूप असता खोलीतील मूल व वारसपत्र ही नाहीशी कशी झाली ह्या रहस्याचा शोध वकिलसाहेबांना लावायचा असतो व ही गोष्ट खोलीला गुप्त दरवाजा असल्याशिवाय अशक्य आहे हे त्यांच्या लक्षात येते. तेवढ्यात धाकट्या बहिणीकडून वकीलसाहेबांना असेही कळते की काही वर्षांपूर्वी एकदा खोलीला आतून कडी लावलेली असताना तिची वडील बहीण अगदी अचानकपणे खोलीत आलेली तिच्या नजरेस पडलेली होती व मागच्या सज्ज्यातून जाणाऱ्या जिन्याने ती परत गेली होती; वकीलसाहेबांना

आणखी असेहि कळते की, त्या दुष्ट वडील बहिणीस रात्री झोपेत चालायची सवय आहे. हे सर्व कळल्यावर वकीलसाहेब आपला डाव रचतात. ते प्रत्यक्ष त्या दुष्ट बहिणीशी व तिच्या रानदांडग्या प्रियकराशी वादावादी करून आपणास त्यांच्या कारस्थानाचा जणू सुगावा लागला आहे असा आभास निर्माण करितात. ह्या वादावादीने निर्माण झालेल्या प्रक्षोभामुळे ती त्या रात्री झोपेत परत धाकटीच्या खोलीत प्रवेश करणार अशी त्यांची अपेक्षा असते व तेथे आल्यावर ती काय करिते हें पाहण्याच्या इराद्याने एका वैद्याबरोबर आणि घरातील मुनिमाबरोबर ते स्वतः धाकट्या बहिणीच्या झोपण्याच्या खोलीत रात्री पडद्याआड लपून राहतात आणि चमत्कार असा की वकीलसाहेबांचा तर्क शेवटी खरा ठरतो. वडील बहिणीच्या शयनमंदिरप्रवेशाचा हा प्रसंग लेखकाने मोठ्या मार्मिकपणे रंगविला आहे : मध्यरात्रीचे वातावरण, पडद्याआड श्वास निरोधून उभे राहिलेले वकीलसाहेब व त्यांचे सहकारी, पलंगावर भयभीत अवस्थेत पडलेली ती धाकटी बहीण व त्याच वेळीं भिंतीवरील आरसा पुढे पुढे सरकत येऊन त्याच्या आडून एखाद्या मद्यप्यासारखी झुकांड्या खात आलेली ती मोठी बहीण, हा सगळाच प्रसंग मोठा रोमांचकारक आहे व त्याचे तसेच चित्रण लेखकाने केले आहे. ते करीत असता लेडी मॅकबेथचे झोपेत उठून चालणे बहुधा लेखकाच्या डोक्यात असावे. मोठी बहीण खोलीत प्रवेश करते ती थेट धाकटीच्या पलंगाजवळ जाऊन त्यावरील एक गिरदी व पलंगाखालची एक वही घेऊन सज्जातील जिन्याने उतरून घरामागील पडक्या विहिरीत टाकते. तावडतोब वकीलसाहेब विहिरीत शोधाशोध करितात. विहीर पडीक असते. तिच्यात शेणमाती व कचरा टाकण्यात येत असल्यामुळे ती बरीचशी भरून आलेली असते; त्यामुळे तिच्यात टाकलेले मूल व वारसपत्र ही सुरक्षित असतात—अशा रीतीने वकीलसाहेबांनी आपल्या बुद्धिचातुर्याने रचलेला डाव यशस्वी होतो, रहस्याचा शोध लागतो व दुष्टाला योग्य ते शासन मिळून सुष्टाचा जय होतो.

ह्या चारीही कथा मूळ इंग्रजीतल्या असून त्यांना लेखकाने मराठी पेहराव चढविला असावा असा संशय आपणांस त्या वाचीत असता अनेकदा येतो, नाही असे नाही. परंतु एवढे खरे की, हा संशय रसभंगकारक ठरत नाही. मूळ इंग्रजी कथांना मराठी पेहराव चढविण्यात हा अनामिक लेखक खूपच यशस्वी झाला आहे; त्याने मूळ कथांचे मराठीत भाषांतर केले नसून त्यांच्या

गोष्टींचा केवळ सांगाडा घेऊन त्या संपूर्णपणे नव्याने मराठीत निवेदिण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि म्हणूनच त्यांना सर्वत्र एक चांगली मराठी कळा आली आहे असे दिसून येते. त्यांच्या निवेदनाची पद्धतही खास त्या लेखकाची आहे. ती इंग्रजी नाही. तिच्यातील लकबा ह्या खास त्या लेखकाच्या लकबा आहेत. त्या काळातील 'मुक्तामाला', 'रत्नप्रभा' ह्या कथांतील भावदर्शना-प्रमाणेच ह्या कथांमधील भावप्रदर्शन हे वाचकांच्या मनावर पक्के ठसेल अशा बेताने अत्यंत ठळकपणे केले आहे. जेथे न्यायालयात न्यायाधीशांपासून तो सामान्य प्रेक्षकांपर्यंत सर्वांच्या मुखातून अधूनमधून बाहेर पडणारे 'हरहर!,' 'अरेरे', 'काय ही स्थिती!' ह्यांसारखे उद्गार लेखक काळजीपूर्वक नमूद करीत असतो तेथे प्रत्यक्ष दुःखाचा प्रसंग तो कसा वर्णन करीत असेल ह्याची कल्पनाच केलेली बरी. परंतु कल्पना करायची म्हटल्याने आजच्या मराठी वाचकास ती यथार्थपणे करिता येईलच असे नाही. तेव्हा त्या प्रसंगवर्णनाची थोडीशी चुणूक कळावी एवढ्यासाठी एकाच प्रसंगाचा केवळ निर्देश करितो. आपल्या धाकट्या मुलीसंबंधी आपले मन आपल्या वडील मुलीने कसे अकारण कलुषित केले हे जेव्हा व्यंकटस्वामींना अचानकपणे धाकटीकडून कळते तेव्हाची त्यांच्या मनाची स्थिती लेखकाने किती 'स्पष्ट' शब्दांत वर्णिली आहे पाहा : "काशी-बाईचें भाषण चाललें आहे तोच व्यंकटस्वामींनीं मोठ्यानें हाय हाय शब्द शब्द करून आरोळी मारली. त्यांचे नेत्र आरक्त झाले; सर्वांगास कंप सुटला आणि शरीर ज्वरानें तप्त होत चाललें." एवढे सांगितल्यावर व्यंकटस्वामींना झालेल्या दुःखाबद्दल वाचकांच्या मनात यत्किंचितही संशय राहणे शक्य आहे काय? त्या काळातील इतर सर्वच कथालेखकांच्याप्रमाणे ह्या रहस्यकथांच्या लेखकाच्या कोशाताही 'सूचकता' ह्या शब्दाचा अर्थ 'संदिग्धता' हाच असावा व ही संदिग्धता कोणत्याही स्वरूपात आपल्या निवेदनात येऊ न देण्याची लेखकाची स्वाभाविकच प्रतिज्ञा असावी. म्हणूनच सर्वच गोष्टी अगदी 'स्पष्ट' करण्याकडे लेखकाचे लक्ष असावे. सदर कथांचे हे वैशिष्ट्य खास 'मराठी' आहे व म्हणूनच त्याचे स्वरूप भाषांतरवजा नसून स्वतंत्र निवेदनात्मक असेच म्हणावे लागते.

ह्या सर्वच कथा लांबलचक आहेत. पहिलीने 'ज्ञानप्रसारका'ची बत्तीस पृष्ठे व्यापली आहेत; तर दुसरीचे दोन भाग असून ती 'ज्ञानप्रसारका'च्या तीन अंकांतून पुरी झाली आहे. 'हरवलेले रत्न' ही तिसरी कथा तर तीन

भागांची आहे व तिचा विस्तार एकंदर एकोणसाठ पानांवर झाला आहे. शेवटच्या कथेलाही पूर्ण होण्यास दोन अंक लागले आहेत. हा विस्तार होण्याचे कारण एकच व ते म्हणजे ह्या कथांचे अत्यंत संथपणे व ऐसपैसपणे झालेले निवेदन. त्या काळातील इतर कथानिवेदनाप्रमाणेच ह्या निवेदनातही घाई कशी ती नाही. त्याची पावले कधीही झपझप उचलत नाहीत. पात्रे एकमेकांशी बोलू लागली तरी संथपणे व भरपूर बोलतात. एका पात्राचे लांबलचक भाषण दुसरे पात्र शांतपणे ऐकून घेते व त्याला तितक्याच शांतपणे उत्तर देते. ह्या पात्रांच्या संवादांचे स्वरूप नाटकातील संवादांसारखे असते. संवादात अधूनमधून कंस घालून 'पत्र वाचतो,' 'घाबरून जात्ये व खाली पाहू लागत्ये,' 'हिसकाहिसक करितो' अशा नाटकातल्यासारख्या, पात्रांनी विशिष्ट विधानांच्या वेळी करावयाच्या किंवा केलेल्या हावभावांसंबंधीच्या सूचनाही दिलेल्या असतात. त्यामुळे कथा वाचीत असताच नाटक वाचीत असल्याचाही अधूनमधून अनुभव येत असतो. ही संवादलेखनाची 'नाट्यात्म' (की नाटकी ?) पद्धत ह्या कथांपुरती किंवा ह्या काळातील 'मुक्तामाला', 'रत्नप्रभा', 'वसंतकोकिला', 'विचित्रपुरी, ह्या कथाकादंबऱ्यांपुरतीच अवलंबिलेली आढळत नाही, तर थेट हरिभाऊ आपटे ह्यांच्या 'स्फुट गोष्टीं' पर्यंत म्हणजे १८९०–९५ पर्यंत अवलंबिलेली आढळते. संवाद हे आपले मुख्यांग नसून ते नाटकाचे मुख्यांग आहे, तेव्हा त्या अंगाचे स्वरूप नाटकात जसे असते तसेच येथे राहू देणे इष्ट आहे, ते अंग कादंबरीत आले तरी त्याचे हे मूळ रूप बदलण्याचे कारण काय, हे किंवा असल्या स्वरूपाचे तर विचार त्या काळातील कथालेखकांच्या मनात येत नसतील ना ? कथाकादंबऱ्यांतील संवाद नाटकातल्या संवादांपेक्षा प्रकृतीने थोडे वेगळे असतात व म्हणूनच त्यांचे लेखनही स्वभाविकच वेगळ्या प्रकारे झाले पाहिजे हा विचार, मला वाटते, हरिभाऊ आपट्यांच्या वेळी व नंतरच हळूहळू मराठी कथालेखकांच्या मनामध्ये रुजू लागला. त्याला खरे रूप आले ते गुर्जर-नाथमाधव-फडक्यांच्या काळात.

ह्या पहिल्या कथा ऐसपैस का आहेत याचे विवेचन करिताना हे थोडे गमतीदार विषयांतर झाले; परंतु त्या ऐसपैस आहेत ह्याला आणखी एक कारण, म्हणजे त्यांचा वाचकही ऐसपैस आहे, संथ आहे, कथा संपायला तीनचार अंकांचा – म्हणजे तीनचार महिन्यांचा अवकाश लागला तरी त्याची तक्रार

नाही, महिन्याच्या महिन्याला तो तिची वाट पाहायला तयार आहे. 'चालू कादंबरी'चे दिवस अजून तरी कोठे संपले आहेत? एवढेच नव्हे तर, ती जेवढी लांबेल तेवढी त्याला हवीच आहे. आपण ज्या कथेचा विचार करीत आहोत ती तर बोलूनचालून रहस्यकथा. तेव्हा ती झटकन संपू नये असे त्या, 'गुलबकावली' नंतर व 'आरबी भाषेतील सुरस व मनोरंजक गोष्टीं' नंतर एक निराळ्याच प्रकारची 'नवल' कथा वाचायला मिळालेल्या वाचकाला वाटले असणे अगदी स्वाभाविक आहे. ह्या वाचकाचे कथानकासंबंधीचे कुतूहलही सतत जागृत ठेवणे कथालेखकाला इतकेसे कठीण वाटत नाही; कारण हा वाचक थोडा बालवाचकासारखाच आहे. 'हरवलेले रत्न' सारख्या कथेत त्या दोन लहान मुलांच्या आपापसांतील बोलण्यावरून हरवलेल्या रत्नामागील रहस्य आरोपी मुलीच्या प्रियकराबरोबरच त्या कथेच्या वाचकालाही कळते व खरे म्हणजे त्याच्या दृष्टीने ती कथा तेथेच संपते असे लेखकाला वाटायला हवे. परंतु आपल्या 'वाचकमहाराजा'ची नाडी त्याने ओळखली आहे. एवढ्या 'सूचक' तपशिलाने आपल्या वाचकाचे लक्ष कथेवरून उडून जाणार नाही; सर्व खटला कोर्टात अथपासून इतीपर्यंत चालून गुन्हेगाराला शिक्षा झाल्याचे ऐकेपर्यंत आपला वाचक कथा खाली ठेवणार नाही ह्याची त्याला जणू खात्री आहे. त्यामुळे तो वाचकाला घाबरत नाही. वाचकाने केलेले सर्व तर्क फसावेत ह्याची काळजी आजचा चतुर गुप्तपोलिसी कथा लिहिणारा घेत असतो; तर आमच्या ह्या रहस्यकथांचा लेखक वाचकाचे कथेतील रहस्यासंबंधीचे सगळे आडाखे खरे ठरले तरी यत्किंचितही डरत नाही. आपला वाचक आपली कथा शेवटपर्यंत म्हणजे खऱ्या गुन्हेगाराला शिक्षा झाल्याचे कळेपर्यंत वाचणार ह्याविषयी जणू त्याला खात्री असते.

'नवल' ह्या नावाने मराठीत अवतरलेली पहिली रहस्यकथा ही अशी आहे. अजून रहस्यकथेचे असे तंत्र तिने हस्तगत केलेले नाही. तिच्यात गलथानपणा बराच आहे; क्रौर्य बेताचेच आहे; चाणाक्षपणाचे कौतुक एका मर्यादेपलीकडे नाही. तिचा विश्वास माणसाच्या बुद्धिचातुर्यापेक्षा परमेश्वराच्या न्यायीपणावर अधिक आहे. तिचे आवाहन तुमच्यामाझ्यामधील माणुसकीला आणि सत्प्रवृत्तींना आहे. म्हणूनच तिच्यात प्रतिबिंबित झालेली न्यायालयाची दृश्ये केवळ माणुसकीच्या भावनेने ओथंबलेली आहेत; म्हणूनच तिच्यात जिने उभे आयुष्य आपल्याशी दुष्टावा केला, आपल्या मुलाला विहिरीत फेकून देताना

जिने मागेपुढे पाहिले नाही त्या आपल्या दुष्ट वडील बहिणीसाठी धाकटी बहीण न्यायालयात शेवटी रदबदली करिताना आढळते व न्यायाधीशही ह्या माणुसकीच्या साक्षात्काराने विरघळून तिला फक्त दोन वर्षांची सौम्य शिक्षा देताना दिसतात. असे आहे म्हणूनच की काय कोणास ठाऊक, तिच्यातील नरसोपंत वकिलांसारखे 'डिटेक्टिव्ह' त्यांच्या बुद्धिचातुर्याने आपल्या डोळ्यात भरण्याऐवजी त्यांच्यातील माणुसकीच्या गहिवराने आणि पापभीरुत्वाने आपल्या सतत ध्यानात राहतात. ही कथा माणसाच्या ठिकाणी असणाऱ्या शोधक बुद्धीच्या मर्यादा जणू ओळखते : ह्या शोधकबुद्धीपेक्षा परमेश्वराच्या सर्वसाक्षित्वावरच तिचा विश्वास अधिक असल्यामुळे ती आपला शेवट बहुधा पुढील शब्दांनी करिताना आढळते: "अहाहा! परमेश्वरा, आम्ही पापी जन अनेक अपराध करीत असतांही आपण आम्हांवर दयाच करीत असावी ना! आम्ही आपले आभार मानून अनन्यभावानें शरण येऊन इतकेंच मागतों कीं, आम्हांस सदासर्वकाळ सद्बुद्धि देऊन आपले कृपेस पात्र करा."

परिशिष्ट दुसरे

१८६३ मधील एक 'नाशिक पर्यटन'

मुंबईतील उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभेच्या १८६२–६३ सालातील ६ व्या अधिवेशनाच्या वृत्तांतामध्ये रा. माधव नारायण शिरगांवकर यांनी 'नाशिक पर्यटन व त्याजवळची पांडवलेणी' ह्या विषयावर एक निबंध वाचल्याचा उल्लेख सापडतो. पुढे तोच निबंध 'नाशिकची सफर आणि तेथील विहारांचे वर्णन' ह्या नावाखाली सभेच्या 'मराठी ज्ञानप्रसारक' ह्या मासिकाच्या १८६३ सालातील मार्च महिन्याच्या अंकात छापलेला आढळतो. 'मराठी ज्ञानप्रसारका'च्या संपादकीय धोरणानुसार सदर निबंधाच्या शिरोभागी किंवा शेवटी निबंधलेखकाचे नाव नसले तरी हा निबंध ज्ञानप्रसारक सभेपुढे वाचला गेलेला रा. शिरगांवकरांचा निबंध होय, हे उघड आहे. निबंधाच्या शीर्षकामध्ये एके ठिकाणी 'पांडवलेण्यांचा' व दुसरीकडे 'विहारांचा' उल्लेख असला तरी प्रत्यक्ष निबंधात त्यासंबंधी काहीच माहिती पुरविलेली दिसत नाही; कदाचित सभेपुढे वाचून दाखविलेल्या मूळच्या निबंधात ही माहिती असून मासिकात तो निबंध छापताना मात्र संपादकांनी ऐन वेळी तिला कात्री लावलेली असावी.

कसेही असले तरी आहे त्या स्थितीत देखील सदर निबंध १८६३ सालातील नाशिकच्या प्रवासाची आणि नाशिक शहराची बरीच मनोरंजक माहिती आपणांस देतो. आज १९६० साली ही माहिती वाचताना तर फारच मौज

वाटते. शिरगांवकर हे कसलेले निबंधलेखक नव्हेत. त्यांनाही चांगलीच जाणीव आहे. 'नाशिक शहराचें इत्थंभूत वर्णन करण्यास बरीच फुरसद व चांगलें भाषाज्ञान हीं पाहिजेत', आपणाजवळ 'ह्या दोन्हीं गोष्टींचें साह्य नाहीं' हे त्यांनी निबंधाच्या प्रारंभीच स्पष्ट केले आहे व ज्ञानप्रसारक सभेचा एक सामान्य सभासद ह्या नात्याने आपण जे 'कित्येकांचे सुंदर व रसिक निबंध' ऐकले 'त्यांचा (च्या) बद्दल आपणांस जर मी कांहीं न ऐकविलें तर मी आपलें कर्तव्यकर्म केलें नाहीं असें होईल,' ह्या भावनेने त्यांनी हे आपले निबंधात्मक प्रवासवर्णन लिहिले आहे.

श्री. शिरगांवकर यांनी हे 'नाशिक पर्यटन' ईस्टरच्या सुटीत केले. १८६३ साली 'ईस्टर सणाची सुटी' दोन एप्रिलपासून सुरू होत असावी. कारण श्री. शिरगांवकर हे २ एप्रिल १८६३ रोजी 'सुमारें सवानऊ वाजतां बोरीबंदरला आगीच्या गाडींत' बसले ते प्रथम 'कल्याणास सुमारे साडेअकरा वाजतां जाऊन' पोचले. कल्याणला त्यांना गाडी बदलून नाशिकच्या गाडीत बसावे लागले, असे दिसते. कारण ते म्हणतात, 'या ठिकाणीं आगगाडीच्या रस्त्याचे दोन विभाग होतात. एक पुण्यास व दुसरा नाशिकास जातो. म्हणून कल्याण एथें पुण्याच्या गाडींतून उतरून नाशिकास जाणारी जी दुसरी गाडी तींत बसावें लागतें.' आपल्या प्रवासवर्णनात शिरगांवकरांनी ही नाशिकची गाडी गाठताना कल्याणला उतारूंची कशी 'धांदल उडत्ये' ह्याचे सविस्तर वर्णन केले आहे. 'अशा गलबल्यामध्यें कित्येकांच्या छत्र्या व कित्येकांचीं गाठोडीं हरवतात. पुण्याच्या गाडींतून उतरून नाशिकच्या गाडींत बसतांना प्रत्येक खेपेस एका उतारूचीही एखादी वस्तु गमावली नाहीं असा दिवस जात नाहीं', असे शिरगांवकर आवर्जून सांगतात.

श्री. शिरगावकरांना कल्याणहून "कसाऱ्या घाटाच्या पायथ्यास जास (ज्यास) 'रडतोंडी' असें म्हणतात तेथें' पोचण्यास दोन वाजले. कसारा घाटाच्या ह्या पायथ्यापर्यंत जेव्हा आगगाडीचा रस्ता नव्हता तेव्हा 'लोकांस जाण्यास फार आयास पडून डोळ्यांस टिपें येत; याकरितां या गांवास रडतोंडी' हे नाव पडले, असे ते सांगतात. शिरगांवकरांना येथे परत गाडीतून उतरावे लागले असे दिसते. १८६२।६३ साली कसारा ते इगतपुरी हा घाटातील लोहमार्ग झालेला नसावा. रडतोंडीगावाला उतरून उतारूंना घाट ओलांडण्यासाठी घोड्याची गाडी करावी लागे. ह्या गाडीचे वर्णन शिरगांवकरांनी बरेच

तपशीलवारपणे केले आहे. ते म्हणतात, 'आगीच्या गाडींतून उतरून उतारू स्टेशनचा (च्या) बाहेर निघाला म्हणजे त्यास तिकडे गाडीवाले मिळतात. ते प्रथम, महाराज, आपणांस गाडी पाहिजे कीं काय ? असा प्रश्न करितात. होय, असें उत्तर मिळालें म्हणजे माझी गाडी चांगली आहे, घोडे फार चपळ आहेत, आपल्यास वाऱ्यासारखे नेऊन टेमावर पोचवतील, अशा तऱ्हेची भूलथाप देऊन गिऱ्हाइकें अडवून त्यांस बरोबर घेऊन गाडीजवळ जातात. गाडी व तिचीं वाहनें पाहून हे गाडीवाले मोठे लबाड व ठक आहेत असें वाटसरूंना वाटूं लागतें. प्रत्येक मनुष्यास घाट चढण्यासाठीं गाडीभाडें आठ आणे द्यावें लागतें. या गाड्या दोन घोड्यांच्या असतात. दोन घोड्यांची गाडी म्हणतांच कित्येकांस त्या फैटणी, शिग्राम, अथवा ब्रूहम असावे असें वाटून भाडें फार कमी आहे अशी कदाचित मनांत कल्पना येईल,' ह्या भीतीने शिरगांवकरांनी आपल्या मुंबईकर वाचकांचा भ्रमनिरास करण्यासाठी ह्या घोडागाडीचे पुढे अधिक तपशीलवार वर्णन केले आहे. त्यांचे म्हणणे असे की, "या दोन घोड्यांचा (च्या) गाडीमध्यें व मुंबईचा (च्या) सामान भरण्याचा (च्या) खटाऱ्यांमध्यें भेद इतकाच कीं, या गाडीस बांबूच्या तट्या बांधून थोडीशी सावली केलेली असून खटाऱ्यापेक्षां कांहीं लहान असते, आणि बैलांबद्दल घोड्याचा (च्या) मानेवर जूं ठेवतात. मुंबईचा (च्या) खटाऱ्यांत बसून घाट चढलें तर कदाचित अधिक सुख होईल. कारण वर सांगितल्या गाडींत पाय मोकळे करून बसण्यास जागा पुरत नाहीं." अशा गाडीतून 'सुमारें सहा कोसाचा' कसारा घाट ओलांडताना कोणकोणते अनुभव आले, ह्याचे सुरस वर्णन ह्यापुढे वाचायला मिळेल अशी आपली अपेक्षा असते. परंतु शिरगांवकर आपल्या ह्या अपेक्षेचा भंग करितात; ते म्हणतात, 'अशा गाडींत बसून मी जें सुख भोगिलें त्या सुखासाठीं आपण माझा हेवा कराल या भीतीनें त्याचा विस्तार केला नाहीं."

रडतोंडीहून कसाऱ्याचा घाट ओलांडून शिरगांवकर हे 'विगतपुरी' ला आले व तेथे परत आगगाडीत बसले, असे दिसते. इगतपुरीपर्यंत घोडागाडीने घाट ओलांडून येण्यास त्यांना ४।५ तास लागले असावेत. इगतपुरीचे वर्णन ते फारसे करीत नाहीत; फक्त एप्रिल महिना असूनही 'त्या दिवशीं उष्णमापक यंत्र ७६° वर होतें' एवढा इगतपुरीच्या हवामानासंबंधीचा उपशील देताना ते दिसतात व इगतपुरीला आपणांस 'पाण्याचा फार दुष्काळ' आढळला हे

नमूद करितात. शिरगांवकरांची आगगाडी 'विगतपुरीहून सात वाजतां निघाली ती देवळाली म्हणजे नाशिक स्टेशनाजवळ सुमारे नऊ वाजतां जाऊन पोचली.' नाशिकच्या इतर उतारूंबरोबर शिरगांवकर हे देवळालीलाच उतरले. नाशिकचे वेगळे स्टेशन अद्याप तयार व्हावयाचे होते असे दिसते. कारण देवळालीला उतरून 'सुमारे तीन कोशांच्या अंतरावर' असलेले नाशिक शिरगांवकरांना 'कसाऱ्याप्रमाणें येथें ज्या गाड्या मिळतात' त्यांतील एका घोडागाडीत बसून गाठावे लागले.

देवळालीहून नाशिकला जात असताना शिरगांवकरांच्या प्रथम नजरेत भरली ती 'नाशिकची आंबराई.' 'आग्नेयीपासून ईशान्येपर्यंत एकसारखी आंब्याचीं झाडें लावलेलीं आहेत' असे ते मोठ्या हर्षाने नमूद करितात. 'नासरडी नदीपलीकडे नाशिकच्या रस्त्यावर दोन्ही बाजूंना शेराचें दाट कुंपण असून कुंपणांत कोठें कोठें बाभळींचीं झाडें आढळतात' एवढे सांगून ते थांबत नाहीत; तर त्यांची पिवळीं फुले, त्यांच्या अंगावरील पांढरे काटे, त्यांच्या पांढऱ्या शेंगा व त्या झाडांवर येणारा डिंक ह्याचेही तपशीलवार वर्णन करितात. बहुधा मुंबईतील आपल्या एलफिन्स्टन विद्यालयातील मित्रांनी बाभळीची झाडे पाहिलेली नसावीत व त्यांची उपयुक्तता त्यांच्या ध्यानात आलेली नसावी, अशीच त्यांची समजूत असावी; कारण केवळ बाभळीच्या चिकापासून डिंक तयार होतो, एवढे सांगून ते स्वस्थ बसत नाहीत तर "हा डिंक पौष्टिक आहे म्हणून बाळंतिणीस त्याचे लाडू करून देतात" ही माहिती देखील ते आपल्या ज्ञानपिपासू श्रोत्यांना झटकन पुरवितात. जेथे शिरगांवकरांच्या नजरेतून नाशिकच्या रस्त्यावरची शेराची व बाभळींची झाडे सुटत नाहीत, तेथे ह्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना पसरलेले द्राक्षांचे मळे कसे सुटणार! ह्या 'पांढऱ्या द्राक्षांच्या मळ्यां'चे वर्णन ते खूपच समरसून करिताना दिसतात. हे वर्णन करिताना द्राक्षांचे वेल पांगाऱ्यावरच का चढविण्यात येतात, नाशिक येथील द्राक्षांमध्ये कोणकोणत्या जातीची द्राक्षे आढळतात, 'साहेबी' द्राक्षे कशी असतात, 'भोकरी' कशी दिसतात, 'साहेबी' द्राक्षांना 'साहेबी' हे नाव पडण्याचे कारण काय, इत्यादी प्रश्नांचा जेव्हा ते विचार करू लागतात, तेव्हा ज्या 'ज्ञानप्रसारक' सभेपुढे त्यांनी सदर निबंध वाचून दाखविला त्या सभेचें हरतऱ्हेचे ज्ञान मिळविण्यासाठी उत्सुक असलेले श्रोते आपल्या डोळ्यांपुढे दिसू लागतात. शिरगांवकरांच्या माहितीवरून नाशिकच्या 'साहेबी' द्राक्षांस

'साहेबी' हे नाव पडण्याचे कारण असे की, "साहेब म्हणजे मोठे लोक; त्यांस हीं फार प्रिय आहेत म्हणून त्यांस साहेबी असें नांव पडलें." शेवटी नाशिकला 'द्राक्षें मुंबईपेक्षा तिप्पट स्वस्थ (स्वस्त) मिळतात' ही माहिती पुरवून शिरगांवकर आपल्या मुंबईकर श्रोत्यांना नाशिककरांचा हेवा वाटावयास लावतात.

शिरगांवकरांचे 'नाशिक–पर्यटन' पुढे त्या शहराच्या प्राचीनत्वाकडे वळते. नाशिकचे नाव 'टाल्मीच्या भूगोल विद्येमध्ये' कसे आढळते, कृतयुगात त्याला पद्मनगर कसे म्हणत असत, द्वापारात ते जनस्थान कसे झाले, आणि शूर्पनखेच्या कथेमुळे कलियुगामध्ये ते नाशिक कसे झाले, ह्यासंबंधीची माहिती पुरवून मग ते प्रत्यक्ष शहराच्या वर्णनाकडे वळतात. ह्या वर्णनातील बराचसा भाग अर्थातच नाशिकच्या ब्राह्मणांच्या वर्णनानेच व्यापलेला आहे. तो मनोरंजक आणि माहितीपूर्ण आहे; तेव्हा तो त्यांच्याच शब्दांत दिलेला बरा. शिरगांवकर म्हणतात, "या शहराचा आकार धनुष्याकार आहे. वायव्येपासून ईशान्येपर्यंत गोदावरी नदी वाहते व ईशान्येपासून आग्नेयीपर्यंत नासरडी नदी वर्तुळाकार गेली आहे, आणि एका बाजूस जमीन आहे. नाशिक शहरांत परकीय कोणी आला म्हणजे त्यास प्रथम तेथील ब्राह्मण भेटतात. हे आपणास गंगापुत्र असें म्हणवितात. त्यांची परकीय गृहस्थांची गाठ पडतांच त्यांस त्यांचा पहिला प्रश्न हा असतो कीं, आपण कोठून आला व आपलें उपनाम काय? गांवाचें नांव सांगितलें म्हणजे त्यांचा (च्या) खतावणींत जी अनुक्रमणिका वर्णक्रमानें केली असते तींत त्या गांवाचें नांव आहे कीं नाहीं हें पाहून तो गांव मिळतांच त्याचा (च्या) त्या गांवचा (च्या) सदराखालीं जीं उपनामें असतात त्या उपनामांत हें नांव मिळतांच त्याचा (च्या) डाव्या बाजूस कीर्दपान व शक असतो. त्याप्रमाणें त्या सालची कीर्द काढून त्या कीर्दींत जो लेख असतो तो त्या गृहस्थास वाचून दाखवितात."

परंतु एवढेच सांगून शिरगांवकर थांबत नाहीत. कीर्दीतील ह्या लेखाचे स्वरूप कसे असते हे पुढे सांगतात. ते म्हणतात, 'सदरहू लेख खाली लिहिल्या प्रकारचा असतो :

> "वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य राजश्री गोविंदभटजी विश्वामित्रे मुक्काम जनस्थान स्वामीचे सेवेशी विद्यार्थी गोविंद विष्णु टिळक, तीर्थरूप विष्णु रामचंद्र, मातोश्री अन्नपूर्णाबाई, चुलते श्रीधर रामचंद्र, कृष्णाजी रामचंद्र, व वामन रामचंद्र; वरिष्ठ बंधु सदाशिव विष्णु कनिष्ठ बंधु

रघुनाथ विष्णु, पुतण्या माधव व रघुनाथ, गोत्र कौंडण्य, रहाणार मौजे अरवली उर्फ आजगांव, कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार विनंती विशेष. मी श्री जनस्थान एथें येऊन आमचे जुने लेख पाहून आपल्या मार्फतीनें तीर्थविधी वगैरे केला आणि आपणांस आमचें उपाध्यायपण दिलें आहे. तर जे कोणी आमचे वंशज येतील त्यांणीं आपणांस व आपल्या वंशजांस गुरू मानून आपल्या मार्फतीनें धर्मसंबंधीं सर्व विधी करावे. कळावे. बहुत काय लिहिणें. लोभ असावा ही विनंती. मिती वैशाख शुद्ध ८ मी शके १७१९"

नाशिकला शिरगांवकर कोणा उपाध्यायाकडे उतरले ह्याची नोंद नाही. परंतु ह्या क्षेत्रोपाध्यायांचे त्यांनी बरेच जवळून अवलोकन केल्यासारखे दिसते. हे क्षेत्रोपाध्याय वर दिलेल्या लेखांसारखे लेख मिळविण्याकरिता 'किती लांब लांब जातात' ह्याचे वर्णन त्यांनी केले असून एका कुळातील दोनतीन लेख निरनिराळ्या उपाध्यांकडे गुंतलेले आढळल्यास पंच जमवून 'ज्याचा (च्या) जवळ जुना लेख असेल तो कायम करून नवे रद्द' कसे करितात हे त्यांनी सांगितले आहे. नाशिकमधील ह्या ब्राह्मणांमध्ये शिरगांवकरांना 'लोभबुद्धी' आढळली. ते म्हणतात, 'हे ब्राह्मण लोभी आहेत. त्यांत यजुर्वेदी तर फारच. या लोकांची लोभबुद्धी फार निंद्य आहे. एखादा मृत पशु पाहातांच गिधाडें त्याचा (च्या) वर एकदम उडी घालून त्यास फाडून खातात, त्याचप्रमाणें हे लोक आपल्या गिऱ्हाइकाची दशा करितात.' नाशिकच्या ब्राह्मणांच्या ह्या 'लोभ-बुद्धी'बरोबरच त्यांच्या फुकटखाऊपणाचे आणि अधाशी वृत्तीचेही चित्र शिरगांवकरांनी रंगविले आहे. ते लिहितात, "इथें फुकट जेवणाऱ्या ब्राह्मणांस एकही दिवस स्वतः जेवण करायास नको; कारण दररोज कोठें नाहीं कोठें शेदोनशें पात्रांचें प्रयोजन होतेंच. 'दुर्गेची होळी, वाजंत्र्याची नळी आणि पुणार्ची पोळी' होत नाहीं असा दिवस जात नाहीं असें सांगतात." येथील ब्राह्मणांच्या खाबूपणासंबंधी बोलत असता शिरगांवकरांनी सांगितलेली पुढील हकीकत मोठी मनोरंजक आहे: 'अहिल्याबाई होळकर या एक वेळ नाशिकास आल्या होत्या. त्यावेळीं त्यांनी बुंदीचा (च्या) लाडवांचें भोजन घातलें होतें. ब्राह्मणांनीं सर्व जेवण आटपून मागचा भात जेऊन उठायचा (च्या) संधीस बाईसाहेब या येऊन सर्व ब्राह्मणांस हात जोडून म्हणाल्या कीं, "मी नाशिकचा (च्या) ब्राह्मणांची जेवणाविषयीं फार कीर्ति ऐकली होती, परंतु प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं

पाहतां तसा एकही ब्राह्मण दृष्टीस पडत नाहीं" असे बोलून बुंदीचा (च्या) लाडवांनीं भरलेली एक टोपली आणवून लाडू वाढण्यास हुकूम केला. त्या वेळीं त्यांतील एक ब्राह्मण "राम भटजी, कशास लाडू घालतां? आतां लाडू खाल्ले म्हणून बक्षीस का मिळायचें आहे?" असे म्हणाला. हें ऐकून बाईसाहेब पुढें सरसावल्या आणि म्हणाल्या, "आपण जितके लाडू खाल तितके रुपये आपणांस इनाम देईन." तेव्हां ब्राह्मणानें प्रत्युत्तर केलें कीं, "एक रुपया कोणी तरी देईल. आपण प्रत्येक लाडवास, एक बिघा जमीन इनाम द्याल तर मी लाडू खाईन." असें ऐकून बाईसाहेबांनीं त्या ब्राह्मणाचें बोलणें कबूल केलें. त्या वेळीं त्या ब्राह्मणानें २४० लाडू खाल्ले. नंतर वचनाप्रमाणे बाईसाहेबांनीं त्यास २४० बिघे जमीन इनाम दिली व त्या सनदेंत हेंच इनाम देण्याचें कारण लिहिलें आहे." शिरगांवकरांना ही सनद पाहण्याची स्वाभाविकच फार इच्छा होती व ज्या गृहस्थाने त्यांना वरील हकीकत सांगितली तो सदर 'इतिहासप्रसिद्ध भटजीचा खुद्द नातूच' होता; परंतु ही सनद सदर गृहस्थांच्या चुलत्यांकडे असल्यामुळे व शिरगांवकर त्याचेकडे गेले असता तो घरी न भेटल्यामुळे त्यांची ही इच्छा अतृप्तच राहिली.

"'श्रावणांत तट्ट, भादव्यांत भट्ट' अशी जी म्हण आहे त्यांतून भादवा काढून सिंहस्थ घातलें असतां ही म्हण नाशिकचा (च्या) ब्राह्मणांविषयीं यथायोग्य होईल' असे शिरगांवकर सांगतात. 'जसे चातक पक्षी पर्जन्याची वाट पाहतात त्याप्रमाणें नाशिकचे ब्राह्मण सिंहस्थाची वाट' कशी पाहत असतात ह्याचें वर्णन करून 'सिंहस्थांत ब्राह्मण लोकांची चंगाळी होती' असे विधान ते करितात. नाशिकमधील एकंदर १५००० घरांपैकीं ५००० ब्राह्मणांची असून त्यांत ५०० यजुर्वेद देशस्थ ब्राह्मणांची आणि बाकीच्या ४५०० ऋग्वेदी, कऱ्हाडे, चित्पावन ब्राह्मणांची' आहेत व ह्या ब्राह्मणांत 'वैदिक फार, विद्वान-शास्त्री फार थोडे' हे ते नमूद करितात. नाशिकच्या ब्राह्मणांसंबंधीचे त्यांचे पुढील विधान मात्र मोठे मार्मिक आहे. ते म्हणतात, "इकडील ब्राह्मण लोक कोकणांतील ब्राह्मणांसारखे इतर जातीचा तिरस्कार करीत नाहींत. याचें कारण ते दिलदार आहेत असें नव्हे; परंतु पैशाच्या लोभामुळे लोकांस नाखूष केल्यास आपलें हित साधणार नाहीं; यास्तव हे लोकांशीं मन मिळून असतात असें वाटतें."

नाशिकच्या ब्राह्मणांच्या मानाने प्रत्यक्ष शहराचे शिरगांवकरांनी केलेले वर्णन अगदी बेतास बात आहे. अर्थात नाशिकातील गोदावरीच्या पात्रातील कुंडांचे वर्णन ते शिरगांवकर काय करणार? ह्या सर्व कुंडांची नावे, त्यांचे माहात्म्य, त्यात स्नान केले असता कोणकोणती पापे नाहीशी होण्याची शक्यता असते, ह्याचेच ते वर्णन करणार. ते वर्णन त्यांनी केले आहे व ह्या कुंडांबरोबरच तेथील देवळांचीही नावनिशी त्यांनी दिली असून शेवटी 'महादेवाचा (च्या) लिंगांची तर गणनाच नाही. नदीचा (च्या) घाटावर जागोजागीं लिंगेंच लिंगें आहेत' एवढे सांगून ते मोकळे झाले आहेत. नाशिकमधील देवळांची रचना, त्यांचा काल, त्यांची वास्तुकलेच्या दृष्टीने असणारी वैशिष्ट्ये ह्यात शिरगांवकरांस अर्थात फारसे गम्य नाही व फारसा रसही नाही. सर्व प्रमुख देवळांची नावे ओळीने नमूद केल्यावर त्यांना अर्थात ह्या देवालयावरील कलाकुसरीची आठवण होते; नाही असे नाही. परंतु 'या देवालयांपैकीं श्रीरामाचें देवालय व नारोशंकराचें देवालय यांचीं नकसी कामें फार चांगलीं आहेत' एवढा शेरा मारून ते आपले काम भागवितात. वास्तुकलेत त्यांना बिलकुल रस नसल्यामुळेच बहुधा त्यांनी दिलेल्या देवळांच्या यादीत अगदी बाणेश्वर, विठोबा, गंगामाहेर, मुरलीधर, इत्यादी लहानसहान मंदिरांस स्थान मिळताना दिसते, परंतु नाशिकच्या वास्तुकलेचा एक नमुना म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या सुंदरनारायणाच्या मंदिराला मात्र कोठेच स्थान मिळत नाही; अर्थात नाशिकच्या सीतागुंफेचे वर्णन मात्र शिरगांवकरांनी अगदी तपशीलवारपणे केले आहे. सुंदर–नारायणाच्या वास्तुकलेकडे जरी शिरगांवकरांचे लक्ष गेलेले नसले तरी ही सीतागुंफा पाच वडांजवळ कशी आहे, ती सपाटीपासून 'सुमारे सात हात ओंड' कशी आहे, तिच्या दारात बसलेला बैरागी 'दिवा दाखविण्याच्या मिशानें' यात्रेकरूंकडून एक एक दिडकी कशी घेतो. ह्या गुंफेत शिरण्याच्या 'दीड हात रुंद व दोन हात उंच' पारात आपल्याबरोबर असलेला 'शागिर्द' 'बराच स्थूल' असल्यामुळे मध्येच कसा अडकला, ह्या खोलीत गेल्यावर गर्दी कशी होते व त्यामुळे आपणांस 'आंगांतील सर्व कपडे' कसे काढावे लागले, ह्याचे वर्णन करण्यात ते अगदी मनापासून रंगून गेलेले आहेत.

नाशिकच्या मंदिरांची आणि कुंडांची माहिती पुरविल्यावर शिरगांवकर तेथील पेठांची नावे सांगतात. त्यावरून १८६२–६३ साली नाशिकमध्ये आदितवार, सोमवार, मंगळवार, आणि बुधवार एवढ्या चारच पेठा होत्या व काजीपुरा व

कागदीपुरा हे दोन पुरे होते अशी माहिती मिळते. 'कागदीपुऱ्यांत जुनरी कागद उत्पन्न होतात. नाशिकास रुप्याचीं, तांब्याचीं व पितळेचीं भांडीं फार चांगलीं तयार होतात. या तऱ्हेचीं सुंदर व झिलईदार भांडीं महाराष्ट्र देशांत दुसऱ्या ठिकाणीं होत नाहींत.' हे सांगून शिरगांवकर नाशिकला भरणाऱ्या बाजाराकडे वळतात. आजच्याप्रमाणे १८६२–६३ साली देखील नाशिकचा 'धान्यांचा व गुरांचा बाजार' बुधवारी व शनिवारी भरत होता, असे त्यांनी पुरविलेल्या माहितीवरून दिसून येते. "नाशिकच्या बहुतेक गल्ल्यांतील रस्त्यांवर फरसबंदी केली आहे. एथे पेशवे व त्यांचा (च्या) पदरचा (च्या) सर्व लोकांनी मोठमोठे वाडे बांधले आहेत. त्या वाड्यांतून श्रीमंतांचा वाडा फार मोठा असून त्याचें काम फार चांगलें केलें आहे व. त्याचा (च्या) दगडांवर पुष्कळ श्रम घेतला आहे, हें स्पष्ट दिसतें. कारण हा वाडा इतका जुना झाला नसून त्या दगडांत आपलें स्वरूप दिसतें." नाशिकमधील सरकारवाडा किंवा चोपडावाडा म्हणून आजही प्रसिद्ध असलेल्या वाड्यासंबंधीची वरील माहिती पुरवून शिरगांवकर असे सांगतात की, "या वाड्यांत सध्या सब्‌कलेक्टरची कचेरी, फौजदार कचेरी, इंग्रजी शाळा, पुस्तकालय वगैरे ऑफिसें आहेत." आजही ह्या इतिहासप्रसिद्ध वाड्यांत फौजदार कचेरी आहेच; आणि वरच्या मजल्यावर १९४० साली ज्या वाचनालयाने आपली शंभरी पुरी केली ते 'सार्वजनिक वाचनालय' आहे. १८६३ साली ही 'नेटिव्ह जनरल लायब्ररी'च होती व तिला जेव्हा शिरगांवकरांनी भेट दिली तेव्हा 'पुस्तकालयांत एकंदर सुमारें १०० पुस्तकें आहेत, भिंतीवर चेंबर्सचे नकाशे टांगले आहेत. इंग्रजी वर्तमानपत्रांपैकीं टाइम्स् ऑफ इंडिया हें मात्र एक पत्र येत असतें' एवढाच तत्संबंधीचा तपशील शिरगांवकरांच्या नजरेने टिपला होता.

शिरगांवकरांचे 'नाशिक पर्यटन' एवढी माहिती पुरवून संपते. त्यांत प्रवास-वर्णनाची चातुरी नाही. ते बरेचसे सरधोपट व काहीसे विस्कळीत पर्यटनवृत्त आहे. त्याच्यामागची वृत्ती केवळ ज्ञानसंग्राहकाची व ज्ञानप्रसारकाची आहे. शिरगांवकरांच्या वाचकानेही जग फारसे पाहिलेले नसल्यामुळे त्याला 'नाशिक पर्यटन' वृत्तामध्येही निश्चित अपूर्वाई वाटली असली पाहिजे. ही अपूर्वाई खुद्द लेखकाला सदर प्रवासानुभवात वाटली हे मात्र उघड आहे. शिरगांवकरांच्या निवेदनातून हे जाणवल्याखेरीज राहात नाही. ह्यातच ह्या ओबडधोबड प्रवासवर्णनाचे यश आहे. आज आपणास हे प्रवासवृत्त वाचताना जो आनंद

होतो त्याच्या बुडाशी १८६३ सालातील नाशिक डोळ्यांपुढे आल्याने होणाऱ्या आनंदाचा जसा वाटा आहे, तसाच ज्या ओबडधोबड भाषेत एक प्रकारच्या निर्व्याज्य मनाने लेखकाने प्रवासवृत्त लिहिले आहे, त्या अकृत्रिम वृत्तीच्या अपूर्वाईचाही मोठा भाग आहे.

परिशिष्ट तिसरे

कनकेश्वराची भेट

मुंबईचे दक्षिणेस सुमारे दहा कोसांवर कनकेश्वर म्हणून एक स्थान अलिबाग प्रांतात आहे. तेथील हवा थंड म्हणून उन्हाळ्यात राहाण्यास ते ठिकाण फार चांगले आहे. आमचा एक मित्र एके वर्षी उष्णकाळात काही दिवस राहाण्यास तेथे गेला होता. त्याने पुढील हकीकत लिहून दिली आहे.

मे महिन्याचे पहिले तारखेस आम्ही कनकेश्वरास जावयास निघालो. तरीतून मांडव्यास असा आमचा पहिल्याने बेत होता. परंतु तरीत फार दाटी होती म्हणून आम्ही आपल्या आठदहा मनुष्यांकरिता निराळी होडी केली. भाऊचे धक्क्यावर आम्ही होडीत बसलों. तीन तासात आम्ही मांडव्यास जाऊन पोहोचलो. तेव्हा संध्याकाळचे पाच वाजण्याचा सुमार झाला होता. तेथे भाड्याच्या गाड्या करून रात्री सुमारे आठ वाजता कनकेश्वराचे डोंगराच्या पायथ्याशी एक गाव आहे तेथे आलो. रात्रीचे रात्र तेथे राहून दुसरे दिवशी प्रातःकाळी डोंगर चढून वर गेलो. एथे वर चढण्यास रस्ता चांगला आहे. चिरेबंदी पायऱ्या बांधून काढल्या आहेत. परंतु गाड्या वर जावयाच्या नाहीत. ओझ्यांची घोडी देखील जात नाहीत. ओझी नेण्यास आम्ही मजूर केले होते. चढण चांगली एक पक्का कोस आहे.

वर लहानसे मैदान आहे व तेथे थोडी वस्ती आहे. मध्यभागी कनकेश्वराचे देऊळ आहे व त्याचे सभोवती चार पाच घरे व दोन चांगल्या धर्मशाळा व

दहावीस झोपड्या अशा आहेत. या दोन धर्मशाळांपैकी एकीच्या मालकापासून चिठ्ठी घेऊन जाऊन आम्ही तीत उतरलो होतो. ती धर्मशाळा फार चांगली बांधलेली आहे, त्यामुळे जागेचे आम्हास तेथे फार सुख झाले.

ही वस्ती डोंगराचे पश्चिमेकडील टोकावर आहे. कनकेश्वराचे देऊळ लहानसेच आहे. ते दगडाचे असून जुने हेमाडपंती तऱ्हेचे आहे. पुढे सभामंडप आहे तो अलीकडील बांधलेला आहे. त्यात जागा फार संकोचित आहे. देवळात मध्यभागी पिंडी असून तिचे मध्यभागी एक खोलगा आहे. त्यात देवास पूजा वाहतात. देवळाचे पाठीमागे एक मोठे चिरेबंदी बांधलेले तळे आहे. त्यात आठ महिने विपुल व चांगले पाणी असते असें म्हणतात. परंतु आम्ही गेलो होतो तेव्हा उन्हाळ्यात तर पाणी अगदी तळास गेले होते व त्यास नीळ आली होती. या तळ्यात बहुधा धूत नसत परंतु आत स्नान करण्यास मनाई नसे. तेथील लोक फडक्याने पाणी गाळून पाणी पीत. आमची मनेषा त्याकडे धावत नसे. कनकेश्वराचे खर्चाकरिता आंग्रे सरकार यांनी एक गाव इनाम करून दिला आहे. तो तेथून जवळच आहे. त्या गावचे वसुलाची व्यवस्था करण्यास इंग्रज सरकारने पंच नेमले आहेत. ते तलाठ्याकडून वसुलवासलात करवितात; व देवाचे नेमणुकीची व्यवस्था ठेवितात. देवाची समंत्र पूजा करण्यास पुजारी ब्राह्मण आहे, त्यास वेतन आहे. त्याचप्रमाणे साधी पूजा करण्यास गुरव आहे. सकाळ-संध्याकाळ चौघडा वाजविण्यास गुरव आहेत. रात्री देवापुढे गायन करण्यास गवई आहे. या सर्वांस वेतने आहेत परंतु ती फार थोडी यामुळे त्यांची नौकरीही देणावळीप्रमाणे आहे. साधु, बैरागी, गोसावी व ब्राह्मण येतील त्यांस सरकारनेमणुकीकडून तीन दिवस शिधा मिळतो; ही सर्व सरकारी व्यवस्था पाहाण्यास सदरी लिहिलेल्या तलाठ्याच्या मार्फत एक कारकून तेथे आहे.

तेथे दुकाने वगैरे काही नाहीत त्यामुळे धान्य, भाजी वगैरे जिन्नस डोंगराचे पायथ्याचा गावातून आणावा लागतो. परंतु डोंगरावर चारा फार त्यामुळे दूध मिळते. तेथे रान पुष्कळ त्यामुळे सरपणाचीही तेथे समृद्धी आहे. डोंगराखालील गावात साधारण सर्व जिन्नस मिळतो. आलीबाग तेथून साडेचार कोस आहे; तेथे बहुधा हवे ते मिळते.

सरकारी अन्नछत्राखेरीज दुसरे एक आहे तेथेही आतिथ्यास तीन दिवस शिधा मिळतो. हे अन्नछत्र आम्ही ज्या धर्मशाळेत राहिलो होतो तिच्या मालकाचे आहे. तो मुंबईतील एक लक्षाधीश सावकार आहे.

कनकेश्वराची हवा थंड असून निरोगी आहे. मे महिन्यात आम्हास तेथे कधी साधारणतः घाम आला नाही. फार व्यायाम किंवा विशेष श्रम केले तर मात्र घाम येई; उन्हाळ्यात मुंबईत हातपाय गळून जातात व काही काम होत नाही त्याप्रमाणे तेथे कधी होत नसे. समुद्राकडून पश्चिमवारा नेहमी वाहत असे. अन्न चांगले पचन होई. तेथील पाणी फार चांगले आहे असे नाही. वर सांगितलेले तळयाचे पाणी वस्तीत आहे त्यामुळे नजीक आहे; परंतु ते पाणी निर्मळ नाही. वस्तीपासून सुमारे एका गोळीचे टप्प्यावर उत्तरेस एक गायमुख आहे त्यातून निर्मळ पाणी येते. परंतु ते पाणी विपुल नाही. उन्हाळ्यात धार अगदी कमती होऊन थेंब थेंब पडते. देवळापासून या गायमुखापर्यंत चिरेबंदी पायऱ्या आहेत त्यामुळे जाण्यायेण्यास बरे पडते. वस्तीपासून पूर्वेस सुमारे दीड गोळीचे टप्प्यावर आणखी एक पाण्याचे टाके आहे. त्याचे पाणी चांगले आहे; व ते आटत नाही असे सांगतात. परंतु या टाक्याचा रस्ता बिकट असून वाटेत फार झाडी आहे; पाण्याचे ठिकाणी फारच निबिड दाटी झाडांची आहे. तेव्हा तेथे एकटेदुकटे किंवा भलते वेळेस जाण्याचा उपयोग नाही. याकरिता या टाक्याचा लोकांस तादृश उपयोग होत नाही.

कनकेश्वराचे डोंगरावरून देखावा उत्कृष्ट दिसतो. पश्चिमेचे बाजूस तीन कोसांवर विस्तीर्ण समुद्र दिसतो. डोंगराचे पायथ्यापासून तो समुद्रकिनाऱ्यापर्यंत सारखे मैदान आहे. त्यांतील लहान लहान खेडी, चित्रविचित्र रंगाची शेते, व समुद्रास मिळणाऱ्या नद्यांचा नागमोडी यांना पाहून मनास घटकाभर आल्हाद वाटतो. समुद्रात किनाऱ्यापासून जवळच असे खांदेरीउंदेरीचे किल्ले दिसतात त्या किल्ल्यांचे अमळ दक्षिणेस आलीबाग व तेथील किल्ला ही आहेत. तीही दिसतात. उत्तर टोकाशी उभे राहिले म्हणजे मुंबई व उरणचा डोंगर ही दिसतात. वाळुकेश्वर, कुलाबा, कोट व ब्याकबे ही चांगली ओळखता येतात. पूर्वेकडेस पनवेल, पेण व नागोठणे यांच्या खाड्या दिसतात. नागोठण्याचा खाडीस इतक्या बारीकसारीक खाड्या मिळाल्या आहेत की तेथें जसे काय नद्यांचे जाळे विणले आहे असे वाटते. दक्षिणेचे बाजूस, पश्चिमेस जसे मैदान आहे त्याप्रमाणेच आहे; पण पुढे समुद्र नाही, तर मोठाले दोन डोंगर आहेत. तेथे दृष्टी थांबते.

कनकेश्वराचे डोंगरावर झाडी पुष्कळ आहे व अनेक प्रकारची झाडे आहेत. कित्येक ठिकाणीं झाडी इतकी दाट आहे की भर दोनप्रहरीं आत चांगला

उजेड पडत नाही व नेहमी कीर असा शब्द होत असतो. फार विस्तीर्ण असे मैदान या डोंगरावर कोठे नाही; कारण डोंगरही अगोदर लहानच आहे; परंतु लहानलहान अशी मैदाने आहेत.

मे महिन्याचे बाविसावे तारखेस आम्ही परत मुंबईस येण्यास निघालो. आणखी काही दिवस राहाण्याचा आमचा हेतु होता परंतु पुढे पर्जन्यकाळ नजीक अल्यामुळे समुद्र खवळेल व तरींतून जाणे कठीण पडेल म्हणून लवकरच निघालो. आम्ही गेलो त्या वाटेने परत आलो नाही. डोंगराचे उत्तरेचे बाजूने साधा पायरस्ता आहे त्या रस्त्याने उतरलो. पायथ्यापासून दोन कोस रेवस म्हणून गाव आहे तेथे आलो. हे गाव मांडव्याचे पूर्वेस आहे. या गावाहून उत्तरेस समुद्रास खाडी जाऊन मिळते व येथून दररोज मुंबईस एक तर जात असते. ती भरतीचे वेळेस जावयास निघते. तीत बसून आम्ही मुंबईस परत आलो.

मुंबईस आल्यावर आंगास घामाच्या धारा सुटल्या. हातपाय अगदी गळून गेल्यासारखे वाटत व मृगशितळाई पडेपर्यंत म्हणण्यासारखी काही मेहेनत झाली नाही.

कनकेश्वर मुंबईहून जवळ आहे. तेव्हा मुंबईत राहाणाऱ्या कोणा गृहस्थास उष्णकाळात थंड हवेत जाऊन राहण्याची आवश्यकता किंवा इच्छा असेल, परंतु महाबळेश्वर किंवा माथेरान अशा ठिकाणी जाण्यास पैसा खर्चण्याची ताकद नसेल तर त्यास कनकेश्वर हे एक जाऊन राहण्यास सोईवार ठिकाण आहे. थोडी मंडळी जाऊन राहिली तर त्यांस कनकेश्वरास कशाची साधरणतः तूट पडणार नाही.

"मराठी ज्ञानप्रसारक"
पुस्तक १६ माहे एप्रिल सन १८६५ अंक ४
पृष्ठ क्र. १२३ ते १२८

१८६० मधील एक मराठी कलकत्ता-वर्णन

'मराठी ज्ञानप्रसारक' मासिकाच्या डिसेंबर १८६० फेब्रुवारी १८६१ आणि एप्रिल १८६१ ह्या अंकांतून आपणास तीन मनोरंजक पत्रे प्रसिद्ध झालेली आढळतात. ही पत्रे प्रवासवृत्तात्मक आहेत. असे दिसते की मुंबईहून एक गृहस्थ १६ सप्टेंबर १८६० रोजी आगबोटीने सीलोनमार्गे कलकत्ता येथे जाण्यास निघाले. ते ता. २० सप्टेंबर रोजी सीलोनमधील 'ग्याली' बंदरात येऊन पोचले. तेथे त्यांच्या बोटीने २४ तास मुक्काम केला. ह्या चोवीस तासांच्या मुक्कामात त्यांना जे 'ग्याली' बंदराचे आणि सिंहलद्वीपाचे दर्शन घडले त्याचे वर्णन ह्या तीन पत्रांपैकी पहिल्या पत्रांत आले आहे. हे वर्णन धावतेच असले तरी वाचनीय आहे. त्याची चुणुक कळावी एवढ्यासाठी त्यात नमूद केलेला एकच तपशील देतो : पत्रलेखक म्हणतो, "ग्यालीस कष्टम कचेरींत एक पारशी आहे. त्याचें एक रिकामें घर होतें तेथें आम्ही उतरलों होतों. एथें आम्ही हजामती करविल्या. न्हावी अगदीं वाईट होते, परंतु त्यांणीं प्रत्येकाच्या हजामतीचे दोन-दोन आणे घेतले." अशाच गमतीदार तपशीलाने हे वर्णन भरलेले आहे. ग्यालीहून सदर गृहस्थाची आगबोट प्रथम मद्रासला गेली व तेथून "ती तारीख २८ सप्तंबर सन १८६० रोजीं सकाळीं सात वाजतां कलकत्त्यापासून सुमारें वीस-बावीस कोशांवर उभी राहिली." म्हणजे मुंबईहून सदर गृहस्थास जलमार्गे कलकत्ता येथे पोचण्यास १२–१३ दिवस लागले. कलकत्ता येथे पोचल्यावर सदर गृहस्थांनी आपल्या मित्राला दोन पत्रे लिहिली. त्यातील पहिल्या पत्रात त्यांनी आपल्या मद्रासमधील अत्यल्प मुक्कामात आपल्यास ते शहर कसे दिसले ह्याचे वर्णन केले असून दुसऱ्या पत्रात कलकत्ता शहराचे वर्णन केले आहे. हे वर्णन थोडे अधिक तपशीलवार आहे. एका मराठी माणसाला १८६० साली म्हणजे बरोबर १०० वर्षांपूर्वी कलकत्ता शहर कसे दिसले ह्याची कल्पना आपणास हे वर्णन वाचताना येते व मोठी मौज वाटते. ते वाचताना स्वाभाविकच गोविंद नारायण माडगांवकर ह्यांनी त्याच सुमारास (१८६३) लिहिलेल्या 'मुंबई वर्णनां'तील काही मजकुराची आठवण

होते, 'मराठी नवनीत'च्या वाचकाला ह्या कलकत्ता वर्णनाची अपूर्वाई आढळावी. ही एका गृहस्थाने आपल्या मित्रास लिहिलेली अनौपचारिक प्रवासपत्रे 'मराठी ज्ञानप्रसारका'ने प्रसिद्ध केली. परंतु आपल्या संपादकीय धोरणानुसार ह्या प्रवासवृत्तात्मक पत्राखाली त्यांच्या लेखकाचे नाव छापले नाही. त्यामुळे हा पत्रलेखक कोण होता हे कळायला मार्ग नाही. पुढील पत्रातून हे वर्णन 'मराठी ज्ञानप्रसारका'च्या अंकात जसे मुद्रित केलेले आढळले तसेच, त्यात कानामात्रेचाही बदल न करिता दिले आहे. शंभर वर्षांपूर्वीच्या घरगुती मराठी भाषेचा एक नमुना ह्या दृष्टिनेही 'मराठी नवनीत'च्या आजच्या वाचकाला त्यात अपूर्वाई वाटावी.

वा. ल. कुळकर्णी

"कलकत्ता बंदरांत (भागीरथींत) तारवें असतात. येथून दरमहा आराकान, नेहमीं सुमारें दीडशेंपर्यंत तर्कटी चीन, रणगुण वगैरे ठिकाणीं दोन वेळ आगबोटी जातात; या बहुधा व्यापारी असाव्या. कलकत्ता शहर गंगेच्या कांठानें लांबलचक वसत गेलें आहे व त्यांची रुंदीहि सुमारें तीन कोश आहे, असें येथील लोक बोलतात. येथें थोडे बाहेरील रस्ते खेरीजकरून, आंतील रस्ते लहान आहेत. कित्येक गल्ल्या तक्या लहान आहेत कीं एकच मनुष्यास जाण्यायेण्यापुती वाट असून, दोहोंबाजूंनीं एकाशीं एक लागलेल्या अशा लव्हार, कांसार यांच्या शाळा (भट्ट्या) आहेत. यामुळें सर्व ठिकाणीं खालची जागा ओलसर असत्ये. म्हणून ती बहुतकरून राहण्यास योग्य नाहीं. ज्या घरांना मजला नाहीं त्यांतून कित्येक कवलारू, व कित्येक पातळ वस्तींतील गवतानें शिवलेलीं असतात. बाकी मजल्यांचीं सर्व घरें विटबंदी आहेत. घरांवर कवलें नाहींत. वर विटा घालून चुना लावून गच्च्या केलेल्या असतात. याप्रमाणेंच दुसऱ्या व खालच्या मजल्यांच्या जमिनीहि असतात. अशा प्रतीचीं घरें बहुतकरून व्यापारी लोकांनीं भाड्यानें घेतलेलीं आहेत. त्यांत खालीं जिनसांच्या वखारी करून ते आपण वर राहतात, आणि सुखवस्तु राहाण्याकरितां जे घेतात त्यांचे चाकर वगैरे लोक खालीं राहतात. आणि यजमान यांची वस्ती वर असत्ये. येथील श्रीमंत लोकांच्याही घरांला दोहोंपेक्षां अधिक मजले नसतात, फारकरून एकच मजला असतो; परंतु प्रत्येक मजल्याची उंची फार असत्ये, तशीच लांबीरुंदीहि फारच मोठी असत्यें. हीं घरं टिकाऊ नसतात, कारण एथें चुन्यांत मिळविण्याची रेती चांगली मिळत नाहीं, म्हणून चुना चांगला मजबूत होत नाहीं. घरें गच्चांचीं आहेत, सबब आगीचे भय फार

करून नाहीं. जिकडे तिकडे घाण फार. विहिरी वाटोळ्या असून त्याचा व्यास सव्वा हात, व त्या खालपासून विटांनीं बांधून काढलेल्या असतात. त्यांत बहुतकरून पौषापुढें पाणी मिळणें कठीण व त्या पाण्यांत मेलेले किडे सांपडतात, म्हणून तें स्वयंपाकाच्या उपयोगी नाहीं. येथें एक 'लालडिंगी' म्हणून तळें आहे, त्याचें पाणी बहुतकरून मातबर लोक पितात व गरीब बंगाली लोक (तशांत भक्तिमान तेतर) गंगेचें पाणी पितात. वस्तुतः गंगेचें पाणी पडावावर बसून मध्यावर जाऊन भरलें तर मात्र चांगलें, नाहींतर सर्व शहराचीं गटारें येऊन मिळालेलीं आहेत, म्हणून कांठाशीं पाणी भरून प्यालें असतां रोग होतो, असें येथील लोक बोलतात तें खरें असेल. जसें आपले तिकडे गुजराती लोकांत साधारण गृहस्थांना थोरपणार्थी शेट असें म्हणतात, तसें इकडील लोकांस बाबू असें म्हणतात. येथील लोकांत ब्राह्मण, कायस्थ, सोनार, खत्री, वगैरे बहुत जाती आहेत, परंतु शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें ब्राह्मणांखेरीज सर्वांची गणना हे लोक शूद्रांत करितात. येथील लोकांपैकीं सात-अष्टमांश लोक वर्णानें काळे आहेत. हे सर्वच रस्त्यांत, गाड्यांत कचेऱ्यांत बोडके फिरतात. कोणी आपल्या गव्हर्नरसाहेबांच्या शिपायांसारिख्या टोप्या घालतात, कोणी पागोट्याचा दोन-तीन हात पांढरा तुकडा घेऊन, त्याचा एक शेवट घेऊन त्याला टांचणी लावितात. म्हणजे हें त्यांचें पागोटें झालें. हे सर्व लोक बबरजी किरिस्तवांप्रमाणें बोटभर उंच केंश सर्व डोकीभर ठेवितात. हजामत दाढीमिशीची मात्र करतात. यांतून ब्राह्मणांस मात्र बोटभर शेंडी असते, इतरांस कांहीं नाहीं. मुसलमान मात्र परदेशांसारख्या दोन पैशांच्या किंमतीच्या टोप्या घालतात. हे साधीं किंवा बारिक सुतकाठी, परंतु फार बारीक सुताचीं मोलवान धोत्रें आपापल्या सामर्थ्याप्रमाणें घेऊन नेसतात. त्यांच्या चुण्या दोन अंगुळें रुंदीच्या असतात व पुढल्या उभ्या चुण्या नसतात. या सर्वांचे जोडे बुटांचे आहेत. कित्येक परदेशी व मुसलमान मात्र हिंदुस्थानी जोडे घालतात. कित्येक मुसलमान धोत्रें नेसतात व कित्येक मोटमोठाले बंगाली लोक तुमाना घालतात. मुंबईत जशी लक्षाधीशांची परिगणना त्याप्रमाणें येथें कोट्यावधीशांची परिगणना. आपल्यापेक्षां या लोकांची एक पिढी अधिक इंग्रजी अंमलांत गेलेली आहे, सबब बहुतेक लोकांस इंग्रजी येत असतें. संस्कृत चांगले जाणणारे असेही कित्येक आहेत, बाकी व हिंदुस्थानी या दोन भाषांचा गांव खपाकरितां बराच व्यय होत असतो. हे लोक उद्योगी व खुशल असून मुलामा देणें, वारनीस, सुतारकाम, लोहारकाम

वगैरे बहुतकरून विलायतीप्रमाणें करतात. या लोकांचा पैसा फार करून लोनमध्यें सरकारास व्याजासाठीं भरलेला आहे व प्रत्येक मनुष्य नव्याण्णवांच्या फेऱ्यांत पडणाऱ्या मनुष्याप्रमाणें वागून दरसाल कांहीं तरी मागें टाकीत असतोच. कित्येकास दरसाल पन्नास, साठ, ऐंशी हजारापर्यंत व्याज वगैरे उत्पन्न होत असतें. यांचे खर्चही मोठमोठाले आहेत खरे, परंतु आदायापेक्षां कमी आहेत. आम्हाकडेस एक परीट कपडे धुवायास येत असतो तो चाळीस हजारांचा मालक आहे. येथें बहुतकरून सर्व जिनसा मुंबईपेक्षां बरेच स्वस्त आहेत, तरी हे लोक अलीकडेस फार महागाई झाली म्हणून हाका मारितात. मागें या देशांत गरीब लोकांपैकीं एकाचा निर्वाह सवा रुपयांत होत होता, हल्लीं दोहोंत होतो असें आमचे हमाल सांगत असतात. हे लोक आंगावर पिछोडी घालल्यावांचून बाहेर जात नाहींत. यांच्या स्त्रियांचा पेहराव नानाच्या देवळांतील गोसावणीप्रमाणें असून आंगांत चोळी नसत्ये. लुगड्यांचा खप इकडे नाहीं सबब इकडे लुगडीं मिळत नाहींत. साड्या मिळतात. येथील बायकांस आठ हात पांढरें पातळ गुडघ्यापर्यंत रुंदीचें असलें म्हणजे बस झालें. ह्या परपुरुषाच्या नजरेस पडावयाच्या नाहींत व रस्त्यांत किंवा पुढल्या दारीं यावयाच्या नाहींत. यांचें सोंवळे फार असतें. रस्त्यांत कोणी बायको नजरेस पडली तर तिला रंडी म्हणून हांक मारतात. यांतून गृहस्थ लोकांच्या बायका फार सुंदर व गोऱ्या आहेत, बाकी गोसावणींप्रमाणें आहेत. हे बंगाली ब्राह्मणही मद्यमांसाहारी आहेत, व इतर लोक तर इंग्रजांबरोबरही खातात. जेवायला टेबलावर मांडणारे मुसलमानही असतात. हे सर्वच लोक गंध लावीत नाहींत. कलकत्त्यास 'हाफ इंग्लंद' असें म्हणतात. येथें कित्येक जमीनदार लोक आहेत. यांकडे पूर्वीं पांच-पांचशें, चार-चारशें गांव असत. त्यांणीं सरकारांत अमूक सा भरून आपण लोकांपासून हवा तसा अधिक उणा कर घ्यावा याप्रमाणें प्रकार होता, तो आतां सरकारनें बंद केला, परंतु ते जमीनदार श्रीमंत होऊन राहिले आहेत. त्यांचा पैसा सरकारांतहि पुष्कळ व्याजीं ठेवलेला आहे. त्यांचीं मुलें अव्यवस्थित होऊन बिघडतील म्हणून सरकारनें व्याजांतून सुमारें हजार रुपयांचा एक शिक्षक त्यांस सुमार्गीं लावण्याकरितां ठेविला आहे. कित्येक श्रीमंतांच्या दहा-पंधरापर्यंत गाड्या व पंचविसापर्यंत घोडे असून चार घोड्यांच्या गाड्याहि बऱ्याच आहेत.

असें होतें कलकत्ता शहर.

परिशिष्ट पाचवे

दी स्टूडंटस् लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी

पहिले सभासद

पॅटन जोसेफ, ए. एम्., एल्फिन्स्टन् कॉलेजातील प्रोफेसर.

रीड, रीचर्ड टी., एल्एल्. डी., बॅरिस्टर अ‍ॅट लॉ.

दादाभाई नवरोजी, एल्फिन्स्टन् कॉलेजात काही काळ प्रोफेसर.

बेहरामजी खुर्सेटजी, सुप्रीम कोर्टातील साहाय्यक भाष्यकार आणि भाषांतरकार.

विनायक हरिचंद.

प्राणलाल माथुरदास, रावसाहेब, अहमदाबाद आणि खैरा जिल्ह्यांचे शैक्षणिक पर्यवेक्षक.

पालनजी फ्रामजी, साहाय्यक, मेसर्स डी फ्रामजी कामा आणि कंपनी, कलकत्ता

डोसाभाई फ्रामजी, व्यवस्थापक, 'बॉम्बे टाइम्स.'

एदूलजी नस्सेरवानजी, शिक्षक, ए फिन्स्टन् संस्था.

धोंडदेव त्रिंबक.

बोमनजी पेस्तनजी, शिक्षक, एल्फिन्स्टन् संस्था.

मोहनलाल रणछोडदास, सुरत आणि भडोच जिल्ह्यांचे शैक्षणिक पर्यवेक्षक.

जहांगीर बर्जोरजी, शिक्षक, एल्फिन्स्टन् संस्था.

जहांगीर होर्मसजी, शिक्षक, सरकारी शाळा, तानाह.

कावसजी एदूलजी.

महादेव गोविंद शास्त्री, रावसाहेब, पुणें, सातारा आणि सोलापूरचे शैक्षणिक पर्यवेक्षक.

विष्णु अमृतराम.

बर्जोरजी रुस्तोमजी, मेसर्स फ्रामजी बेहरामजी आणि कंपनी, कॅटन; या फर्ममधील साहाय्यक.

अर्देशिर फ्रामजी, शिक्षक, एल्फिन्स्टन् संस्था.

फ्रामजी एदुलजी, मेसर्स बी. फ्रामजी कामा आणि कंपनी, कॅटन; यांचे भागीदार.

होर्मसजी बेहरामजी, व्यापारी.

सुंदर रघुनाथ.

अध्यक्ष

१८४८–१८५२	प्रोफेसर जोसेफ पॅटन.
१८५२–१८५३	प्रोफेसर रिचर्ड टी. रीड.
१८५३–१८५५	प्रोफेसर हेन्री ग्रीन.
१८५५–१८६०	प्रोफेसर रिचर्ड टी. रीड.
१८६०–१८६२	सर अलेक्झांडर ग्रँट, बार्ट.
१८६३–१८७३	डॉ. भाऊ दाजी.
१८७३–१८८२ व १८८५–१८८९	रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलीक.
१८८२–१८८५	रावसाहेब नारायण विष्णु बापट.
१८८९–१८९३	ऑनरेबल न्यायमूर्ती श्री. काशीनाथ त्रिंबक तेलंग.
१८९३–१९०१	ऑनरेबल न्यायमूर्ती श्री. महादेव गोविंद रानडे.
१९०१–१९१३ व १९१५–१९२३	ऑनरेबल न्यायमूर्ती सर नारायण गणेश चंदावरकर.
१९१३–१९१५	सर भालचंद्र कृष्ण.
१९२३–१९२६	ऑनरेबल न्यायमूर्ती सर लल्लूभाई आशाराम शाह.
१९२६–१९३९	ऑनरेबल डॉ. मुकुंद रामराव जयकर.
१९३९–१९४८	डॉ. सौ. मालिनीबाई बी. सुकथनकर.
१९४८—	दिवाणबहादुर मोरेश्वर गणपतराव राव.

उपाध्यक्ष

१८४८–१८६२ आणि १८६७–१८७०	श्री. नारायण दीनानाथजी.
१८४८–१८५३ आणि १८५४–१८६०	,, बोमनजी पेस्तनजी.
१८५१–१८६०	,, मोहनदास रणछोडदास.
१८५३–१८५४	,, दादाभाई नवरोजी.
१८५६–१८६० आणि १८६२–१८६३	,, गंगादास किशोरदास.
१८६०–१८६२	,, नवरोजी फर्दूनजी.
१८६०–१८६२	,, जव्हेरीलाल उमियाशंकर.
१८६२–१८६३	,, डॉ. भाऊ दाजी.
१८६२–१८७०	,, अर्देशिर फ्रामजी.
१८६३–१८६७	,, गोविंद नारायण.
१८६३–१८६५	,, कहानदास मंचाराम.
१८६५–१८७४	,, वीरचंद दीपचंद.
१८७०–१८७४	,, खुर्सेटजी नस्सेरवानजी कामा.
१८९५–१९१२	,, के. आर्. कामा.
१९१२–१९१४	,, खानबहादुर दाराशा आर्. चिचगार.
१९१४–१९२१	,, ऑनरेबल न्यायमूर्ती श्री. लल्लूभाई ए. शाह.
१९२१–१९३१	,, रावबहादुर दामोदर गणेश पाध्ये.
१९३१–१९३७	,, डॉ. जनार्दन एस्. नेरूरकर.
१९३७–१९३९	,, डॉ. सौ. मालिनीबाई बी. सुकथनकर.
१९३९–१९४१	,, मोरेश्वर गणपतराव राव.
१९४२–१९४८	कु. शांताबाई एस्. दौंडकर.
१९४८—	सौ. लीलावती व्ही. वेलिनकर.

विश्वस्त

१८६७–१८७६	श्री. कुर्सेटजी नस्सेरवानजी कामा.
१८६७–१८७३	,, विनायकराव जगन्नाथ शंकरशेट (मृत्यु : १८७३).
१८६७–१८७३	डॉ. भाऊ दाजी (मृत्यु : १८७३).
१८७६–१८८९	ऑनरेबल रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलीक (मृत्यु : १८८९).
१८७६–१९१२	श्री. कुर्सेटजी नस्सेरवानजी कामा (मृत्यु १९१२).
१८७६–१८९३	रावबहादुर गणपतराव भास्करजी (,, १८९३).
१८८९–१८९०	श्री. जहांगीर बर्जोरजी वाचा (,, १८९०).
१८९०–१९०५	श्री. शामराव विठ्ठल (,, १९०५).
१८९३–१९१४	रावबहादुर घनःश्याम नीळकंठ नाडकर्णी (मृत्यु : १९१४).
१९०५–१९२२	सर भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर (मृत्यु : १९२२).
१९१४–१९१६	प्रो. श्रीधर रामकृष्ण भांडारकर (मृत्यु : १९१६).
१९१४–१९३३	दिवाणबहादुर गणपत सदाशिव राव (निवृत्त : १९३३).
१९१६–१९२०	प्रो. पंढरीनाथ काशीनाथ तेलंग (निवृत्त : १९२०).
१९२०–१९२१	श्री. गजानन भास्कर वैद्य (मृत्यु : १९२१).
१९२३—	श्री वसंतराव सखाराम राऊत.
१९२३—	,, शंकर सांबाजी गांगला.
१९३३—	प्रो. विनायकराव गणपतराव राव.

कार्यवाह

१८४८–१८५२	प्रो. रिचर्ड टी. रीड.
१८५३–१८५३	,, आर्. एस्. सिंक्लेअर.
१८५३–१८५३	,, रिचर्ड टी. रीड. (इंग्लंडला गेल्यामुळे राजीनामा दिला.)
१८५३–१८५६	प्रो. आर्. एस्. सिंक्लेअर
१८५६–१८५९	,, फ्रेजर
१८५९–१८६०	भास्कर दामोदर.
१८६०–१८६२	प्रो. हगलिंगस्.
१८६२–१८७३	रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलीक.
१८७२–१८९०	काशीनाथ त्रिंबक तेलंग.
१८७३–१८८२	रावसाहेब नारायण विष्णु बापट.

१८८२–१८८८	यशवंत वासुदेव आठल्ये.
१८८८–१९१६	दाजी आबाजी खरे.
१८९०–१९०४	विष्णु कृष्ण भाटवडेकर.
१९०४–१९१७	रामदत्त विठोबा देसाई.
१९१६–१९१७	मुकुंद रामराव जयकर.
१९१७–१९१९	डॉ. व्ही. एस्. त्रिलोकेकर.
१९१७–१९१९	सदाशिव नानाभाई हाटे.
१९१९–१९३१	डॉ. जनार्दन शंकर नेरूरकर.
१९१९–१९२५	विनायक विठ्ठल राणे.
१९२५–१९३८	खंडेराव मोरेश्वर वझकर.
१९३१–१९३४	वासुदेव केशव मोडक.
१९३४–१९३७	डॉ. सौ. मालिनीबाई बी. सुकथनकर.
१९३८—	सुंदरराव बाबाजी रायकर.
१९३८–१९४२	कु. शांताबाई एस्. दौंडकर.
१९४२–१९४४	गोपाळ आनंदराव कामतेकर.
१९४४–१९४६	वामन केशवजी मानकर.
१९४६—	भालचंद्र रावजी शंकरशेट.

'दी स्टूडंटस् लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी' ह्या मंडळापुढे इंग्रजीत देण्यात आलेली व्याख्याने आणि वाचण्यात आलेले निबंध :

क्र.	*विषय*	*व्याख्यान अथवा निबंध*	*वक्ता अथवा निबंधलेखक*
१	Ancient Civilization	निबंध	श्री. कार्यवाह
२	On Education	,,	,, विनायक हरिचंद
३	On the Steam Engine	,,	,, प्राणलाल मथुरादास
४	Hints on Self-Improvement	,,	,, जमशेदजी रुस्तोमजी
५	Astrology and Astronomy	,,	,, पालनजी फ्रामजी
६	The Social Condition of India	,,	,, दोसाभाई फ्रामजी

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
७	Infant Education of Females	,,	श्री. एदूलजी नसेरवानजी
८	Advantages and Necessity of studying Sanskrit	,,	,, धोंडू त्रिंबक
९	A Peep into Nature	,,	,, बोमनजी पेस्तनजी
१०	The Portuguese Empire in India	,,	,, मोहनलाल रणछोडदास
११	Lord Clive—His Character and Conduct	,,	,, जहांगीर बर्जोरजी
१२	A Student's Thoughts on Education	,,	,, कावसजी एदूलजी
१३	Thoughts on Female Education	,,	,, महादेव गोविंद शास्त्री
१४	Rise of the British Power in India	,,	,, विष्णु अमृतराव
१५	Means of Reading with Advantage	,,	,, अर्देशिर फ्रामजी
१६	Observation on Intemperance	,,	,, सुंदर रघुनाथ
१७	Pretensions of Astrology	,,	,, फ्रामजी माणेकजी
१८	The Scotch Patriot, Wallace	,,	,, नसेरवानजी खुर्सेदजी
१९	Reflections on the character of the Hindus and their present state	,,	,, मदन श्रीकृष्ण
२०	On Health	,,	,, नसेरवानजी नवरोजी

क.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
२१	The present state of Gujratis and Marathis Compared	,,	श्री. नारायण दीनानाथजी
२२	Evil Effects of Disunion	,,	,, भास्कर दामोदर
२३	Thoughts on Education in India	,,	,, नवरोझजी नानाभाई
२४	Our System of Education	,,	,, कैखोस्र होर्मसजी
२५	The Duties of a Teacher	,,	,, दादाभाई नवरोजी
२६	Female Education	,,	,, बेहरामजी खुर्शेटजी
२७	Duties of the Educated Classes towards their countrymen	,,	,, एदालजी रुस्तमजी
२८	Evil Effets of Gambling	,,	,, शामराव तात्याजी
२९	Disadvantages of Early Marriages in India	,,	,, पेस्तनजी दाजेभाई
३०	The Probable Future of the Maratha Empire	,,	,, नारायण विष्णु
३१	On the Village Population in the Dakhan	,,	,, विश्वनाथ नारायण
३२	Condition of the English people under the Tudors	,,	,, होर्मसजी एदालजी
३३	On friendship	,,	,, खुर्शेदजी माणेकजी
३४	On the Cultivation of the Sugar Cane	,,	,, बाल दीनाजी

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
३५	Result of the Mahomedan and English Conquests Compared	,,	श्री. पेस्तनजी जहांगीरजी
३६	Revival of Letters in Europe	,,	,, नारायण भाई
३७	Hindu Notions of European Civilization	,,	,, बाळाजी पांडुरंग
३८	Silk and Silk Manufacture	,,	,, नाना बाळकृष्ण
	१८५४–५५		
३९	Essays on Political Economy, with special reference to the views promulgated in Mr. Senior's three lectures on the science	,,	,, भास्कर दामोदर
४०	Writings of Macaulay	,,	,, दाराशा दोराबजी
४१	Writings of De Quincey	,,	,, दाराशा दोराबजी
४२	Notes on Botany	,,	,, महिपतराम रूपराम
४३	State and Prospects of Native Education in Bombay Presidency	,,	,, कैखोश्रू होर्मसजी
४४	Indian Career of the late Pofessor Green	,,	,, कैखोश्रू होर्मसजी
	१८५५–५६		
४५	The Steam Engine	व्याख्यान	प्रो. दादाभाई नवरोजी
४६	The Physical History of Man, Part I—Anthropology or Man in relation to the other Animals	,,	,, प्रो. रीड

क.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
४७	The Physical History of Man, Part II–Ethnology or The Varieties of Man	व्याख्यान	प्रो. रीड
४८	The reciprocal Gravitation of the Sun, Earth and Moon, with special reference to the Terrestrial Tides	,,	प्रो. सिंक्लेअर
४९	Man's Position in the Organic Kingdom	,,	प्रो. फ्रेजर
५०	Educational Statistics (Bombay)	निबंध	प्रो. रीड
५१	The Geometrical Analogue in the Theory of Surfaces of the Second Order, to the Focus and Directrix in that of Plain Conics	,,	प्रो. सिंक्लेअर
५२	Female Education in India including the consideration of the essentials of a **Marathi** Girl's Magazine	,,	,, भास्कर दामोदर
५३	The State and Prospects of Native Education in the Bombay Presidency, Part II	,,	,, कैखोश्रू होर्मसजी
५४	Duties of Young Men	,,	,, नारायण भाई

क.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
५५	Characteristics of the Marwaris	निबंध	श्री. मुकुंदराव भास्करजी
५६	Life and Teachings of Socrates	,,	प्रो. फ्रेजर
५७	Study of the Physical Sciences	,,	,, जव्हेरीलाल उमियाशंकर
५८	Re-marriage of Hindu Widows	,,	,, महिपतराम रूपराम
५९	Pleasures	,,	,, जगन्नाथ नारायण
६०	Hindus and their Literature	,,	,, रामकृष्ण गोपाळ
	१८५८–५९		
६१	Principles of law	,,	,, मुकुंदराव भास्कर
६२	Aims and Aspirations of the risinge Generation	,,	,, कावसजी एदुलजी
६३	Dramatic Poetry	,,	,, होर्मसजी दादाभाई
६४	Persian : How far connected with sanskrit	,,	,, रावसाहेब भास्कर दामोदर
६५	The Girls' Schools of the Society	,,	,, हरिशंकर बाळकृष्ण
६६	The Spanish Conquest of America	,,	,, रामकृष्ण गोपाळ
६७	Marathi Dative and Genitive case–signs	,,	,, रावबहादुर भास्कर दामोदर
६८	Circumstances which influence National Character	,,	,, जव्हेरीलाल उमियाशंकर

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
६९	Physiology of the Human Brain, Part I	निबंध	श्री. होर्मसजी दादाभाई
७०	Observations on Education in its Effects on Active Life	,,	,, कावसजी एदुलजी
७१	History and Prospects of the Students Literary and Scientific Society	,,	,, विश्वनाथ नारायण मंडलीक
७२	The Shenvis	,,	,, बाळा मंगेश वागळे
७३	An account of a Tour through the Island of Salsette	,,	,, माधव नारायण शिरगांवकर
७४	Trial by Jury	,,	,, त्रिंबकराव बापूजी मायदेव

१८६३–६४

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
७५	Physiology of the Humyn Brain, Part II	,,	,, होर्मसजी दादाभाई
७६	Torts	,,	,, शांताराम नारायण
७७	The Leading Principles of Law with special reference to the Administration of Justice in India	,,	,, होर्मसजी दादाभाई
७८	Tukaram	,,	,, बाळा मंगेश वागळे

१८६६–६७

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
७९	Hindu Law	,,	,, रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलीक
८०	Historical Sympathy	,,	,, त्रिंबकराव बापूजी मायदेव

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
	१८६७–६८		
८१	Two Schools of Reform	निबंध	श्री. जनार्दन सखाराम गाडगीळ
८२	Improvement of the Vernacular Languages of India	,,	,, त्रिंबकराव बापूजी मायदेव
८३	Our Social and Moral Condition	,,	,, नारायण महादेव परमानंद
८४	Description of a visit to some places inGujrat	,,	,, दलपतराय जीवनराम
	१८७०–७१		
८५	An Account of the Beggars of Bombay	निबंध	श्री. घनःशाम नीळकंठ नाडकर्णी
८६	Life of Shankaracharya	,,	,, काशीनाथ त्रिंबक तेलंग
८७	Logic of chance	,,	,, महादेव गोविंद रानडे
८८	Observations on the Sankhya Philosophy	,,	,, रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर
८९	Notes on Hindu Law	,,	,, रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलीक
९०	Female Rights	,,	,, दलपतराम जीवनराम
९१	Notes on the Muktikopnishada	,,	,, काशीनाथ त्रिंबक तेलंग
९२	The Nirukta of Yask	,,	,, रावजी वासुदेव टुल्लू
	१८७२–७३		
९३	Weber's Theory about the Ramayan	निबंध	,, काशीनाथ त्रिंबक तेलंग
९४	Life and Doctrines of Buddha	,,	,, रावजी वासुदेव टुल्लू

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
९५	The Poet Woman	निबंध	श्री. घनःश्याम नीळकंठ नाडकर्णी
९६	Comte's Three Stages of Thought	,,	,, फ्रामजी रुस्तमजी विकाजी
९७	Free Will and Necessity	,,	,, आबाजी विष्णु काथवटे
९८	Desultory Thoughts on Education	,,	,, रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलीक
९९	Christian Influence in the Bhagwadgeeta	,,	श्री. काशीनाथ त्रिंबक तेलंग
१००	Technical Scientific Culture	,,	,, काशीनाथ बाळकृष्ण मराठे
१०१	Canarese Literarure	,,	,, शामराव विठ्ठल
१०२	The Date of Shankaracharya	,,	,, जनार्दन सखाराम गाडगीळ

१८७४–७५

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
१०३	Autobiography of John Stuart Mill	,,	,, जनार्दन सखाराम गाडगीळ
१०४	Conscience and Supremacy	,,	,, काशीनाथ त्रिंबक तेलंग
१०५	Necessary Truths	,,	,, जनार्दन सुंदरजी कीर्तिकर
१०६	Civilization	,,	,, गणेश रामचंद्र किर्लोस्कर
१०७	Prolificness of Marriages with special Reference to India	,,	,, शंकर मोरो रानडे
१०८	Undulatory theory of Light	,,	,, जहांगीर बर्जोरजी वाचा
१०९	The Origin of the Lingayats	,,	,, शामराव विठ्ठल

क.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
	१८७५-७६		
११०	A few passing thoughts on the study History	निबंध	श्री. काशीनाथ त्रिंबक तेलंग
१११	Visakhadatta's Malayketu identical with Seleucus	,,	,, शंकर मोरो रानडे
११२	Study of Another Language	,,	,, केशव वामन कीर्तने
	१८७७-७८		
११३	The use of study of Indian Antiquities	,,	,, काशीनाथ त्रिंबक तेलंग
११४	History and Geography in our High Schools	,,	,, गणेश रामचंद्र किर्लोस्कर
	१८८५-८६		
११५	Must Social Reform Precede Political Reform ?	व्याख्यान	ऑ. का. त्रिं. तेलंग
११६	Are social and Political Activities going on hand in hand among us ?	निबंध	श्री. नारायण गणेश चंदावरकर
११७	The Limits of State Authority in Social Matters	,,	,, डब्लू. जी. भांडारकर
११८	The National Importance of Cultivating the Vernaculars	,,	,, वामन आबाजी मोडक

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
११९	The Science of Politics	निबंध श्री.	गणेश रामचंद्र किर्लोस्कर
१२०	The Golden Mean in the Social Reform	,, ,,	दाजी आबाजी खरे
	१८८६–८७		
१२१	Hints for the Development of the Indian Vernaculars derived from the History of German Literature	,,	ऑ. श्री. का. त्रिं. तेलंग
१२२	The Feasibility of Introducing Moral Education into the school Curriculum	,, ,,	जनार्दन दामोदर कोल्हटकर
१२३	The position of the Vernaculars in our Educational System	,, ,,	वामन आबाजी मोडक
	१८८७–८८		
१२४	The National Problem; Our needs and Responsibilities	,,	श्री. सर्जन के. आर्. कीर्तिकर
१२५	Our methods of Reforming Our Society	,, ,,	जनार्धनराम एम्. त्रिपाठी
	१८८९–९०		
१२६	What shall we do with Our savings	,, ,,	जनार्दन दा. कोल्हटकर
१२७	Our Society and its Leaders	,, ,,	बळवंत भाऊ नगरकर
१२८	Our Intellectual Inactivity	,, ,,	रावजी भवानराव पावगी

क.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
	१८९१–९२		
१२९	Our Society in the Past and in the Present	व्याख्यान	श्री. बळवंत भाऊ नगरकर
	१८९२–९३		
१३०	Formation of National character	निबंध	श्री. बळवंत भाऊ नगरकर
	१८९३–९४		
१३१	A place of Pilgrimage in Southern Maratha Countries	निबंध	श्री. वासुदेव गोपाळ भांडारकर
१३२	Photography	व्याख्यान	श्री. एस्. व्ही. भांडारकर
१३३	University Reform	निबंध	श्री. आर्. डी. पटेल
	१८९५–९६		
१३४	Stray thoughts about the Development Theory as applicable to the Origin and Progress of Science and Religion	निबंध	डॉ. आत्माराम पांडुरंग
	१९००–०१		
१३५	Higher Commercial Education	व्याख्यान	श्री. के. सुब्रमणी ऐयर
१३६	Refractometer, and the Defects it Detects and Corrects	,,	डॉ. अकॅशिओ द गामा
१३७	Technical Education in India	निबंध	श्री. अर्देशिर बर्जोरजी मास्टर
१३८	Our Earthaquakes	व्याख्यान	श्री. नानाभाई अर्देशिर फ्रामजी मूसे

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
		१९०६–०७	
३९	East and West	निबंध	प्रो. गणेश सदाशिव भाटे

'मराठी ज्ञानप्रसारक सभा' ह्या मंडळीपुढे मराठीत दिलेली व्याख्याने ाणि वाचलेले निबंध :

	विषय	व्याख्यान अथवा निबंध	वक्ता किंवा निबंधलेखक
		१८४२–५१	
१	On truth	निबंध	श्री. भिकाजी भास्कर
२	On the Present Condition of the Hindus	,,	,, विनायक हरिचंद्र
३	On Female Education	,,	,, सखाराम दीक्षित
४	On the Anvantages of Studying Political Economy	,,	,, विश्वनाथ नारायण
५	On the Relation of the Human Soul to the Almighty	,,	,, सखाराम शास्त्री
६	On the bad effects of Intemperence	,,	,, बाळाजी अनंता
७	On the value of Time	,,	,, हरिशंकर बाळकृष्ण
८	On the Advantages of Virtue	,,	,, बापूजी गोपीनाथजी
		१८५४–५५	
१	Indian and European Views as regards Poetry in General	व्याख्यान	श्री. भास्कर दामोदर

क.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
१०	The Chemical and Mechanical Properties of Electricity and its Application to the Practical Purposes, particularly in the case of Electro-Gilding and Plating and the Electric Telegraph as now constructed in India	,,	श्री. भास्कर दामोदर
११	Miscellaneous Uses of Electric and Eletro-Forces	,,	श्री. भास्कर दामोदर
१२	Political Economy, Parts I, II and III	,,	श्री. भास्कर दामोदर
१३	The Poets of India	निबंध	,, भास्कर दामोदर
१४	The Eye and the Tongue	,,	,, विष्णु गणेशराम
१५	What Course of Conduct is likely to be in accordance with the Intentions of the Creator	,,	,, सरकारी शाळा, रत्नागिरी येथील एक विद्यार्थी
१६	The Outlines of the Life of Solon	निबंध	श्री. विष्णु गणेशराम
१७	Sugar, how prepared and refined	,,	,, नारायण भाई

क.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
	१८५५–५६		
१८	The Magic Lantern	व्याख्यान	श्री. भास्कर दामोदर
१९	Photography	,,	,, भास्कर दामोदर
२०	Attentive Observation	,,	,, भास्कर दामोदर
२१	Elements of Chemistry	,,	,, हरिशंकर बाळकृष्ण
२२	Wine and other Intoxicating Substances	निबंध	,, विष्णु गणेशराम
२३	Principles of Geology	,,	,, पांडुरंग बळिभद्र
२४	The Condition of Women in India	,,	,, नारायण रघुनाथ
२५	Zoology, Part I	,,	,, शामराव पांडुरंग
२६	Elements of Political Economy	,,	,, हरिशंकर बाळकृष्ण
२७	Accoustics	,,	,, बाळ दीनाजी
२८	Meditations on Man	,,	,, मोरोबा सुंदरजी
	१८५६–५७		
२९	Elements of Botany	व्याख्यान	श्री. गोविंद नारायण
३०	Political Economy	,,	,, केशव सखाराम
३१	Mental Philosophy–Introductory	,,	,, रेव्हरंड नारायण शेषाद्रि
३२	Thoughts on Human Nature	निबंध	,, मोरोबा सुंदरजी
३३	Present Condition of the Marathi Dnyana Prasarak Sabha	,,	,, नारायण महादेव
३४	Has Indian Commerce increased or not ?	,,	,, विष्णु मोरेश्वर

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
३५	Natural Phenomena	निबंध	श्री. हरिशंकर बाळकृष्ण
३६	Advantages resulting from Scientific study	,,	,, विष्णु मोरेश्वर
३७	"Knowledge, Lame withoui Practice.	,,	,, केशव जनार्दन
३८	Life of Raja Ram Mohan Roy	,,	,, भास्कर हरि
३९	Rules for the Preservation of Health	,,	डॉ. आत्माराम पांडुरंग
४०	Habits	,,	श्री. रावसाहेब विश्वनाथ नारायण
४१	An Allegory on India	,,	,, शांताराम नारायण
४२	An Introduction to a Treatise on Vegetable Substances	,,	,, गोविंद नारायण

१८५७–५८

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
४३	Chemistry : Compounds of Nitrogen	व्याख्यान	श्री. हरिशंकर बाळकृष्ण
४४	The Food of Man	,,	,, गोविंद नारायण
४५	Clothing	,,	,, गोविंद नारायण
४६	Emulation	निबंध	,, नारायण महादेव
४७	The mode of passing our Life	,,	,, नारायण महादेव
४८	Patriotism	,,	,, वामन आबाजी
४९	Thoughts on Study	,,	,, रावसाहेब विश्वनाथ नारायण
५०	Morality	,,	श्री. नारायण केशव
५१	A Dramatic Dialogue on a Practical Subject	,,	,, गोविंद नारायण

क.	विषय	निबंध		वक्ता अथवा निबंधलेखक
	१९५८–५९			
५२	Avarice	व्याख्यान	श्री.	रामकृष्ण गोपाळ
५३	Civilization	,,	,,	भास्कर हरि
५४	The Spread of Education in India	,,	,,	विष्णु मोरेश्वर
५५	Eloquence	,,	,,	वामन आबाजी
५६	The increase of knowledge	,,	,,	गोविंद नारायण
५७	Mesmerism	,,	,,	नारायण दीनानाथजी
५८	Caligraphy	,,	,,	गोविंद नारायण
५९	The Theories of Morals	निबंध	,,	हरिशंकर बाळकृष्ण
६०	The Rights of Man	,,	,,	शांताराम नारायण
६१	Reading	,,	,,	विनायक जनार्दन
६२	Necessity of Observation for the Acquisition of knowledge	,,	,,	शांताराम नारायण
६३	The English Revolution of 1688	,,	,,	विनायक जनार्दन
	१८६२–६३			
६४	History of the Dnyan Prasarak Society	,,	,,	रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलीक
६५	The Style of Writing	,,	श्री.	जनार्दन सखाराम गाडगीळ
६६	History of cotton	,,	,,	गोविंद नारायण
६७	History of the Thugs	,,	,,	बाळ मंगेश वागळे
६८	Principles of Morality	,,	,,	रावसाहेब महादेव गोविंद शास्त्री
६९	Electricity	,,	,,	बाळ मंगेश वागळे

क.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
७०	The future prospects of the Marathas and the Bengalis Compared	निबंध	श्री. महादेव गोविंद रानडे
७१	Knowledge is Happiness (in verse)	,,	,, माधव मोरेश्वर
७२	An Account of Tour to Nasik and a Description of the Neighbouring Caves	,,	,, माधव नारायण शिरगांवकर
	१८६३–६४		
७३	The Transition State of the Hindus	,,	,, रावसाहेब वि. ना. मंडलीक
७४	Attentive Observation	,,	,, शांताराम नारायण
७५	Sindh and Sindhis	,,	,, नारायण परमानंद
७६	What is Wealth ?	,,	,, बाळ मंगेश वागळे
७७	Double Currency	,,	,, भास्कर हरि भागवत
७८	Theory of Population	,,	,, महादेव गोविंद रानडे
	१८७०		
७९	Wealth and Happiness	व्याख्यान	श्री. रावबहादुर भास्कर दामोदर
८०	Human Food	,,	डॉ. सखाराम अर्जुन
	१८७१–७२		
८१	The Future State of India	,,	श्री. वामन आबाजी मोडक
८२	Indian Antiquity	,,	प्रो. रा. गो. भांडारकर
८३	True value of the Hindu Science of Medicine	,,	डॉ. पांडुरंग गोपाळ

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
८४	Novel add Drama	,,	श्री. काशीनाथ बाळकृष्ण मराठे
८५	Preservation of Health	,,	डॉ. गोपाळ शिवराम
८६	The Microscope and the objects in Nature	,,	डॉ. सखाराम अर्जुन

१८७२–७३

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
८७	Hygiene with Special Reference to the Bombay Presidency	,,	डॉ. पांडुरंग गोपाळ
८८	Smriti Literature	,,	श्री. विष्णुशास्त्री पंडित
८९	History and Provisions of the Registration and Stamp Laws	,,	,, जनार्दन सखाराम गाडगीळ
९०	Digestion and Generation of Blood	,,	डॉ. सखाराम अर्जुन

'गुजराती ज्ञानप्रसारक मंडळी' ह्या मंडळीपुढे गुजरातीमध्ये दिलेली व्याख्याने आणि वाचलेले निबंध :—

१८४९–५१

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
१	On Vaccination	निबंध	श्री. मरवानजी फर्दूनजी
२	Invention of the Art of Printing	,,	,, पेस्तनजी दाजीभाई
३	Influence of Knowledge on the Wealth creating Arts	,,	,, एदुलजी नसेरवानजी
४	Advantages of Machinery	,,	,, मंचेरजी मरवानजी

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
५	The Necessity of Female Education in India	,,	,, बैरामजी खुर्शेदजी
६	Education of Children	,,	,, कावसजी नसेरवानजी
७	On the Wisdom of God as manifiested in the works of creation	,,	,, नवरोजी नानाभाई
८	Concerning the Treatment of Children	,,	,, नसरवानजी नवरोजी
९	On the Progress of Arts and Sciences	,,	,, पेस्तनजी खुर्शेदजी
१०	On Anatomy	,,	,, रुस्तमजी रतनजी
	१८५४–५५		
११	Principles of Astronomy	व्याख्यान	प्रो. दादाभाई नवरोजी
१२	Lessons in Chemistry	,,	श्री. कावसजी शापुरजी
१३	Anatomy and Physiology	,,	,, अर्देशिर जमशेदजी
१४	Elements of Botany	,,	,, एदलजी नसरवानजी
१५	The Electric Telegraph	,,	,, रुस्तमजी पेस्तनजी
	१८५५–५६		
१६	The Natural History of Man	,,	,, जहांगीर बजोंरजी
१७	Treatment of Children	,,	डॉ. डोसाभाई बजोनजी
१८	Moral Subjects	,,	श्री. अर्देशिर फ्रामजी
१९	The Miseries of war	,,	,, डोसाभाई फ्रामजी

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
		१८७१–७२	
२०	Interior of the Earth	व्याख्यान	श्री. जे. बी. वाचा
२१	Linguistic Paleontology	,,	,, के. आर्. कामा
२२	Bones	,,	डॉ. सी. एफ्. खोरी
२३	Physical Education	,,	श्री. के. एन्. काब्राजी
२४	The Atmosphere		
२५	Palissy the Potter	,,	,, ई. जे. खोरी
२६	The times	,,	,, के. एन्. काब्राजी
२७	Vaccination and Small Pox	,,	,, एम्. एम्. भौनुगरी
		१८७२–७३	
२८	The March of Science	,,	,, जहांगीर बी. वाचा
२९	Blood Disease	,,	डॉ. धीरजराम दलपतराम
३०	Chemistry and Hygiene of water and Vehar Water	,,	,, कैखोश्रू आर्. विकाजी
३१	The Philosophy of Education	,,	श्री. डी. ई. जिमी
३२	Digestion	,,	डॉ. कुर्सेटजी एफ्. खोरी
३३	Vegetable Physiology	,,	श्री. जे. ई. डावर
३४	Jurisprudence	,,	,, जहांगीर मरवानजी
३५	The Production of Wealth	,,	,, एन्. एच्. पटेल
३६	Ornithology	,,	,, एम्. पी. दादीबर्जोर
३७	Architecture	,,	,, मंचेरजी कावसजी
३८	Corals and Coral Islands	,,	,, जहांगीर बी. वाचा
३९	Blood	,,	डॉ. धीरजराम दलपतराम

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
	१८७३-७४		
४०	Mythology	व्याख्यान	,, रुस्तमजी मरवानजी पटेल
४१	The Persian Language and Literature	,,	,, बोमनजी बैरामजी पटेल
४२	Fishes	,,	,, एच्. पी. डालीमेहरजी
४३	Air and Ventilation	,,	डॉ. के आर्. विकाजी
४४	Man and Ape	,,	श्री. एदुलजी जे. खोरी.
४५	Insects	,,	,, एम्. पी. दादीबर्जोर
४६	Wills and Bequests	,,	,, एदुलजी कावसजी मसानी
४७	Alchemy	,,	,, पी. बी. देसाई
४८	The Eye and the Spectacle	व्याख्यान	डॉ. खुर्सेटजी फ्रामजी खोरी
४९	The Distribution of Wealth	,,	श्री. एन्. एच्. पटेल
५०	Levingston's Explorations in Africa	,,	,, कैखुश्रु नवरोजी काब्राजी

'बुद्धिवर्धक गुजराती हिंदु सभा' ह्या मंडळीपुढे गुजरातीमध्ये दिलेली व्याख्याने आणि वाचलेले निबंध :—

१	Attraction	व्याख्यान	श्री. करसनदास मूळजी
२	Elements of Anatomy	,,	डॉ. धीरजराम दलपतराम
३	Chemistry	,,	श्री. मोतीराम भागूभाई
४	Oxygen and Hydrogen	,,	,, रामदास भानजी
५	Atmosphere	,,	,, रणछोडदास गिरधरलाल
६	Advantages of Learning and Disadvantages of Luxury	निबंध	,, परभूराम नवलराम
७	Patriotism	,,	,, महिपतराम रूपराम

क.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
८	Beneficial Results of Commerce	निबंध	श्री. मोतीराम माणेकलाल
९	On what do profit and Loss in Trade Depend ?	,,	,, सोमनारायण नंदनारायण
१०	Disadvantages of Early Marriages	,,	,, मनसुखराम नरसीदास
११	Anvantages of Commerce	,,	,, सोमनारायण नंदनारायण
१२	The Best Mode of being Relieved from the Effects of Kaliyug	,,	,, करसनदास मूल्जी
१३	Some Obnoxious Customs among the Hindus	,,	,, मनसुखलाल नरसीदास

१८५५–५६

क.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
१४	Anatomy and Physiology	,,	डॉ. धीरजराम दलपतराम
१५	The Steam Engine	,,	श्री. करसनदास मूल्जी
१६	The Circulation of Blood	,,	,, जमनादास हरकिसनदास
१७	Electro-Plating	,,	,, नरनदास कल्यानदास
१८	The Wonders of the Magic Lantern	व्याख्यान	श्री. गंगादास केशवदास
१९	Manners and Customs of the People of Kathiawad	,,	रावसाहेब प्राणलाल माथुरदास
२०	Marriages	निबंध	श्री. गंगादास केशवदास

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
२१	The Condition of Hindu Women	निबंध	श्री. सोमनारायण नंदनारायण
२२	Characteristics of the Hindus	,,	,, नर्बदाशंकर लालशंकर
२३	On What Does the Productive Power of a Country Depend ?	,,	,, सोमनारायण नंदनारायण
२४	Pleasures and Advantages of Learning	,,	,, त्रिभुवनदास द्वारकादास
२५	Life and Adventures of Patharalal Khemji (Being a Free Rendering of Robinson-Crusoe)	,,	,, महिपतराम रूपराम
२६	Heat	,,	,, करसनदास माधवदास
२७	The Barbarous Custom of Weeping and Beating the Breast on the Public Roads on Death Occasions	,,	,, परभूराम नवलराम
२८	Thoughts on the History of British India	,,	,, जव्हेरीलाल उमियाशंकर
२९	Praises of History (in verse)	,,	,, नर्बदाशंकर लालशंकर
३०	Some Bad Customs of the Gujarathi Hindu Community	,,	वृंदावन पुरुषोत्तम
३१	Pernicious Effects of Gambling	,,	रामदास भानजी

क.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
३२	Advantages of holding meetings like the Present	निबंध	श्री. नर्बदाशंकर लालशंकर
३३	Mischievous Effects of using Intoxicating Drugs and Liquors	,,	,, धनप्रसाद गौरीप्रसाद
३४	Evils of Intemperance (in verse)	,,	,, नर्बदाशंकर लालशंकर
३५	Evil Consequences of Adultery and Lincentiousness	,,	,, नर्बदाशंकर लालशंकर

१८५६–५७

क.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
३६	The Marriage Contract	व्याख्यान	श्री. महिपतराम रूपराम
३७	Chemical Phenomena	,,	,, मुर्लीधर गिरधर
३८	Patriotism	निबंध	,, नर्बदाशंकर लालशंकर
३९	Effects of Luxury	,,	,, शिवशंकर गोविंदराम
४०	Duties of Man	,,	,, करसनदास माधवदास
४१	Points Connected with the Gujarathi Language	,,	,, जव्हेरीलाल उमियाशंकर
४२	Man Not Destined to be Idle	,,	,, करसनदास मूलजी
४३	Hindu Medical Science	,,	डॉ. धीरजलाल दल्पतराम
४४	Alchemy	,,	श्री. दलपतराम जीवनराम
४५	Duties of the Rich towards the Poor	,,	,, नर्बदाशंकर लालशंकर

क.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
४६	Truth	निबंध	श्री. लालशंकर पुर्षोत्तम
४७	Metallic Oxides	,,	,, दलपतराम प्राणजीवनदास
४८	Importance of Libraries	,,	,, दलपतराम जीवनराम
४९	Death	,,	,, त्रिभुवनदास द्वारकादास
५०	Conscience	,,	,, करसनदास मूल्जी
५१	Infant Education	,,	हरिवल्लभदास बालगोविंददास
	१८५७-५८		
५२	General Properties of Matter	व्याख्यान	श्री. मुरलीधर गिरधर
५३	Attraction	,,	श्री. मुरलीधर गिरधर
५४	Introduction to Gujrathi Prosody	निबंध	श्री. नर्बदाशंकर लालशंकर
५५	Love	,,	,, प्रभुराम नवलराम
५६	Benevolence	,,	,, त्रिभुवनदास द्वारकादास
५७	Hints to the Rich	,,	,, लल्लूभाई केशवलाल
५८	The Present Condition of India	निबंध	श्री. दलपतराम जीवनराम
५९	Importance of moral Education	,,	,, जव्हेरीलाल उमियाशंकर
	१८५८-५९		
६०	A Medical Subject	व्याख्यान	डॉ. धीरजराम दलपतराम
६१	Wonders of Science	,,	श्री. उतमराम नरभेराम
६२	Hydro-Statics	,,	,, करसनदास मूल्जी
६३	The Figures of Speech	निबंध	,, नर्बदाशंकर लालशंकर
६४	Pleasures of Science	,,	,, मोतीराम त्रिकमदास
६५	The Presnet State of Hindu Women	,,	,, दलपतराम जीवनराम

क.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
६६	Morality	निबंध	श्री. अर्देशिर फ्रामजी
६७	Union	,,	,, नर्बदाशंकर लालशंकर
६८	The Properties of the Atmosphere	,,	,, उतमराम नरभेराम
६९	The Present Condition of Hindus Women	,,	,, वंद्रावन लक्ष्मण
७०	Mercantile Contracts	,,	,, हरिलाल मोहनलाल
७१	Truth	,,	,, श्रीधर नारायण
७२	Properties of Milk	,,	डॉ. धीरजराम दलपतराम
७३	Filial Affection	पद्य	श्री. नर्बदाशंकर लालशंकर
७४	Rashness	,,	,, ,, ,,
७५	Freedom	,,	,, ,, ,,
७६	Evil Effects of Intoxication	पद्य	श्री. दलपतराम दयाभाई
७७	Forbearance	,,	,, ,, ,,
७८	Custom among Women of Beating the Breast on Occasions of Death	,,	,, ,, ,,

१८६२–६३

७९	The Former Superiority of the Hindus, their Present Degradation and Suggestions for Ameliorating their Conditions	पद्य	,, काहनदास मंचाराम
८०	The Duties of Man	,,	,, श्रीधर नारायण
८१	On Medicine	,,	डॉ. अंबाराम केवलराम

क्र.	विषय	निबंध	वक्ता अथवा निबंधलेखक
८२	On Reforms	पद्य	श्री. करसनदास मूळजी
८३	Scense in Gujarat	,,	,, नर्बदाशंकर लालशंकर
८४	On Reforms	,,	,, ,, ,,
८५	A Trip to Nasik	,,	,, ,, ,,
८६	Poetical Pieces on Various Subjects	व्याख्यान	,, हिराचंद काहनजी
८७	Victory of Union	,,	,, लद्धा विश्राम
८८	Qualities in a Hero	पद्य	,, नर्बदाशंकर लालशंकर

प्रा. ग. त्र्यं. देशपांडे

भारतीय साहित्यशास्त्र

प्रा. श्री. के. क्षीरसागर

वाद-संवाद

उमर खय्यामची फिर्याद

सुवर्णतुला

टीका-विवेक

प्रा. दि. के. बेडेकर

साहित्य-विचार

प्रा. गंगाधर गाडगीळ

खडक आणि पाणी

साहित्याचे मानदंड

दत्तात्रेय गणेश गोडसे

पोत

के. नारायण काळे

नाट्यविमर्श

गोदावरी केतकर

भरतमुनीचे नाट्यशास्त्र

'विविधज्ञानविस्तार'पूर्व कालातील वाङ्मयविचाराचे स्वरूप लक्षात घेण्यासाठी १८६७ च्या अगोदरील नियतकालिकांचे अंक मी चाळू लागलो आणि 'मराठी ज्ञानप्रसारक' मधील महत्त्वपूर्ण लेखन माझ्या वाचनात आले. हे लेखन नजरेखालून घालीत असता १८४८ ते १८६७ मधील महाराष्ट्रातील शैक्षणिक आणि वाङ्मयीन जीवनावर केवढा तरी नवा लक्षणीय प्रकाश पडत आहे हे माझ्या लक्षात आले. ज्या स्टूडंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटीची शाखा म्हणून 'मराठी ज्ञान-प्रसारक' प्रकाशित करणाऱ्या उपयुक्त मराठी ज्ञानप्रसारक सभेचा उदय झाला त्या जनकसभेच्या कार्यासंबंधी मनात स्वाभाविकच विलक्षण कुतूहल निर्माण झाले; व तेवढ्यासाठी ठिकठिकाणांहून मिळत गेलेल्या माहितीचे कण गोळा करीत गेलो. ही माहिती गोळा करीत असताच अशा प्रकारचे ज्ञानार्जनाचे आणि ज्ञानप्रसाराचे प्रयत्न हिंदुस्थानातील इतर प्रांतामध्ये ह्याच वेळीं कोठे कोठे व कितपत झाले हे पाहण्याची इच्छा बळावली व त्या दृष्टीने बंगाल, गुजरात व इतर प्रांत यांचे अर्वाचीन काळाचे साहित्येतिहास शोधले आणि अनेक जाणत्यांशी पत्रव्यवहार केला. तेव्हा बंगालखेरीज इतर भारतीय प्रांतांमध्ये अशा प्रकारचे प्रयत्न ह्या काळात झाले असल्याचे उल्लेख सापडत नाहीत असे दिसून आले. बंगालमध्ये झालेल्या समान चळवळींची मात्र बरीच महत्त्वाची माहिती हाती आली. अशा रीतीने जमविलेली ही सर्व माहिती आणि 'मराठी ज्ञानप्रसारका'चे वाचन करीत असता काढलेली टिपणे उपयुक्त वाटल्यावरून त्यातील महत्त्वाची एकत्र करावीत असे ठरविले. ह्या छोट्या पुस्तकाचा जन्म अशा प्रकारे झाला.

— लेखकाच्या प्रस्तावनेतून